IMBI PAJU

SUOMIJOS ĮLANKOS SESĖS

IMBI PAJU

SUOMIJOS ĮLANKOS SESĖS

Kai regi kitų skausmą

Iš estų kalbos vertė
Danutė Sirijos-Giraitė

homo liber
Vilnius 2014

UDK 94(474.2)
Pa89

Knygos leidimą rėmė:

Vertimą rėmė Estijos kultūros kapitalas

Pirmą kartą knyga išleista suomių kalba: SUOMENLAHDEN SISARET – KUN KATSOO TOISEN TUSKAA. Like Publishing, 2011

Estų kalba knyga išleista pagal susitarimą su „Otava Group Agency", Helsinki

ISBN 978-9949-489-29-9 (spaudos)
ISBN 978-9949-489-30-5 (e-leidinys)

Versta iš:
SOOME LAHE ÕED. Vaadates teiste valu. Eesti Päevaleht, 2012

Leidimas lietuvių kalba
ISBN 978-609-446-089-0

Visi mes esame padarę ką nors ne taip,
tačiau visi esame padarę ir šį tą teisingai,
tik svarbu suprasti – ką.

Turinys

Padėka

Dėkoju visiems, padėjusiems ir parėmusiems rašant šią knygą, kuri leis suprasti, kas nutinka žmonėms, kai valdžioje įsigali žmonijoje ir pavieniame asmenyje slypinti tamsioji pusė. Ir suprasti mūsų gyvenimo pažeidžiamumą bei atpasakoti išlikusių gyvųjų žavesio ir skausmo nedideles pergales, kai bičiulystė, pasitenkinimo ir laimės akimirkos tampa išskirtinės, bet vis dėlto padeda išgyventi ir įsisąmoninti, kad nuo skaudžios praeities išgydyti tegali laikas ir kad apie tuos dalykus metas kalbėti kaip tik dabar, kai praeitis skaudžiai primena apie save.

Reiškiu padėką istorikams Tiinai Kinnunen, Aigi Rahi-Tamm, Seppo Myllyniemiui, Heino Arumäe, Andresui Kasekampui, Agu Pajurui, Ivo Juurvee ir Tõnu Andrusui Tannbergui, sociologei Sari Näre, gydytojui ir psichologui Heino Noorui, literatūrologei Leenai Kurvet-Käosaar ir prof. Tiinai Kirss.

Ypač dėkinga esu istorijos mokytojai ir istorikei Eve Kubi už tai, kad leido cituoti jos istorinius straipsnius ir tyrimus, taip pat už ilgus mudviejų pokalbius.

Neatlygintinę pagalbą man suteikė visi, padėję dirbti su archyvine medžiaga ir atvėrę savo šeimos nuotraukų paveldą. Dėkoju Helvi Hödrejärv, Mae ir Külli Gailit, Ullai Maritai Rajakaltio, Hannai Eckert, Marje Anne Hendrikson, Markui Robakui, Meelisui Saueaukui ir Kersti Podmošenski, Airi Neve, Arvo Jaama ir prof. Peeteriui Tulviste.

Kelių mokslinių kūrinių autoriui Johnui Lagerbohmui dėkoju už tai, kad jis patikėjo man savo fotoarchyvą, kuris atspindi Suomijos civilių, išgyvenusių karą, ir karo pabėgėlių skaudžias akimirkas. Iš nuotraukų sklindantis skausmas ir liūdesys yra būdingas visų šalių gyventojams, patyrusiems karo baisybes, todėl dažnai nedėdavau parašų po nuotraukomis, jas tereikia žiūrėti, kad suprastum, kaip svarbu išsaugoti žmogaus gyvybę.

Dėkoju už prijautimą visiems savo artimiesiems ir draugams: Stefanui Brunowui, Tuvai Korsström, Jaakui Kiviloogui, Kristel Engmann, Iivi Annai Masso, Andry Ruumetui, Pirjettai Brander, Seppo Salminenui, Irai Stiller, Kirsi Korpi, Micheliui Grünsteinui, Heidi Hautalai, Antti Alanenui, Iris ir Kauko Salorantoms, Leo Vuosalo ir Viviennei Sincler, Sirpai Tuominen, Reet Argos-Poutiainen, Eijai Poysti ir Eero Ingstromui, Mariai Ruotsalai, Heidi Granqvist, Ressi Kaerai, Mari Hyrkkanen ir Mikaeliui Enckeliui, Henrikui Laxi, Merlei Pajulai, Kristel Kossar, Marko Mihkelsonui, Toomasui Trapido, Ehai Vesiko, Kätlin Kaldmaa, Viivi Luik, Anjai Salokannel, Marcusui Kolgai ir Karlui Altau.

Mano šeimos – sūnaus Marko Martinsono, motinos, tėvo ir brolio – palaikymas rašant knygą man buvo itin svarbus.

Dėkoju visiems, kas vienaip ar kitaip mane palaikė, padrąsino ir suteikė įkvėpimo.

Estija ir Suomija,
2012 birželis

Pirmas skyrius

2007-IEJI. Viena mano būsimo filmo „Suomijos įlankos sesės“ veikėjų, 93 metų Helmi Visnapuu, rodo savo tapytus gamtovaizdžius. Jos darbai prieš trejetą metų buvo eksponuojami Viljandyje Kondaso meno centre. Senos moters paveikslai nuoširdūs ir vaikiški. „Tapyti pradėjau vos prieš keletą metų. Piešdama su proanūkiais pripuolamai atradau šį savo gebėjimą. Tai Viešpaties dovana. Tapydama pamirštu visus slogius jaunystės, karo ir okupacijos metų prisiminimus, netekties skausmą. Tačiau kitomis aplinkybėmis, tylos valandėlėmis ir sapnuose jie vėl sugrįžta pas mane, ir aš negaliu pabėgti nuo praeities“, – tyliai taria Helmi.

Operatorius sutvarko kamerą. Viskas parengta filmuoti, galiu pradėti interviu su Helmi. Kuriu filmą apie esčių ir suomių bendrą istoriją prieš Antrąjį pasaulinį karą ir pokario laikotarpį. Čia Helmi pasikviečia mane į kitą kambarį ir kone kuždomis sako, kad yra dalykų, kurių ji nesakys prieš kamerą, apie kuriuos ji niekad niekam nėra pasakojusi. Tačiau nutylėti jų irgi negali. Ji nėra tikra, ar kiti norės išklausyti jos istoriją, ar jos patirtis bus suprasta.

Helmi įsipila į stiklinę vandens, atsisėda ant kėdės palei langą ir stipriai sugniaužia stiklinę. Jos slepiama neviltis yra paremta faktais ir argumentais, kuriais dangstosi smurtiniai režimai, varydami žmogui baimę, versdami jį tylėti metų metus, nusukti akis į šoną. Ir niekas nepastebi lėto šios padėties poveikio, kai žmogus, neužjaustas ir nepaguostas, pasijunta esąs išduotas.

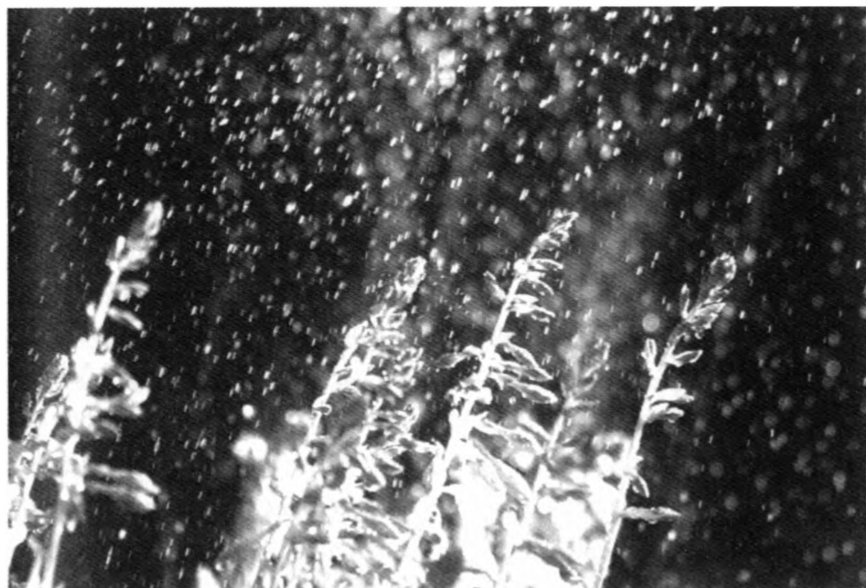
Helmi gimė 1915 metais Kaagverės kaime vienuolika vaikų turinčių ūkininkų šeimoje. Baigusi mokyklą, liko dirbti tėvo ūkyje. Ištekėjusi už Andreso Visnapuu, persikėlė į vyro namus Lajavangu netoli Kaagverės. Andresas baigė miškininkystės mokslus ir dirbo eiguliu, anuomet kaime tai buvo viena labiausiai gerbtinų profesijų. Helmi buvo laiminga. Kaip dauguma tų laikų ūkininkių, ji įstojo į *Naiskodukaitse*, o vyras į *Kodukaitse*. Abu tikėjosi, kad dalyvaudami tų organizacijų veikloje ir mokydamiesi išlikimo strategijos, galės apginti savo namus priešui užpuolus. Helmi tebeatminė baisų vaikystėje išgyventą įvykį, komunistų riaušes 1924 metų gruodžio 1 dienos rytą. Sovietų kariuomenė pasienyje rengėsi užpulti Estiją. Mėginimas sužlugdyti nepriklausomybę nepavyko, bet žmonės liko sukrėsti. Jie išsigandę kuždėjosi apie tai, kas nutiko. Ėjo gandas, kad Taline priešais Baltijos geležinkelio stotį mėtėsi lavonai. Ministro Eenpalu namo langai buvo išdaužyti, kulkos įsmigo į ministro dukrelės vežimėlį... Ketinta nuversti nepriklausomą valstybę, tačiau Estijos vyriausybė sužlugdė tą ketinimą per dvi valandas, ir įstaigos dirbo toliau. Buvo suimta 140 komunistų, tarp kurių ir šeši Sovietų Rusijos ambasados darbuotojai. Žuvo kelių ministras Karlas Karkas ir penki Estijos karininkai.

Helmi atmena tėvų pamokymus, kaip saugotis pasaulio blogybių, kad aną rytą Estiją sutrikdęs įvykis nevirstų nusivylimu ir baime. „Atėjus vasarai, patraukėme su tėčiu per laukus, per žalsvai geltoną šviesą, žemyn nuo kalvos, ir pamatėm paukščio lizdą. Tėvas pasakė, kad paukščio lizdą reikia apžiūrinėti atsargiai, į jį negalima net kvėptelėti, nes paukštis paliks lizdą. Mes atsargiai apžiūrėjome lizdą, nekvėpuodami ir nejudėdami. Jis pasakė, kad net jeigu ateis metas, kai susidursime su blogiu, kai būsime verčiami paklusti priešo valiai, kai gyvenimas mestels tau visokiausių akimirkų nuo smurto iki apgaulės, netgi sielvarto ir gedulo gniaužtuose tu privalėsi išsaugoti savo dorovę ir vertybes, palaikančias gyvenimą. Netgi tada, tomis sunkiomis akimirkomis", – pakartojo jis keletą kartų.

Tąkart, 1924 metais, po bandymo sužlugdyti Estijos valstybę, sekdamos Suomijos *lotų* pavyzdžiu, prie vyrų krašto apsaugos savanoriškos sąjungos *Kaitseliito* savo organizaciją *Naiskodukaitse* ėmė steigti krašto gynėjos estės.

Kaip dabar prisimena tuos laikus, Helmi, ketvirtajame dešimtmetyje būdama jaunavedė, manė esant savaime suprantama daryti viską siekiant išsaugoti taiką Estijoje. Ji iškilmingai prisiekė ceremonijos metu: „Pasižadu ginti Estijos Konstitucijos įteisintą valstybės santvarką, sąžiningai dirbdama pagal Krašto apsaugos sąjungos nuostatas." Moterys jautėsi orios, veikdamos kartu su vyrais. Helmi dalyvavo visoje šalyje surengtuose samaritiečių kursuose, kuriuose buvo mokoma, kaip suteikti medicininę ir pirmąją pagalbą. Moterys savanoriška veikla prisidėjo prie jaunos valstybės tradicijų kūrimo, mokėsi, kaip maitinti kariuomenę krizės metu, kai kurios steigė mokyklas ir kursus. Visa tai gerokai sustiprino moterų savimonę.

Žmonių viltys sudužo į šipulius, kai Sovietų Sąjunga 1940-aisiais okupavo Estiją. Tuoj pat prasidėjo suėmimai ir gyventojų trėmimas į Rusiją gyvuliniuose vagonuose, nepriklausomos valstybės pamatai suiro. Vyriškis, sovietinės valdžios paskirtas milicininku, atėjo daryti kratos į Helmi namus. Norėdamas parodyti savo valdžią, jis užpuolė Helmi, ketindamas ją išprievartauti. Helmi ištrūkusi nustūmė milicininką nuo laiptų. Tas keršydamas pasiuntė sodybon iš estų ir rusų sudarytą stribų batalioną. Suskretę ir purvini dvokiantys vyrai svaidė Helmi kaip kamuolį iš vienų rankų į kitas. Helmi vyras Andresas, melagingai apskųstas, buvo jau anksčiau įkalintas. Tai nutiko 1946-ųjų rugsėjį. Jiedu su vyru buvo nuėję į laukus kasti bulvių ir jau iš tolo pamatė artėjant karinį sovietų viliuką. Iš mašinos išlipo būrelis ginkluotų vyrų, kurie pranešė, kad Andresas yra „tarybinės liaudies priešas" ir jie privalo jį suimti. Pasak atėjūnų, jie ieškojo „miškinio", kurį slėpė Helmi su Andresu. „Miškinio" jų namuose nerado. Kaltinimas sovietų valdžios išdavyste buvo dingstis sunaikinti sti-

Marko Martinsono nuotrauka

prius Estijos kaimų vyrus. Naujoji, okupacijos primesta Sovietų Rusijos teisinė sistema apvertė aukštyn kojomis prie vakarietiškos teisės pratusių estų gyvenimą. Helmi vyras Andresas Visnapuu, remiantis 58 straipsniu, buvo nuteistas 25 metams priverstinių darbų lagerio. Po karo Helmi gyveno persekiojama sovietinio teroro ir ligi 1949 metų turėjo vaikščioti į sovietinės saugumo policijos NKVD tardymus. 1949-ųjų kovo 25 dieną per vieną naktį iš Estijos kaimų į Sibirą buvo ištremta daugiau kaip 22 000 žmonių. Helmi tarp jų nebuvo, ji stebuklingai išsigelbėjo, tačiau nauja politinė santvarka sujaukė saugų jaunos moters gyvenimą.

– Sovietų stribų bataliono vyrai daužė mane, nors buvau nėščia. Aš laikiausi už pilvo, kad jie nesužalotų vaiko. Jie atėjo anksti ryte, išvilko mane už plaukų iš lovos. Mano vaikus ištiko šokas. Mūsų miegamasis, kur aš ką tik gulėjau savo vyro pašonėje ir jutau jo šilumos artumą, kur buvo pradėta gyvybė, nuo tų vyriškių žiaurių prisilietimų virto purvina irštva, – tarė ji pagaliau, kai atsargiai ją paskatinau, tvirtindama, kad jos

slepiama patirtis išsipasakojus gali tapti empatija, bent jau toje visuomenėje, šeimoje, bendruomenėje, kur šis vertingas jausmas istorijos įvykių sūkuryje nedevalvavo iki rambaus heroizmo mito, pakeitusio atjautą ir supratimą. – Mano duktė Ilmė, kurios anuomet laukiausi, nežino, kad mane mušė... Aš nenorėjau, kad ji sužinotų, bijojau užkrauti jai naštą, tas prisiminimas mane labai slėgė, – Helmi paaiškino, kodėl tylėjo.

Įsijaučiu į tos senos moters istoriją. Ilgai dirbusi archyvuose, apklaususi dešimtis žmonių, aš žinau, kad su okupacija ir karais susijusių įvykių sąmoninga užmarštis yra didesnės išgyvenimo istorijos dalis. Estijoje, kaip visose diktatūrą patyrusiose šalyse, daug istorijų dėl suėmimų, politinių represijų ir baimės liko neišsakytų ir daug teroro aukų niekuomet nedrįs atskleisti savo išgyvenimų. Tačiau Helmi liudijimas suteikia ateinančioms kartoms galimybę įsijausti, atkreipti didesnį dėmesį į tuos laikus ir žmonių likimus.

„Smurto niekad negalima pateisinti, nes smurtas paverčia daiktu kiekvieną, kuriam tenka jį patirti", – rašė 1940-aisiais žydų kilmės Prancūzijos filosofė Simone Weil savo antimilitaristinėje esė „Iliada, arba Poema apie galią", kai karas jau buvo prasidėjęs ir Europos bei Rusijos geležinkelius užplūdo gyvuliniai vagonai, vežantys žmones į koncentracijos lagerius – vergų stovyklas, mirties stovyklas. Buvo ir traukinių su pabėgėliais...

Yra dalykų, kurie netikėtai išaiškėja pokalbių metu. Vieną vasaros vakarą mažame pajūrio kaimelyje Vakarų Estijoje, kur mano geras bičiulis Andrusas Liblikas pakvietė vakarienės keletą pažįstamų, išgirdau istoriją apie Suomijos *lotas*, kurias raudonarmiečiai per karą apsupo Karelijos sąsmaukoje vieno ežero pakrantėj. Suimtas *lotas* kareiviai būtų išprievartavę, o po to nušovę. Buvo žiemos metas. Ežeras dar ne visai užšalęs. Jaunos suomės, pamačiusios artėjančius kareivius, atsigulė ant ledo, nusirito prie atviro vandens ir nusiskandino.

Pats pasakotojas praėjusio šimtmečio aštuntąjį dešimtmetį tarnaudamas okupacinėje sovietų armijoje girdėjo tą istoriją iš savo viršininko

Nuotrauka iš Estijos Naiskodukaitse archyvo

ruso, nes tas, būdamas jaunas, kariavo prieš suomius, ir jį labai apstulbino Suomijos merginų poelgis.

Anglų istorikė Catherine Merridale, kuri remdamasi interviu tyrė paprastų rusų kareivių išgyvenimus Antrajame pasauliniame kare, knygoje „Ivano karas" rašo: „Jauni rusų vyrukai buvo išstumti prieš šautuvų buožes. Ištisi pulkai stovėjo akis į akį su suomiais, neturėdami maisto, šaudmenų ir aulinių. 1939 metų lapkričio 30 dieną Stalinas užpuolė suomius ir niekingai pralaimėjo. Per mėnesį dingo be žinios, pateko į nelaisvę ar žuvo apie 18 000 kareivių, beveik pusė jų buvo pasiųsti per sieną pačiomis pirmosiomis karo dienomis.

Jie tik teoriškai arba iš propagandos žinojo, kad juos siunčia kovoti su „Suomijos fašistais", keliančiais grėsmę tarybinės tėvynės sienai. Jie turėjo atkurti teisybę gavę įsakymą likviduoti „tarybiniam proletariatui keliamą pavojų".

Tačiau jų laukė kraupios skerdynės. Tarp kareivių pasklido gandas apie žiaurias suomes snaiperes, žudančias sovietų kareivius, ir apie jų lavonus be lytinių organų, rankų ir akių. Karui pasibaigus išaiškėjo, kad

daugelis gandų kilo dėl jaunų nepatyrusių kareivių baimės, kai jiems teko žengti per nepalaidotus sušalusius ir žvėrių apgraužtus lavonus. Bet pagaliau sovietams viskas baigėsi sėkmingai. Į Karelijos frontą buvo atvežti nauji daliniai. Naujas triuškinantis smūgis pralaužė Suomijos frontą. Suomiai kapituliavo 1940 metų kovo pabaigoje. Rusija neteko 126 000 žmonių, 300 000 buvo evakuoti dėl ligų ir sužeidimų. O suomių tame kare žuvo daugiau kaip 23 000, sužeista buvo 43 000."

Praėjus dvidešimčiai metų nuo Estijos nepriklausomybės atkūrimo, ir Suomijoje, ir Estijoje imta kritikuoti Estijos pasidavimą nesipriešinant 1939 ir 1940 metais. Žmonės nesugeba arba nesivargina paanalizuoti pasaulyje vyraujančios padėties, mažųjų valstybių pozicijos, silpno paribio valstybių bendradarbiavimo. Per pastaruosius dešimt metų imta piktintis, kodėl Estijos Respublikos prezidentas Konstantinas Pätsas 1939-aisiais nevedė savo tautos herojiškai žūti, kai Suomija tuo metu pasipriešino Sovietų Sąjungai. Nusivylimas, pagyrūniškumas ir kaltinimai skamba keistai, ypač dabar, kai priklausom Europos Sąjungai, Europą slegia ekonominė krizė ir būtina sutelkti dėmesį į tai, kad užsienio, vidaus ir ekonominė politika nepakartotų senų klaidų. Kai ima sekti ištekliai, valstybes ir tautas ištinka naujos patologijos.

Bet kokia gi buvo Estija 1930-aisiais, kai Helmi įstojo į *Naiskodukaitse*? Anuometė pasaulinė ekonomikos krizė sukėlė įtampą ir Estijoje: vyriausybės keitėsi, kasdienį gyvenimą nuodijo tiek dešiniojo, tiek kairiojo sparno populistinės kraštutinės organizacijos. Moterys susivienijo, siekdamos stabilizuoti visuomenę, skleisti kultūros vertybes ir tradicijas, steigti mokyklas, kursus, humaniškais būdais ginti savo valstybę ir šeimą. Jos neatstovavo jokiai partijai nei politinei sistemai.

Dabar, žvelgiant iš šių laikų, XXI amžiuje Suomijos ir Estijos laikraščių straipsniuose Estijos prieškario metų demokratija matuojama netgi pagal 1930-ųjų ekonominės krizės sąlygomis iki kraštutinių dešiniųjų suaktyvėjusių Nepriklausomybės karo dalyvių judėjimą, kurio ak-

tyviausi nariai glaudžiai bendradarbiavo su Suomijos *Lapua* judėjimu*. Rašytojas Ainas Kaalepas, 1943 metais pabėgęs į Suomiją nuo priverstinės vokiečių mobilizacijos, siekdamas kariauti Suomijos armijoje, rašė, kad Estijoje, į valdžią atėjus kovotojams už nepriklausomybę, būtų buvusi įvesta tikrai griežta tvarka, bet kartu ir demokratijos galas.

Kaltinimų durtuvas

SAVO knygos „Suomijos įlankos sesės" pavadinimo paantraštę – „Kai regi kitų skausmą" pasiskolinau iš žydų kilmės amerikietės filosofės Susan Sontag, kuri iš vaizdinės medžiagos nagrinėja mūsų užuojautos ribas ir pareigą suprasti kitus. Man atrodo, kad regėti kitų skausmą dabar, 2011 metais, gyvenant Suomijos įlankos pakrantėse yra privalu, nes kartais čia justi sėlinant nepakantumą kitokiems nei mes. Net po dvidešimties metų nuo Estijos nepriklausomybės atkūrimo vis aiškinamasi, ar Estija tebuvo nekalta karo auka, ar ne ji pati kalta dėl savo sunkios lemties, kai šalis buvo okupuota ir dešimtys tūkstančių gyventojų ištremti iš savo namų, ar ji pati sava valia neprašė Sovietų Sąjungos ir Stalino pagalbos, kai tuo tarpu Suomija nusprendė pasipriešinti Sovietų Sąjungai. Ar Estija 1939 metais nebuvo amorali ir nuolanki diktatoriška valstybė?!

Stebiuosi, kodėl maždaug per dešimt metų susiklostė situacija, kai viena šalis kaltina, o antra, kaltinamoji, irgi kaltina pati save. Viena žymiausių šiuolaikinio Estijos meno atstovų Mare Tralla rašo, kad estai pastaruoju metu patys jaučiasi kalti netgi tada, kai tam nėra pagrindo:

> *Estijos visuomenė generuoja įvairaus pobūdžio kaltės jausmą, ir jį jausti tapo taip*

**Lapua* judėjimas (suom. *Lapuanliike*, Lapua – miestas Vakarų Suomijoje) – 1929–1932 m. antikomunistinis kraštutinių dešiniųjų judėjimas, siekęs pertvarkyti Suomijos santvarką. Vėliau jis buvo uždraustas. (*Čia ir toliau vertėjos pastabos.*)

įprasta, kad tas jausmas yra vienas svarbiausių estų būdo bruožų. Visi Estijos piliečiai esą kalti, kad prieš daugelį metų mūsų protėviai buvo okupuoti ir tremiami, kad Estija yra tokia maža ir t. t. Vardyti viską, dėl ko mes jaučiamės kalti, reikėtų pernelyg ilgai ir galiausiai tai yra kvaila.

Psichologas ir gydytojas, buvęs Gulago kalinys Heino Nooras mano esto kaltės jausmą kilus todėl, kad per gana trumpą laikotarpį Estiją dėl jos geopolitinės padėties buvo okupavusi ne viena užkariautojų valdžia, visos jos, teisindamos savo smurtinius veiksmus, naudojosi galimybe apkaltinti okupuotą tautą, ir pagaliau tie kaltinimai buvo nesąmoningai prisiimti, net ligi saviniekos. Estiją valdė užkariautojai, ir kartais dėl užgaulios vyraujančio luomo laikysenos ir žodyno engiamoji tautos dalis pajusdavo savivertę. Matydama save tokiame kontekste, ir toliau tebejaučiu skausmą, nes nepaisant laiko, tokią įtaką daro klastingas kolonizavimo poveikis. Kone pusę amžiaus sovietinė propaganda (žiniasklaida, literatūra, filmai) įnirtingai stengėsi atskleisti „buržuazinius istorijos klastotojus". Estija, Latvija ir Lietuva kaip valstybės pusę amžiaus buvo pradingusios iš istorijos žemėlapio.

Estų literatūrologas ir semiotikas Michailas Lotmanas mano, kad svarstydami praeities nusikaltimų žmoniškumui politines dimensijas mes pakliūname į nusikaltėlio paspęstas pinkles. Daugelio ideologijų, ypač tokių, kurios garbina karą kaip religiją, egzistavimo turinį ir tikslą nulemia ne gyvenimas, o už jį svarbesnė idėja, ideologija, nacija, rasė ar net Dievas, kurio vardu naikinami kiti.

Vienas faktas, nesvarstytas diskusijoje apie istoriją, yra kultūrinis įvykių fonas, estetinių ir etinių vertybių sistema, kuriais remdamiesi vertiname praeities įvykius ir kurie nulemia mūsų analizės pobūdį. Mums patinka istorijos apie didvyriškumą, mes pagarbiai minime įvykius, sustojam prie monumentų, pastatytų pasiaukojusiems kare žmonėms, kalbėdami apie istoriją, mes remiamės kultivuojančiomis mirtį vertybėmis ir pamirštame, kad gyvenimas reikalauja iš mūsų daugiau negu mirtis.

Aiškinantis, kodėl Sovietų Sąjunga okupavo Estiją, galima ieškoti įvairių vidaus politikos dingsčių: prezidentas Pätsas, kariuomenės vyriausiasis vadas Laidoneris, *vapsai**, socialistai, prezidento Pätso motina rusė, pusiau autoritarinis režimas ir t. t. Iš tikrųjų nė viena jų negalėtų pateisinti tokių teroristinių valstybių, kaip Stalino ar Hitlerio, okupuojant ir terorizuojant kitas. Remtis panašiomis dingstimis galima tik žvelgiant iš tolimos ateities.

Kalbant apie mažas tautas per visą istoriją tiesos sinonimu dažnai būdavo laikoma žalinga realioji politika**, devalvuojanti dorovinį žmogaus pasirinkimą ir verčianti elgtis prieš savo sąžinę. Dar prieš dvidešimt metų tiek Suomijoje, tiek kitur laisvoje Europoje politiškai patogiau buvo taikstytis su sovietine istorijos tiesa, nes taip galėta išvengti konfliktų ir apsidrausti, kad istorija nesukeltų žmonių atmintyje empatijos. Tačiau dabar, nugriovus Berlyno sieną, žlugus Sovietų Sąjungai ir Baltijos valstybėms atkūrus nepriklausomybę, mes vėl sugrįžome prie tos pačios Europos atminties ir tradicijų. Buvę laikotarpiai, mentalitetai, įsitikinimai, nuostatos ir dabar egzistuoja šalia mūsų, ne vien visuomenėje, bet ir tarp žmonių. Liūdna, kai tai įgauna militarizmo, nacionalizmo, ksenofobijos ir visai neseniai buvusios valstybinės realiosios politikos pavidalą.

Nenoriu daugiau kalbėti apie Europos geopolitiką, o vien apie geopoetiką, kuri apjungia laiką, erdvę, istoriją ir poetiką ir leidžia įžvelgti toliau nei mūsų įprastiniai mąstysenos šablonai, leidžia prabilti tiems, kurie patyrė smurtą.

2011 metų pavasarį Taline vykusioje konferencijoje „Tiesiant tiltus Europoje. Europos literatūra, vertybės ir identitetas“ buvęs Vokietijos

---

*Kovotojai dėl Estijos nepriklausomybės, arba šnekamąja kalba *vapsai*, 1920–1930 metais veikė Estijoje kaip Kovotojų už nepriklausomybę organizacija.

**Realioji politika (vok. *die Realpolitik*) – politika, vykdoma be istorinio konteksto, atsižvelgiant tik į dabarties realijas ir interesus. Termino autorius – vokiečių žurnalistas, politikas Augustas Ludwigas von Rochau (1810–1873).

Tiuringijos žemės premjeras prof. dr. Bernhardas Vogelis prisiminė, kad jo vaikystės istorijos knygose buvo rašoma, jog vokiečiams reikia prisidurti gyvenamąją erdvę iš Rytų, apie „fiurerį ir tautą" kalbėta taip, kad buvo devalvuotos humanizmą ir žmogaus gyvybę teigiančios bei palaikančios sąvokos, ir galų gale tai nebekėlė nuostabos. Nebestebino netgi tai, kad žmonėms buvo įteigta, jog ne visi yra žmonės, nors atrodo žmogiškai. „Todėl, – kartojo jis, – susivienijusi Europa yra didžiausias po Antrojo pasaulinio karo taikos projektas, kurį būtina išlaikyti ir intelektualiai stebėti, kad taika neatrodytų savaime suprantama, kad atsimintume, jog laisvė yra susijusi su mūsų sąžine ir teisingumu."

Kitaip sakant, turime rūpintis, kad mūsų gyvenimą palaikančios sampratos nedevalvuotų dėl realiosios politikos ir ekonominių krizių, kurios skatina veikti populistus ir ieškoti priešų. Žemiausia išlikimo forma yra žudyti, kad pats liktum gyvas. Taikos metu išlikimo ir laisvės euforija gali taip suvešėti, kad žmonės kitus ima laikyti tarsi lavonais ir be skrupulų lipa per juos, kad tik pasijustų nugalėtojais bet kurioje srityje ir bet kokiomis aplinkybėmis. Rinkos ekonomika be humaniškų nuostatų taip pat yra egocentriškai žiauri, ypač kai gerovę kuriantys ištekliai ima sekti.

Šių laikų šaudymai mokyklose, bombos prekybos centruose, rasistinio norvego smurtautojo Anderso Behringo 2011 metais Oslo centre surengti bombų sprogimai ir po poros valandų beveik šimto nekaltų žmonių sušaudymas Utoy'os saloje rodo, kad vienui vienas psichopatas gali nesunkiai nužudyti daug žmonių. Nes jis įsivaizduoja esąs vienintelis laisvai mąstantis žmogus, antžmogis tarp žmogiškųjų atliekų. Estų režisierius Andresas Maimikas mano, kad mirties kultūros garbinimo priežastis yra ta, jog humaniška mąstysena stokoja atspalvių: „Tie žmonės neturi dvasinių priemonių informacijai apdoroti ir erdviniam pasaulėvaizdžiui sukurti, pajusti visuomenės pustonius ir sąsajas, svetimoms kultūroms suvokti ir rasti bendrą tarpusavio kalbą." Atjauta nedomina

naudos besivaikančių visuomenių, netgi brandiems, psichiškai išsivysčiusiems žmonėms ji ne visuomet yra savaime suprantama.

Aš valandų valandas leidau filmų archyvuose, žiūrėdama kadrus apie sovietų partizanų nužudytus civilius, nužudytus jaunus rusų kareivius, Katynės masinį kapą, užpildytą 21 857 Lenkijos kariais ir civiliais, kadrus apie nacių ir komunistų koncentracijos lagerius, subombarduotus Estijos miestus ir t. t. Matydama filmų kadruose lavonus, gulinčius Estijos, Suomijos, Lenkijos, visos Europos ir Rusijos gamtovaizdžiuose, skaitau istorijas apie karo nuniokotus namus, nuo tėvų atskirtus vaikus ir suardytus žmonių santykius, noriu tikėti, kad tų situacijų vaizdavimas pasitelkiant dokumentalistiką, rodančią, kur žmonės atsiduria smurto, neapykantos, karo ir okupacijos sąlygomis, paprasčiausiai turėtų suvienyti gerus ir empatiškus žmones. Karams visada būdinga ta pati skausmo ir smurto choreografija, karuose visuomet taikomi tie patys žalojimo būdai.

Stengiausi savo darbais suteikti žmonių pažiūroms daugiau užuojautos, nes istorija yra ne kas kita, o žmonių gyvenimas. Stengiausi savo darbuose apibrėžti gyvybės trapumą ir karo patologiją, bet ne karą garbstančius kadrus ir istorijas. Tikiu, kad dabar mes turime mokėti aiškinti istoriją ne aukštindami ginkluotą kovą, siejančią karinio smurto patirtį vien su kančiomis arba didvyriškumu, tačiau svarstyti ir veikti vardan to, kad mūsų istorija čia, aplink Baltijos jūrą, ir kitur palaikytų šviesesnę žmogaus būties pusę, kuri atvertų kelią pilietinei drąsai, jausmams, kūrybingumui – dabar, kai mes vietoj amoralios realiosios politikos bent galime laikytis išvien. Daugiau nebereikia sakyti, kad esam vieniši, nes Europos Sąjungoje, kuriai priklausom, gyvena pusė milijardo žmonių. Europos Sąjunga – tai ne Briuselis, o tavo ir mano, mūsų visų veiksmai, pažiūros, nenuveikti darbai, kūrybiškumas ir idealai.

Karas mažai duoda žmonėms, tačiau kažkodėl kartojamas mitas, esą karas stiprina tautas ir moko mus būti taupesnius. O kas nutinka ka-

rui pasibaigus? Juk gerai žinoma, kad patyrusiems karą žmonėms taikos metu sunku išsigydyti savo traumas. Nė vienas karą išgyvenęs žmogus, iš kurio ėmiau interviu, nėra pasakęs, esą karas pagerinęs jam gyvenimą. Daug karo traumų nemačiom pereina iš vienos kartos kitai, keldamos nerimasties, liūdesio ir savinaikos jausmus, pasak psichologų, ligi trečios kartos. Taigi kiekvienas randas turi savo dabartį ir istoriją, kuri nematomomis gijomis atsispindi šiandienoje.

Gerbk savo tėvą ir motiną

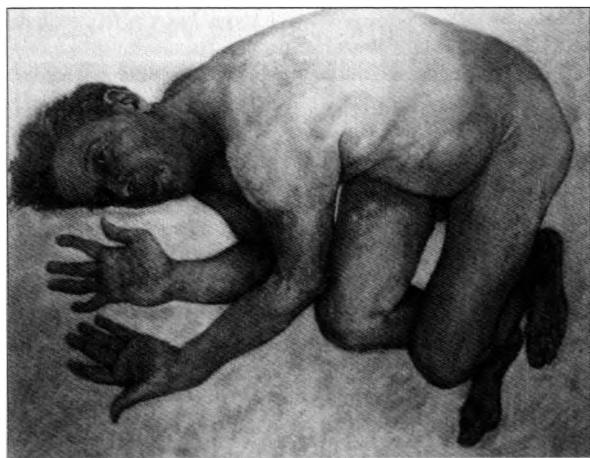
2011 METAIS mane giliai sujaudino Suomijos meno mekoje Mantos mieste Pekilo dailės centre matyta Seppo Salmineno drobė „Nebaigtas“ (Keskeneräinen). Tai nuogo gemalo poza dailininko autoportretas. Turėdamas visas kūno dalis, jis atrodo bejėgis ir neįgalus. Šalia paveikslo dailininkas įrėmino tekstą:

... mano tėvas buvo sužeistas kare. 1960-ųjų vasarą atostogavome karo invalidų vasarnamyje...

... Kai buvau vaikas, šautinių žaizdų žymės vyrų kūnuose atrodė paslaptingos ir kėlė susidomėjimą. Dažnai prašydavau, kad man leistų kyšteléti pirštą į tas juodas angas. Pirmasis vakaras to vasarnamio pirtyje mano gyvenimui padarė įsidėmėtiną poveikį...

... Vanotuvėn ėmė rinktis vyrai, kurių dauguma buvo be kokios nors kūno dalies. Bekojis vyras ėjo rankomis. Kai kuriems žaizdos buvo susiūtos taip, kad panėšėjo į sutrauktą maišo viršų. Keliese ant plautų paguldė žmogų be kojų ir kairės rankos. Kitam sprande buvo įdėta sidabrinė plokštelė. Jis turėjo laikyti prisidėjęs šlapią rankšluostį, kad galva neįkaistų. Priepirtyje buvo pilna protezų nesančioms kojoms ir rankoms pakeisti...

... Ilgai tikėjau, kad vyro kūnas būna tikras tik jį sudarkius. Tampa šventu tik po aukojimo. Mano įsitikinimą patvirtino ir nukryžiuoto Jėzaus paveikslas. Vyro kūnas sutvertas ne malonumams. Jis priklauso tik valstybei arba tam, kas vykdo atnašavimą. Aš turiu tapti panašus į tėvą...

Seppo Salminen nuotrauka

Suomijos karo archyvo nuotrauka

Paroda buvo pavadinta Senojo Testamento ketvirto įsakymo žodžiais: gerbk savo tėvą ir motiną. Buvo iškabinti 50-ties dailininkų, daugiausia suomių ir estų, darbai. Šia paroda norėta atsakyti į klausimą, kaip tėvo ir motinos nugyventi gyvenimai, jų laimė ir nelaimės yra perduodami ateinančioms kartoms. Anapilin išėjusi suomių rašytoja ir buvusi *lota* Kyllikki Villa, su kuria praleidau ne vieną valandą kurdama filmą ir svarstydama pasaulio įvykius, manė esant gyvybiškai svarbu, kad mes suprastume, kas buvo nutikę mūsų tėvams, kad kalbėtume apie tai kuo atviriau, kad jaustume išėjusių kartų buvimą savo DNR ląstelėse ir atleistume savo tėvams bei patiems sau žmogaus prigimčiai būdingus prieštaravimus. Žmonėms gyvenant būtina jausti vieniems kitų dvasinį palaikymą, jo veidrodį – artimojo meilę, ir kaip tik tuos jausmus gebėjo sukelti ši paroda. Pasak psichiatrijos, išsikalbėjimas visuomet gydo.

Evoliucija suteikė žmogui gebėjimą užjausti, gebėjimą derinti savo ir kitų žmonių interesus. Dažniausiai tai liečia šeimos ar net tautiečių ratą. Žmonės iš šalies yra traktuojami abejingiau, juos net galima ramia sąžine išnaudoti arba parodyti, kur jų vieta, nors metams bėgant pradėta prijaučiamai žiūrėti ir į kitas tautybes bei rases, tautines mažumas ir abiejų lyčių asmenis. Žmonių bendravimo auksinė taisyklė yra ta, kad juo daugiau bendrauji, išklausai kitus ir apie juos galvoji, juo labiau gebi atsižvelgti į kitų norus, ne vien į savo, bent jau tais atvejais, kai pats nori būti išklausytas.

Didžiavalstybės šešėlyje

KAI Sovietų Sąjunga 1944 metais antrą kartą okupavo Estiją, vėl prasidėjo gyventojų suėmimai, tardymai ir smurtas.

Helmi akys didelės ir pilkos, jos pritvinsta ašarų, bet ji neverkia. Paskui paklausia:

Helmi Visnapuu. Nuotrauka iš filmo „Suomijos įlankos sesės“

– Kodėl nori statyti tą dokumentinį filmą? Tu atplėši duris, už jų slypi mūsų neišsakyti slogučiai, apie kuriuos niekas nenorėjo nieko žinoti.

Klausausi Helmi ir pasijuntu patekusi į surambėjusį laiką, kuris buvo aptemdęs žvilgsnį į savo ir į kitų gyvenimą. Tarsi norėdama pasiguosti ir paguosti mane, Helmi patikina, kad ji, žinoma, gali kiek pakalbėti apie istoriją, kaip Estijos ir Suomijos moterys prieš karą bendravo įvairiose organizacijose, – ji kai ką pamena, ji mena, kad vyko susitikimai ir bendros pratybos tam atvejui, jeigu kiltų kainų krizė. Helmi sako mananti, kad susivienijus mažoms valstybėms karo galėjo ir nebūti.

Žvelgiu į susijaudinusį Helmi veidą – langą į jos širdį ir atmintį. Helmi apsistačiusi pačios tapytomis drobėmis: šiaurės ruduo priešžiemiu, vienišas medis, paukštis, žvilgantis nuo lietaus kelias – už jų pranyksta vilčių, meilės, maldų, žiaurumo, taip pat neatlygintinų skriaudų pasaulis.

Įamžinu tai filmo juostoje. Taip atsiranda tiltas, psichologinis santykis tarp kalbančiosios ir senų archyvinių medžiagų, autentiškas ir visapusiškas dialogas tarp šiandienos ir praeities. Helmi po pusės amžiaus tylėjimo gauna naują vaidmenį, ji liudija tai, kas yra susiję su jos gyvenimu, pusiau užmirštais laikais. Pasakojimą sudaro fragmentai, bet jie iš chaoso kuria sistemą, o ji, ko gero, dabar kur kas aiškesnė negu tada, kai viskas vyko ir niekas nežinojo, kas laukia ateityje.

Antras skyrius

2006 METŲ pradžioje po mano dokumentinio filmo „Atstumti prisiminimai" pristatymo ir susitikimo su žiūrovais Helsinkio kino teatre „Orion" prie manęs priėjo dvi Suomijos Syvärantos *lotų* muziejaus darbuotojos: Maria Andresin ir Missu Saloheimo. Jos paklausė, ar aš žinau, kad Suomijos ir Estijos moterys kartu su kitomis Sovietų Sąjungos pasienio valstybių gyventojomis ir Skandinavijos moterų organizacijomis glaudžiai bendradarbiavo, siekdamos sulaikyti karines krizes ir konfliktus. Jos kalbėjo apie istorikės docentės Tiinos Kinnunen tyrimą ir muziejaus idėją surengti kilnojamąją tarptautinę parodą, kuri atgaivintų žmonių atmintyje tą nugrimzdusią užmarštin istoriją. Jos paprašė manęs sudaryti parodai 10–15 minučių vaizdinę programą.

Suomijos *lotų* istorija manęs ligi šiol nedomino, man ji atrodė per sterili ar politizuota, – kažkas čia buvo ne taip; ir dar man atrodė, jog tai suomių vidaus politikos problema, susijusi su šaltuoju karu ir finliandizacija*. Tačiau dabar *lotų* muziejaus darbuotojų pasakojimas sukėlė man nuoširdų susidomėjimą, ir turėjau pati savęs provokuojamai paklausti: apie kokią Europą mes kalbėtume šiandien, jeigu valstybės, sekdamos

---

* Finliandizacija (suom. *suomettuminen*, šved. *finlandisering*) – neigiamą prasmę turintis politinis terminas, charakterizavęs SSRS ir Suomijos santykius po Antrojo pasaulinio karo, reiškiantis dalinį nepriklausomos valstybės suvereniteto apribojimą užsienio ir saugumo politikoje dėl gretimos galingesnės SSRS interesų.

moterų pavyzdžiu, prieš karą būtų gebėjusios sukurti bendradarbiavimo tinklą? Galbūt priminus tą istoriją bus galima pagilinti vienybės jausmą, artimojo meilę (posakis, kuris šiandienos kontekste, ko gero, skamba archajiškai, tačiau tikiu, kad, esant rasistinio ir etninio priešiškumo proveržiams ir egocentrizmą skatinančiai rinkos ekonomikos vertybių sistemai, kuri teigia tai, kas mums dabar ir nedelsiant duoda naudos, ši frazė yra labai tinkama). Šis parodos projektas leido man užmegztį pažintį su Helmi ir daugeliu kitų esčių bei suomių, kurios tebeatminė prieškario laikus ir kaip moterys veikė išvien.

Moterų veiklos tinklas pasienio valstybėse siekiant užtikrinti šalies saugumą

GILINUOSI į dingusią istorijos dėlionę, norėdama sujungti tinkamas daleles. Sėdžiu archyvuose ir nagrinėju praeitį nelyginant pro atvirkščią žiūroną. Šios istorijos detalės yra aiškios, bet išbarstytos, ir galų gale jos sudaro didesnę visumą, išryškina dingusį atminties pėdsaką.

Mane domina, kaip Suomijos ir Estijos patriotiškai nusiteikusių organizacijų moterys žiūrėjo į kitas, vadinamąsias tautines mažumas. 1930-aisiais pradėjo reikštis rasizmas ir priešiška pažiūra į kitų tautybių žmones kaip tik tose didžiosiose valstybėse, Vokietijoje ir Sovietų Sąjungoje. Įsivyravo nacių „antžmogio" ir sovietų „naujo žmogaus" ugdymo procesai, kurie vienaip ar kitaip apkartino kaimyninių valstybių gyvenimą. Grynos arijų rasės ir naujo tarybinio žmogaus vardan buvo leista net žudyti! Profesorius Peeteris Tulviste padovanojo man 1939 metais išleistą knygą, išsamiai apžvelgiančią Estijos savanoriškos krašto apsaugos tarnybos moterų organizacijos *Naiskodukaitse* veiklą. Tai retas leidinys. Pirmaisiais sovietų okupacijos metais – 1940–1941-ai-

siais Estijoje buvo sunaikinta daugiau kaip 30 milijonų knygų, jos buvo sukapotos kirviais ir panaudotos kelių remontui ar sukūrentos. Visa, kas susiję su Estijos nepriklausomybe, kėlė grėsmę sovietų valdžiai ir „naujo tarybinio žmogaus" kūrimui. Kadangi Sovietų Sąjungoje visų mąstysena ir pasaulėjauta turėjo būti vienoda, ten neliko vietos prisiminimams nei praeities atminčiai. Literatūra, susijusi su nepriklausomos Estijos istorija ir visuomene, buvo likusi tik specialiuosiuose bibliotekų skyriuose ir tik išrinktiesiems. *Naiskodukaitse* organizaciją Sovietų Sąjunga paskelbė buvus fašistinę, nacistinę ir hitlerinę. Niekas nesipriešino tokiai „tiesai", pasipriešinimas būtų užtraukęs sušaudymą, žūtį arba lagerį.

Dabar skaitau toje senoje retoje knygoje, kad *Naiskodukaitse* vertybės buvo emancipacija, demokratija. Vertybės, aktualios ir dabar.

Knygos sudarytoja rašo: „Pažymėtina, kad demokratija yra tvirtas NKK (*Naiskodukaitse*) organizacijos pamatas – petys į petį NKK organizacijoje tas pačias užduotis vykdo moterys su aukštuoju ir su pradiniu išsilavinimu, darbininkės ir ūkininkės. Antroji teigiama vertybė, kurią organizacija teikia savo narėms, yra moterų emancipacija. Trečioji – tai altruizmas, valstybiška ir tautinė savimonė." Baigiamojoje knygos dalyje reklamos plotą nusipirko ir žinomos Estijoje žydų firmos, pavyzdžiui, galanterijos ir kitų prekių sandėlis „F. Braschinsky ir sūnūs", B. Rubanovitsch drabužių ir galanterijos parduotuvė, ir aš tuo džiaugiuosi, nes žydai anuomet buvo tie „antrarūšiai", kuriuos Vokietijoje pradėta vaizduoti kaip priešą, visų nelaimių priežastį. Tokia padėtis to meto Estijoje kėlė pasibaisėjimą ir, siekdama išvengti nacionalsocialistinės bei antisemitinės ideologijos plitimo, Estijos vyriausybė 1933-iaisiais ją laikė nusikalstama.

Pakantumą tautinėms mažumoms liudija ir tai, kad 1918–1920 metais Estijoje galutinai įtvirtinus nepriklausomybę, bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės ir prie *Naiskodukaitse* veiklos galėjo jungtis visos Estijos pilietės, nepaisant jų tikybos ir etniškumo.

Suomijos karo archyvo nuotrauka

Skirtingai negu atitinkama Suomijos *Lotta Svärd** organizacija, *Naiskodukaitse* atskirai neakcentavo tikybos.

Kai 1918-aisiais per Išsivaduojamąjį karą iš Estijos kartu su Sovietų Rusijos kariuomene pasitraukė ir raudonieji jos šalininkai, o Estijai grėsė Vokietijos okupacija, laikinoji šalies taryba *Eesti Maapäev* paskelbė Estiją nepriklausoma valstybe. Nepriklausomybės manifeste buvo išvardytos rusų, vokiečių, švedų, žydų ir visos kitos tautinės mažumos. Manifeste paskelbtos piliečių teisės vienodai galiojo visiems Estijos piliečiams, jos visiems garantavo Estijos valstybės pilietybę, taip pat Estijos įstatymų ir teisių teikiamą apsaugą.

---

* Organizacija pavadinta pagal suomių klasiko Johano Ludvigo Runebergo (1804–1877) poemą „Lotta Svärd" (šved. *svärd* – kardas). Poemoje pasakojama apie moterį, kartu su vyru išėjusią kariauti.

Kino istorikė Inna Genss savo atsiminimų knygoje „Namai ir vaizdiniai" (Kodud ja kujutlused, 2007) rašė:

> *Tarpukario Estijos laikais bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, ir visų tautinių mažumų atstovai turėjo teisę mokykloje gauti tikybos pamokas atsižvelgiant į jų religiją. Sykį klasės auklėtoja, ponia Reder, paskambino mums ir paklausė, ar mano tėvas neprieštaraus, jei aš per kalėdinį vakarą mokykloje prancūziškai padeklamuosiu eilėraštį apie Jėzų Kristų. Nes mano tarimas esąs geras. Tėvas burbtelėjo, kad jam vis tiek, ką aš deklamuosiu prancūziškai. Prisiminiau ir tikybos pamokas, kai mano tėvui vėl paskambino iš mokyklos ir paklausė, ar būtina mokyklon pakviesti rabiną, kuris išmokytų mane žydų religijos pagrindų. Tėtis mandagiai padėkojo ir murmtelėjo, kad nereikia. Jis pats buvo prisiekęs ateistas.*

Pasak gydytojo ir psichologo, buvusio Gulago kalinio Heino Nooro prisiminimų, jo vaikystės metais gimtajame Haapsalu mieste Läänemos regione, buvusiame Estijos švedų centre, gyveno žydai ir rusų emigrantai, švedai, vokiečiai. Heino motina Salme Noor buvo viena iš *Naiskodukaitse* įkūrėjų ir vadovių, ir jis pamena, kad šiai organizacijai priklausė jų šeimos bičiulė, gydytoja, taip pat dalyvavusi žydų organizacijos veikloje, ponia Klas.

Be minėtų, *Naiskodukaitse* buvo ir kitų tautybių narių, kurios pagal pilietybę manė esančios estės. Estijos valstybės kultūrinės autonomijos įstatymas visoms tautinėms mažumoms suteikė teisę puoselėti savo tautos kultūrą. Haapsalu anuomet vyravo požiūris, kad aukščiausias tautiškumo idealas yra patriotizmas ir Estijos valstybė, nepaisant etniškumo.

Rašydama šią knygą, docentei Tiinai Kinnunen esu uždavusi nemažai klausimų ir atsakymus gavau žodžiu bei skaitydama jos tyrinėjimus. Pastačius dokumentinį filmą „Suomijos įlankos sesės", 2009-aisiais, mes kartu dalyvavome susitikimuose su žiūrovais ir Suomijoje, ir Estijoje, ir filmo premjeroje Atėnuose. Tiinos pateiktą gausią medžiagą ir jos studentės Terhi Tuononen magistrinio darbo informaciją pasistengsiu sutelkti viename branduolyje.

Po Pirmojo pasaulinio karo, sekdamos Suomijos moterų pavyzdžiu,

apie Baltijos jūrą ėmė kurtis patriotinės moterų organizacijos, kiekviena savaip kitokia, tačiau glaudžiai bendradarbiavusios, dalijusios vienos kitoms savo patirtį ir per įvairialypę veiklą stiprinusios taiką tarp tautų ir valstybių. Kaip tvirtino Tiina, bendri veiksmai gilino tų šalių moterų solidarumą ir seserystę.

Kai Europoje siautėjo Pirmasis pasaulinis karas, jaunoje Suomijos valstybėje įsiplieskė trumpas, bet naršus pilietinis karas, kuriame dalyvavo ir moterys. Raudonųjų kariaujančioji pusė aprūpindavo jas ginklais, o baltųjų pusėje moterys buvo beginklės, jos turėjo rūpintis kariuomenės reikmėmis, gaminti valgį, tiekti atsargas ir dirbti sanitarėmis. Karas pasibaigė, tačiau tai nereiškė, kad Suomijos moterys liovėsi darbuotis savigynos gretose, kaip nutiko kitose Europos valstybėse, įskaitant Estiją. Pilietinis karas baigėsi, tačiau jo sukelta įtampa teberuseno po plėnimis. 1918-aisiais vyravo ypatingoji padėtis, visuotiniai neramumai ir naujų krizių baimė. Už sienos Rytų Karelijos gyventojai pasipriešino sovietinei sistemai, grėsė pavojus, kad Sovietų Rusija apkaltins Suomiją kurstant riaušes ir paskelbs jai karą.

Rytų kaimynystėje, Rusijoje, tebevyko revoliucija ir politinis smurtas kėlė nuolatinę baimę – karas galėjo prasidėti bet kurią akimirką, tad, siekdami jį užkirsti, baltųjų pusę palaikantys suomiai ėmė veikti.

1921 metais Suomijoje buvo įkurta savanoriškos krašto apsaugos moterų organizacija, pavadinta *Lotta Svärd*. Tėvynės dukros, kaip anuomet jas vadino, įkūnijo visuomenę vienijančią jėgą, pabrėžiančią motinystės, padorumo, darbštumo ir tikėjimo į Dievą principus.

Suomijoje buvo kuriamos taip pat kitos moterų organizacijos, kaip ir 1918-aisiais nepriklausoma tapusioje Estijoje. Iniciatyvinis piliečių judėjimas – tai demokratijos raiškos bruožas, daug aktyviščių dalyvavo keleto moterų organizacijų veikloje. Suomijos moterys gavo teisę balsuoti dar 1906 metais, o Estijos moterys iškart, kai Estija išsikovojo nepriklausomybę 1918-aisiais.

Lotų organizacijos dėmesys buvo sutelktas į Suomijos gynybą tuo atveju, jeigu Sovietų Sąjunga pultų valstybę. Dėl to kilo nesutarimų su kitomis, ypač kairiosios pakraipos, moterų organizacijomis ir vadinamaisiais taikos gynėjais, kuriuos *Lotta Svärd* kaltino bendradarbiavus su Kominternu ir sovietiniais čekistais. Kairieji savo ruožtu vadino *lotas* karo kurstytojomis.

Siekdama sustiprinti savo poveikį *Lotta Svärd* ėmė ieškoti sąjungininkių kitose valstybėse, jeigu Sovietų Sąjunga užpultų Suomiją. *Lotų* organizacijos kūrėjos jau nuo senų laikų palaikė gerus ryšius su kitomis Skandinavijos šalimis: Švedija, Danija, Norvegija, o pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui jos stengėsi užmegzti bendradarbiavimą su atsiskyrusiomis nuo Rusijos imperijos Lenkijos, Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybėmis. Tuos ryšius stengėsi panaudoti kuriant apsaugos tinklą. *Lotta Svärd* veikė dėl tautos vienybės, tačiau organizacijos vadovės dėl savo išsilavinimo ir ryšių taip pat pasižymėjo kosmopolitizmu. Iškilios *lotų* vadės ir gelbstint estus labiausiai prisidėjusios Fanny Luukkonen ir Helmi Arnberg-Pentti studijuodamos užsienyje įgijo tarptautinės patirties bei ryšių.

Būdama mokytoja Luukkonen, kaip ir daugelis suomių praėjusį šimtmetį, išvykdavo stažuotis į užsienį ir pasisemdavo ten naujų idėjų. Helmi Arnberg-Pentti jau gimė kosmopolitinėje šeimoje, jos tėvas buvo norvegas ir palaikė gerus santykius su Norvegija. Norvegijos moterų organizacijos NKFV (*Norske Kvinners Frivillige Verneplikt*) pirmininkė Jacobine Ryen vadino Helmi Arnberg-Pentti „Norvegijos dukra". Jauna moteris, prieš pradėdama karjerą *lotų* organizacijoje, 1912 metais mokėsi Stokholme, 1920 metais gyveno Anglijoje ir 1924-aisiais keturias savaites buvo Paryžiuje.

Kaip tik tam tikras kosmopolitizmas ir tarptautinio sambūvio siekis paskatino mane imtis šios istorijos, nes ji nėra vien apie „namų, tikybos ir tėvynės" vertybes, apie kurias dažniausiai tenka girdėti, kai kalbama apie *lotas*. Tautinis sąmoningumas ir krikščioniška pasaulėžiūra anuomet buvo itin aktualios, tačiau šiuolaikinėje Europoje tos vertybės nėra

pati didžiausia paskata kurti filmą arba rašyti knygą. *Lotta Svärd* veikla Suomijoje buvo atidžiai išnagrinėta, ypač po šaltojo karo pabaigos, tačiau tarptautiniai santykiai tuose tyrimuose liko beveik nepastebėti. Tarpukario laikotarpiu *Lotta Svärd* organizacija pasaulyje kėlė nemažą susidomėjimą. Kaimyninės valstybės stengėsi imti pavyzdį iš Suomijos moterų.

Suomijos lotos *plačiame pasaulyje*

1917 METŲ gruodžio 6 dieną Suomijai paskelbus nepriklausomybę Užsienio reikalų ministerija nedelsiant ėmėsi aktyviai kurti savo šalies įvaizdį. Ministerija kartu su stambiomis Suomijos įmonėmis 1922-aisiais sukūrė filmą „Finlandia". Šalį pristatė žinomi asmenys, sportininkai, kompozitoriai, architektai, tokie kaip Jeanas Sibelius, Eliel is Saarinenas, Paavo Nurmi ir kiti. Užsienis domėjosi ir *Lotta Svärd* organizacija, nes 1920–1930-ųjų Europoje buvo ypač vertinama tautinė savimonė ir savigynos siekimas. Suomiai suprato, kad ir *lotos* gali garsinti savo tėvynę. 1925 metais Belgijoje vykusiai namų ūkio parodai Suomijos užsienio reikalų ministerija išleido žurnalą, pristatantį visas Suomijos moterų organizacijas, taip pat ir *Lotta Svärd*.

Lotų pagalbos būdavo prašoma ir tada, kai Suomiją aplankydavo garbingi svečiai. 1925-aisiais į šalį atvykus Švedijos karališkajai porai, Suomijos užsienio reikalų ministerija paprašė *lotų* ir krašto apsaugos savanorių organizacijas parengti karališkosios poros sutikimą su gėlėmis ir vėliavomis. *Lotų* veikla žavėjosi užsienio valstybių gynybos atašė, danai net suteikė Helmi Arnberg-Pentti *Dannebrog* ordiną, o švedai – Šventojo Olavo aukso medalį. *Lotų* veikla domėjosi JAV, Rumunija, Didžioji Britanija.

1925 metais Estijos krašto apsaugos savanorių sukarinta organizacija *Kaitseliitas* paprašė, kad Suomijos ambasada Taline parūpintų jai medžiagos apie *Lotta Svärd* organizacijos darbus. Suomijos ir Estijos mo-

Estijos Naiskodukaitse narės ir Suomijos lotos susitinka kaip seserys ir tiki, kad bendradarbiaujant ir kuriant bendrą apsaugos tinklą bus galima išvengti karo.
Estijos Naiskodukaitse archyvo nuotraukos

terų santykiai smarkiai suaktyvėjo, kai 1927-aisiais buvo oficialiai įkurta analogiška esčių bendrija. Tais pačiais metais Kuopio mieste vyko *lotų* sąskrydis, kuriame dalyvauti buvo pakviesta ir Estijos moterų delegacija. Mari Raamot buvo iškilmingai paskelbta *Lotta Svärd* organizacijos garbės nare. Galbūt Mari Raamot pelnė ypač didelę suomių pagarbą ir todėl, kad jos vyras Jaanas Raamotas 1917-aisiais, kai Rusijoje kilo revoliucija, dirbo Rusijos laikinosios vyriausybės Suomijos reikalų vyriausiojo komisaro padėjėju ir Valstybinio banko komisaru. Kai Raamotas pranešė Valstybinio banko direktoriui Šipovui, kad caras atsisakė sosto, direktorius persižegnojęs tarė: „Tai Rusijos imperijos žlugimo pradžia."

Būdamas Suomijos reikalų komisaro padėjėju, Raamotas dalyvavo viename didesniame pasitarime su Suomijos atstovais. Jis suomiams pasakė: „Jūs neturite sutikti su autonomija, reikalaukite Suomijai visiškos nepriklausomybės." Toks Rusijos vyriausybės atstovo esto pasisakymas suomiams buvo netikėtas, ir jie pritarė Raamotui ovacijomis. Vėliau, kai Suomija ir Estija atskilo nuo Rusijos imperijos ir buvo nepriklausomos, suomiai apdovanojo Jaaną Raamotą Suomijos Baltosios rožės ordinu.

Žiniasklaida irgi pastebėjo glaudų moterų organizacijų bendradarbiavimą. 1933 metais laikraštis „Karjalan Ääni" (Karelijos balsas) rašė: „Darbas vardan Tėvynės laisvės gynybos įkvepia Estijos, Švedijos, Norvegijos moteris, taip pat ir suomes. Deramai pasirengti ginti savo namus ir tėvynę – tai stipri visų šalių *lotų* organizacijas vienijanti jungtis." Laikraštis „Uusi Suomi" (Naujoji Suomija) 1937-aisiais rašė apie Oulu *lotų* naujienas, pabrėždamas, kad „Šiaurės šalių *lotų* bendradarbiavimą Švedijos *lotų* centras itin vertina".

Suomijos prieškario žiniasklaida tokiais atsiliepimais tėvynėje palaikė tarptautinį *lotų* įvaizdį.

Kitų valstybių savanoriškos krašto apsaugos moterų savanorių daliniai buvo orientuoti į tas pačias užduotis kaip ir *Lotta Svärd*. Didžiuma jų rūpinosi viešuoju maitinimu, tiekimo ir kanceliariniais darbais.

Vienybės jausmą tarp skirtingų šalių moterų lėmė seserystės principas. Savanoriškos krašto apsaugos moterų organizacijų suvažiavimuose, kalbose ir laiškuose buvo vartojamas žodis „sesės“ (suom. *sisaret*). Daugelis tarptautinių moterų organizacijų suomių pavyzdžiu irgi vadino save *lotomis*. *Lotta Svärd* narių tai netrikdė. Jos net Švedijos, Norvegijos, taip pat Estijos moteris irgi vadino *lotomis*. Kai *Lotta Svärd* užmezgė ryšius su Latvijos, Lietuvos ir Lenkijos savanoriškomis krašto apsaugos moterų organizacijomis, jas irgi pradėta neoficialiai vadinti *lotomis*.

Siekiant sukurti bendrystės jausmą buvo keičiamasi apdovanojimais ir atminimo dovanėlėmis.

1932 metais Estijos *Naiskodukaitse* vadovė Mari Raamot padovanojo Suomijos *lotų* vadovybei Estijos moterų susivienijimo vėliavą. Suvažiavimo rengėjoms, Sortavalos apylinkių *lotoms*, Estijos sesės padovanojo mažą savo šalies vėliavėlę.

Kalbose, laiškuose ir straipsniuose būdavo pabrėžiama, kad skirtingas šalis vienijantys veiksniai buvo bendra istorija, panašus tautų likimas ir kultūriniai ryšiai. Estijoje ir kitose Baltijos valstybėse gyveno broliškos tautos su panašia istorija. Visas jas taip pat vienijo komunizmo grėsmės patirtis. Štai 1931-aisiais apsilankiusi Estijoje Suomijos *lota* Tyyne Pohjanpalo rašė, kad tai buvo ne šiaip kelionė į užsienį, „o viešnagė pas giminingą tautą, kuri vienodai jaučia ir mąsto ir kurios likimas, praeitis bei ateitis yra tokia pat kaip suomių. Tik praeitis buvo sunkesnė už suomių, o ateitis yra kur kas mažiau aiški“.

1931 metais Helsinkyje surengtame *lotų* sąskrydyje Latvijos krašto apsaugos savanorėms skirtoje sveikinimo kalboje pabrėžta, kad abiejų šalių lemtis glaudžiai susijusi, o *lotų* sąskrydyje Pori mieste 1935-aisiais Latvijos savanorėms gynėjoms atstovavusi Helene Žilinska savo kalboje priminė: „Mūsų valstybės likimo valia yra be galo artimai susijusios tiek džiaugsmo, liūdesio, laimės, tiek ir negandų akimirkomis.“

Pasak Lietuvos gynėjų savanorių, ir Lietuvą su Suomija siejo panaši is-

torija. Abidvi tautos kentėjo nuo užkariautojų priespaudos. Be senų istorinių ir kultūrinių ryšių, dabar atsirado ir bendra vadinamųjų *lotų* veikla.

1935-aisiais *lotų* sąskrydyje Poryje, sakydama įžanginę kalbą, Fanny Luukkonen tarė:

– Pirmą kartą čia vienu metu susitinka penkių skirtingų valstybių moterys, pasišventusios krašto apsaugai. Labai džiaugiuosi, kad tai vyksta kaip tik Suomijoje. Jūs atkeliavote į mūsų šalį kaip gerbiamos bičiulės ir bendro siekio sesės. Mes tikimės, kad kartu praleistos dienos suartins mus ir visoms mums parodys, kad ir *lotų* veikloje esama vienodų reikšmingų tikslų, kurių būtina siekti dėl tautos gerovės ir laisvės.

Be vienodų siekių ir istorinių ryšių, pasisakiusiųjų kalbose buvo akcentuojama, kad Suomijai, Šiaurės, Baltijos šalims ir kitoms Vakarų valstybėms gresia plintantis komunizmas.

1933 metais Sortavaloje surengto *lotų* sąskrydžio atidarymo kalboje Luukkonen pasakė, kad *lotos* ir viešnios iš užsienio susirinko ties „Rytų pasienio saugumo zona", kurios gyventojai gerai supranta, kaip svarbu, kad „visos Šiaurės šalys ryžtingai ją saugotų". Ji davė suprasti, jog karo grėsmė tyko iš už sienos, iš komunistinės Sovietų Sąjungos, tačiau ją silpnina tai, kad Šiaurės šalių, Suomijos ir Estijos savanoriška krašto apsauga pradėjo stebėti padėtį.

Be bendrų siekių, įvairių valstybių krašto apsaugos savanores vienijo ir krikščionybė. Aiški krikščionybės pozicija ir Suomijos, ir kitų Šiaurės šalių *lotų* veikloje nuo pat pradžių buvo labai svarbi. Visus šiauriečių sąskrydžius pradėdavo mišios. Lietuvoje ir Lenkijoje protestantiška tikyba nebuvo praktikuojama tokia pati kaip suomių ir skandinavų, tačiau jų pažiūros gerbiamos, nes jas grindė krikščioniškos vertybės. Tyrimuose aiškiai nurodyta, kad nors ir bendradarbiauta tarptautiniu mastu, niekas nemanė esant būtina susiburti į vieną „stoginę" organizaciją, nes visos *lotų* organizacijos turėjo vieną tikslą: ginti savo tėvynę, jos nepriklausomybę ir laisvę.

Suomijos lotų *ir Estijos tėvynės gynėjų bendradarbiavimo pradžia*

Mari Raamot, Estijos *Naiskodukaitse* kūrėja, 1962 metais Niujorke išleistoje knygoje „Mano prisiminimai“ (tai vienas iš nedaugelio tuos laikus vaizduojančių dokumentų, paskelbtas Estijoje tik tada, kai pradėjau rašyti savo knygą) rašo niekada neužmiršianti baisaus 1924 metų gruodžio 1-osios ryto*:

> *Po 1918–1920 m. Išsivaduojamojo karo, kai buvo paskelbta Estijos nepriklausomybė, manyta, kad* Kaitseliito *(krašto apsaugos) jau nebereikės, o tvarkai ir saugumui palaikyti pakaks policijos. Tačiau šis kruvinas susirėmimas Taline rodo, kad vis dėlto turim būti budrūs. Tai paskatino vėl atgaivinti krašto apsaugą –* Kaitseliitą. *Tūkstančiai patriotiškai nusiteikusių piliečių vėl įsiliejo į organizacijos gretas. Vėl prasidėjo aktyvi veikla.*

Ji mena, kokius patriotinius jausmus moterims sukėlė tas mėginimas sugriauti valstybę: „Mes žinome, kad tol, kol bus minimas Estijos vardas, tol visi taip pat žinos, kad šalia Estijos vyrų dorovinę paramą ir patarimus teikė Estijos moterys. Taigi tos kartos tautos dukros nenorėjo sėdėti sudėjusios rankų, jos ėmė steigti savo tėvynės gynėjų organizaciją ir sekė, kaip čia jau minėta, Suomijos moterų organizacijos *Lotta Svärd* pavyzdžiu.“

Raamot rašo, kad per Išsivaduojamąjį karą 1918–1920 metais estės nesiveržė į frontą, tačiau jo užnugaryje veikė organizacijoje „Ühistöö“**, taip prisidėdamos prie Estijos pajėgų pergalės. Tūkstančiai moterų rinko pinigus, mezgė kojines, pirštines, šalikus, siuvo baltinius, rinko maistą kovojantiems fronte ir sudarinėjo sauso davinio paketus, rengė sužeistiesiems maitinimo punktus, lydėjo sanitarinius vagonus, dirbo li-

---

* 1924-ųjų gruodžio 1-osios riaušės siekiant sugriauti Estijos valstybę buvo nesėkmingas Sovietų Sąjungos mėginimas užgrobti valdžią Estijoje.

** Vieningas darbas (est.).

goninėse – taip tuo metu įgyta patirtis davė pagrindą steigti *Naiskodukaitse* organizaciją po 1924-ųjų, kai kilo grėsmė Estijos valstybei.

Pirmosios *Naiskodukaitse* kuopelės buvo įsteigtos jau 1925 metais sekant suomių pavyzdžiu.

Lotta Svärd Estijos moterų sąjungos centro prašymu 1925 metais nusiuntė Estijon dokumentus, apibūdinančius *lotų* veiklą, pavyzdžiui, organizacijos įstatus ir sanitarijos bei mitybos skyrių veiklos instrukcijas. 1927-aisiais Suomijos *Lotta Svärd* pirmininkė Helmi Arnberg-Pentti atvyko į Estiją supažindinti su *lotų* veikla visos Estijos moterų sąskrydyje Tartu mieste, kur nuspręsta sutelkti visas moterų organizacijas į vieningą *Naiskodukaitse*. Suomijos moterų organizacijos vadovė supažindino estes su *Lotta Svärd* įstatais, tad esčių organizacija buvo sudaryta laikantis suomių pavyzdžio: centro valdybai buvo pavaldžios apskritys, kurioms priklausė vietos skyriai.

Tartu įvykęs susirinkimas nustatė, kokios yra svarbiausios tos organizacijos moterų darbo užduotys. Tuo tarpu *Kaitseliito* vyriausiajame štabe buvo išversti ir išsiuntinėti tėvynės gynėjų daliniams Suomijos *Lotta Svärd* įstatai.

Naiskodukaitse pagrindinės užduotys buvo skatinti ir plėtoti *Kaitseliito* nuostatas ir tėvynės meilę, vienybę bei tautiškumą, taip pat padėti užtikrinti valstybės saugumą.

Remiantis suomių patirtimi, buvo parengta sanitarijos sritis, savigyna nuo dujų atakų, tautos informavimo, švietimo ir jaunimo organizacijų veikla, mitybos klausimai. Tiems tikslams įgyvendinti buvo rengiami kursai ir ketinta pradėti steigti mokymo centrus, parduotuves, ligonines, poilsio namus ir mokyklas. Organizacijai išlaikyti buvo rengiamos loterijos, bufetai ir rinkliavos. Tėvynės gynėjos norėjo duoti pavyzdį tautiečiams, kaip gaminti ne vien paprastus ir skanius, bet ir gražiai patiektus valgius. Todėl į naujus valgiaraščius buvo gausiai įtraukta salotų ir daržovių siekiant sumažinti riebalų vartojimą.

Estijoje anuomet kiekvienas gyventojas per dieną suvartodavo 300 gramų riebalinio maisto, Vokietijoje – 200 gramų, Suomijoje – tik 150 gramų. Mėgstamiausias posakis buvo: „Sveikame kūne sveika dvasia".

Pavadinimo organizacijai ieškota ilgai. Mari Raamot prisiminimuose rašo, kad Suomijos, Švedijos ir Norvegijos krašto gynėjos vadinosi *lotomis*.

Suomių Lotta Svärd buvo žinoma iš J. L. Runebergo poemos apie 1809-ųjų karą. Lota kartu su vyru išėjo kariauti. Fronte ji rūpinosi sužeistaisiais ir maitino kareivius. Tos drąsios moters paveikslas išliko gyvas tautos sąmonėje. Kadangi tokių didvyrių Estijos praeityje nerasta, į vardus iš padavimų buvo žiūrima apdairiai. Tad organizacija buvo pavadinta Naiskodukaitse.

Naiskodukaitse organizacijos, kaip ir Suomijos *Lotta Svärd*, esminė užduotis buvo bendradarbiauti su kitų šalių moterų organizacijomis. 1928 metų birželio 27–28 dienomis, kai Švedijos karalius Gustavas V lankėsi Estijoje, *Naiskodukaitse* narės surengė jo garbei paradą, kuriame dalyvavo 1500 moterų. Vakare „Estonia" koncertų salėje *Kaitseliitas* surengė iškilmingą koncertą, jame pasirodė gimnastai, tautinių šokių atlikėjai ir chorai. Kitą dieną karaliui koncertavo 400 tautinių šokių atlikėjų, o kadangi *Naiskodukaitse* narės dar ne visos turėjo mėlyną uniformą, jos šoko su tautiniais drabužais. Karalius įdėmiai žiūrėjo į Estijos švedų kilmės saliečių tautinius drabužius, pakalbino šokėjas švediškai.

Tų pačių metų rugpjūčio 11-ąją Estijos *Naiskodukaitse* narės buvo pakviestos į Lenkijos prezidento sutikimą Taline, moterys jautėsi pagerbtos vienodai su vyrais.

Vėliau vyriausybė patikėjo *Naiskodukaitse* narėms svarbią užduotį – pagelbėti sunkiai gyvenančioms šeimoms su vaikais. Moterys aplankė Taline 8000 šeimų ir 200 šeimų buvo skirta valstybės parama.

Kaip veikti pasaulyje, kurį valdo vyrai?

TARP dviejų pasaulinių karų paspartėjo moterų emancipacijos procesas. Be *Naiskodukaitse* ir *lotų* organizacijų, ir Estijoje, ir Suomijoje, taip pat kitur Europoje buvo įkurta daugiau savanoriškų moterų organizacijų.

Pagrindinis moterų organizacijų tikslas – pirmiausia sulaužyti istorinę tradiciją, kad moters gyvenimas susijęs su trimis „K" prasidedančiais vokiškais žodžiais: Kinder, Küche, Kirche (vaikai, virtuvė, bažnyčia).

Mari Raamot prisiminimuose skaitome, kad 1931 metais iš vyrų sudaryta *Kaitseliito* organizacija ėmė koreguoti moterų įstatus. Naujuose vyrų įstatuose buvo pateiktas nemalonus reikalavimas: *Kaitseliitas* turi teisę vetuoti *Naiskodukaitse* priimtus nutarimus.

Moteris taip pat papiktino, kad *Kaitseliito* nariai reikalavo teisės nepranešant priežasties šalinti jiems nepatinkančias *Naiskodukaitse* nares.

Siekdama tokiomis aplinkybėmis rasti paramą *Naiskodukaitse* veiklai ir rasti deramą sprendimą, Mari Raamot susisiekė su Suomijos *Lotta Svärd* vadovybe, kuri darbavosi dešimt metų ir turėjo daugiau patirties, kaip įveikti krizines situacijas. Suomės pakvietė tėvynės gynėjas estes į vasaros kursus prie Tuusulos karininkų mokyklos. Tuusuloje taip pat buvo surengtas kino vakaras su filmais apie Estijos *Naiskodukaitse* darbą. Pasidalyta patirtimi, kaip sudėtingomis konflikto aplinkybėmis išlikti orioms ir užsiimti saviraiška. Suomijos moterų organizacija anuomet turėjo 50 000, o Estijos – 10 000 narių.

Vadovaujantis suomių patirtimi, kitų metų vasarą Jänedos žemės ūkio mokykloje buvo surengti tėvynės gynėjų vasaros kursai. Kursuose buvo nuspręsta sudaryti sanitarinį žinyną. Tą užduotį ėmėsi vykdyti Tartu sveikatos muziejaus vedėjas dr. Voldemaras Sumbergas. Ir šiuo klausimu buvo remiamasi Suomijos *lotų* idėjomis, nes sanitarijos dalykai *lotoms* itin rūpėjo. Taigi netrukus buvo išleistas estų sanitarijos žinynas, kuris, trissyk pakartotas, mokė tautą, kaip gyventi sveikai ir tausoti save.

Jäedoje buvo rengiami liaudies šokių, dainų ir gimnastikos kursai. Juose dalyvavo 230 moterų, iš jų maždaug 75 proc. buvo tautos švietėjos – mokytojos. Jos atstovavo kiekvienam Estijos kampeliui.

Tarp garbės viešnių buvo žymiausios Estijos veikėjos, įsiliejusios į tą organizaciją, – kompozitorė ir dirigentė Miina Hermann (Härma), poetė Anna Haava, operos solistės Aino Tamm, dainininkė Paula Brehm, politikė Marie Reisik, taip pat Leeni Vesterinen iš Suomijos.

Kursai vyko ir Väimeloje, juose dalyvavo Latvijos krašto apsaugos savanorės. Kursams baigiantis, atvyko Suomijos *lotų* delegacija: nuo kiekvienos apygardos po vieną atstovę – iš viso 30 moterų.

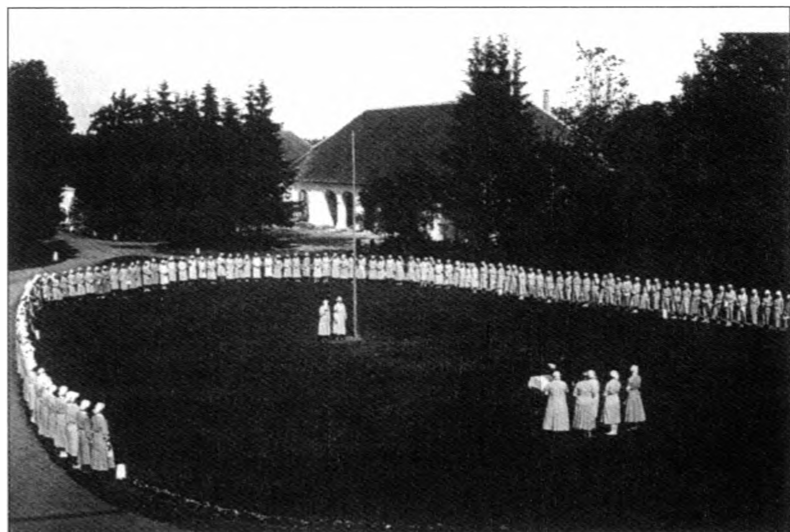
Iškilmingą sutikimą moterims surengė Estijos gynybos ministras Augustas Keremas ir Suomijos ambasadorius Estijoje.

Geležinkelių valdyba sudarė galimybes moterims nuvažiuoti į Narvą kupė vagonuose su naujomis antklodėmis ir patalyne. Visos kartu apsilankė pasienyje su Rusija ir apžiūrėjo vietas, kur Suomijos savanoriai 1918–1920 metų Išsivaduojamajame kare padėjo estams išginti priešą. Paskui moterys susibūrė apie paminklą žuvusiems per Išsivaduojamąjį karą ir kartu sugiedojo Suomijos ir Estijos himnus, beje, abiejų valstybių himnų melodija yra vienoda.

Tais pačiais metais „Estonia" koncertų salėje iškilmingai paminėtos Estijos *Naiskodukaitse* vadės Mari Raamot 60-mečio sukaktuvės, kuriose dalyvavo ir Estijos švietimo ministras, ir generolas Johanas Laidoneris.

Tarp svečių buvo ir Suomijos *Lotta Svärd* organizacijos pirmininkė bei trejetas moterų pasiuntinių kartu su Suomijos krašto apsaugos, arba *Suojeluskunta,* savanoriais. Bičiuliai suomiai Suomijos prezidento Svinhufvudo nurodymu apdovanojo Mari Raamot Baltosios rožės ordinu.

1935 metais Prancūzijos ir Vengrijos moterys kreipėsi į Estijos *Naiskodukaitse*, prašydamos pasidalyti patarimais, kaip įkurti tokią organizaciją.

Väimeloje vykusiuose Naiskodukaitse kursuose dalyvavo ir Latvijos krašto apsaugos atstovės bei Suomijos 30 lotų delegacija. Estijos Naiskodukaitse archyvo nuotraukos

Aino Kuusinen – pasikėsinimo sunaikinti Estijos valstybę liudininkė

PASIKĖSINIMĄ sunaikinti Estijos demokratinę valstybę Sovietų Rusijoje tuo metu stebėjo Kominterne dirbusi suomių komunistė Aino Kuusinen.

Ji paliko savo pirmąjį vyrą, geležinkelių valdybos inžinierių Leo Sarkomą, ir 1922 metais išvyko iš Suomijos į Sovietų Rusiją, sekdama paskui mylimąjį, žinomą suomių raudonąjį politiką Otto Wille Kuusineną. Maskvoje ji kurį laiką dirbo Kominterne, kurio vykdomojo komiteto sekretorius buvo jos naujasis vyras. Kuusinen darbo užduotis buvo sudarinėti Kominterno instrukcijas ir taisykles.

Vėliau Aino Kuusinen perėjo į Sovietų Rusijos karinės žvalgybos – GRU – tarnybą. Išsilavinusią ir kelias kalbas mokančią moterį siuntinėjo po visą pasaulį tarnauti Kominternui, o galiausiai pasiuntė į Stalino priverstinių darbų lagerį Gulagą. Ji buvo perspėjusi Amerikos suomius nevažiuoti į Rytų Kareliją, kurią Sovietų Rusija žadanti paversti „rojumi". Iš tikrųjų daugumą persikėlėlių į Rytų Kareliją iš Amerikos išvežė į Gulagą kaip liaudies priešus. 1937-aisiais Stalinas suomius, estus, latvius ir kitas tautas paskelbė Sovietų Sąjungos priešais, o jų tautybės atstovai, gyvenantys Sovietų Rusijoje, tapo persekiojimų ir genocido aukomis. Aino už savo darbus sumokėjo brangiai. 1966 metais jai pavyko išvykti iš Sovietų Sąjungos į Vakarus, kur ji parašė knygą apie savo gyvenimą „Dievas atstumia savo angelus" (Jumala syöksee enkelinsä).

Kominternas, kuriame buvo įdarbinta Aino Kuusinen ir kuriame 1924 metais buvo parengtas demokratinės Estijos valstybės sunaikinimo planas, buvo įkurtas 1919-aisiais Vladimiro Lenino, Levo Trockio ir Rusijos komunistų (bolševikų) partijos iniciatyva.

Jo tikslas – visomis priemonėmis, įskaitant ir ginklus, nuversti tarp-

tautinę buržuaziją ir sukurti tarptautines sovietines respublikas visame pasaulyje. Savo pobūdžiu Kominternas buvo SSRS užsienio politiką vykdanti žvalgybinė, destrukcinė ir teroristinė organizacija. Jam buvo vadovaujama iš būstinės Maskvoje, ir visos prie jo prisijungusios partijos privalėjo laikytis jo nutarimų ir instrukcijų.

Kominternas planavo ir vykdė daugelį valstybinių perversmų bei riaušių, rengė pasikėsinimus, kaupė šnipų duomenis ir skleidė propagandą, griovė parlamentarizmą. Viena jo darbo užduočių buvo smerkti pacifizmą ir, jeigu reikia, griebtis smurto. Kominternas turėjo jam pavaldžių organizacijų, kaip antai: tarptautinė pagalbos darbininkams organizacija, komunistinis jaunimo internacionalas, tarptautinė profsąjungų organizacija, raudonasis profsąjungų internacionalas, tarptautinė revoliucionierių draugija, valstiečių internacionalas, karo mokykla, tarptautinė Lenino mokykla, komunizmo universitetai ir kt., kuriose, be kitų dalykų, buvo mokoma konspiracijos, rengti sabotažą, gatvės riaušes ir t. t. Nors organizacija buvo gerai sutelkta, Aino Kuusinen kėlė nuostabą, kai atvykusi į Maskvą ji pamatė pagrindinėje revoliucijos būstinėje, Kominterne, pramaišiui vaikštant didelius būrius rusų ir užsienio inteligentų, kurių gyvybei dėl Stalino teroro nuolat grėsė pavojus. Daugelis jų vėliau ir užbaigė savo gyvenimą Stalino konclageriuose.

Tačiau prieš pradedant Estijon importuoti revoliuciją šis tas nutiko.

Aino Kuusinen savo prisiminimuose rašo, kad 1923 metais, kai Leninas ir jo draugai patarėjai išsamiai išnagrinėjo politinę ir ekonominę Europos būklę, jie priėjo prie išvados, kad Vokietijoje, pasak Lenino teorijos, pribrendo sąlygos revoliucijai: ten veikia gerai parengta komunistų partija, pasiruošusi pasinaudoti liaudies masių skurdu bei nepasitenkinimu ekonomine padėtimi ir suvienyti nepatenkintas mases iškėlus savo vėliavas. Sovietų Sąjungoje buvo mokomos Berlynui skirtos ginkluotos smogikų brigados, kurių užduotis – pulti svarbius strateginius objektus, tokius kaip rotušė, ministerijos, centrinė polici-

jos būstinė, valstybės bankas, pagrindiniai geležinkelio mazgai ir kita. Valstybės vyriausybės nariai turėjo būti suimti ir nedelsiant sušaudyti. Per uosto darbininkus į Berlyną kontrabanda buvo gabenami ginklai ir rengiama Vokietijos naujosios komunistinės vyriausybės programa. Vis dėlto sukelti revoliuciją Vokietijoje pasirodė per sunku, ir jų kėslai sužlugo. Tada Kominterno vadai nusprendė įvykdyti revoliuciją kokioje mažesnėje valstybėje, pavyzdžiui, Estijoje. Kuusinen labai tuo stebėjosi, nes remiantis Lenino teorija, Estija dar nebuvo pribrendusi revoliucinei situacijai: jos politinė ir ekonominė būklė ėjo geryn, ir apie jokią krizę negalėjo būti nė kalbos.

Maskvos ir Leningrado bolševikai estai vis dėlto manė komunistinių smogikų dalinį esant itin stiprų, galintį nuversti netgi „nekenčiamų Estijos kapitalistų vyriausybę". Kominterną tas įsitikinimas įviliojo į spąstus, skubomis buvo surinkta kelių šimtų komunistinių smogikų brigada ir 1924 metų gruodžio 1 dieną pasiųsta į Taliną užimti svarbiausius strateginius taškus. Tačiau Estijos darbininkai liko ramūs, antpuolis buvo atremtas, ir tik nedaugeliui komunistinės smogikų brigados narių pavyko pasprukti į Sovietų Sąjungą.

Aino Kuusinen savo prisiminimuose stebisi, kas materialiai rėmė Kominterną. Galų gale ji sužino, kad visa veikla buvo finansuojama Kremliaus. Istorikas Toomas Hiio, išsamiai apžvelgęs 1924 metais mėgintų sukelti riaušių finansavimą, rašo, kad Estijos komunistus gana dosniai finansavo Sovietų Rusija.

Kominternas naudojosi Sovietų Rusijos ištekliais, kurie būtų leidę nuversti daugelio Europos valstybių tuometinę santvarką. 1922-aisiais Estijos saugumo policija Saue, vietovėje šalia Talino, Uku vienkiemyje rado komunistų spaustuvę. Vienkiemis buvo nupirktas prieš pusantrų metų už 300 000 markių. Tuo pat metu buvo aptiktas ir komunistų popieriaus sandėlis, kuriame laikyta popieriaus už pusantro milijono markių. Viktoras Kingisseppas, vienas valstybinio perversmo organizatorių,

tardomas paliudijo, kad per Kominterno Estijos padalinį estų pogrindininkai gaudavo po 300 000–400 000 markių per mėnesį. Iš Kingisseppo Estijos komunistė Vilhelmine Klementi jaunųjų proletarų draugijai gaudavo 150 000–200 000 markių per mėnesį. 1921 metais atliekant kratas pas Estijos parlamento komunistų partijos skyriaus sekretorių P. Raudseppą buvo rasta ir dalis komunistų buhalterijos. Iš sąskaitų paaiškėjo rėmėjų dosnumas: 15-ai komunistinių agitatorių už keliones po apskritį per vieną mėnesį buvo sumokėta 75 000 markių. Lygindamas Toomas Hiio pastebi, kad Estijos ginkluotųjų pajėgų vyriausiojo vado generolo leitenanto Johano Laidonerio atlyginimas malšinant gruodžio 1-osios riaušes sudarė 48 000 markių. Istorikas daro išvadą, kad komunistinę veiklą skatino ne vien užsidegimas gerinti pasaulį ir jaunatviškas naivumas, tačiau ir neabejotinas materialinis suinteresuotumas.

Aino Kuusinen teigia, kad mėginimas sužlugdyti Estijos valstybę buvo tik nereikšmingas įvykis, bet ji pamena, kaip nusivylė Kominterno vadas, jos vyras Otto Wille Kuusinenas, tikėjęsis, kad pietinį Suomijos įlankos krantą užims komunistai ir tai strategiškai susilpnins Suomiją.

Mėginimai sukurti pasienio valstybių tinklą

PO 1924 metų gruodžio 1-osios estai ėmė būgštauti dėl to, kas vyksta anapus valstybės rytinės sienos. Tačiau žmonės apsipranta net gyvendami šalia ugnikalnių. Sovietų Sąjunga nuolat primindavo, kad ji neužmiršo Estijos. Pavyzdžiui, kai kurie Sovietų Rusijos miestai buvo pavadinti valstybinį perversmą rengusių komunistų vardais, Jamburgas tapo Kingisepu, Oudova kitapus Peipaus ežero – Tompu.

Sovietų Sąjungos požiūris į gruodžio 1-osios riaušes rodė, kad nuo

viešo puolamojo karo ją veikiausiai sulaikė tam tikri veiksniai. O riaušės nepavyko, nes tauta joms nepritarė ir demokratinė santvarka pasirodė esanti gana tvirta. Be to, Estiją palaikė Vakarų valstybės. Sovietų Sąjungos sausumos pajėgos iš už Narvos pasienio, taip pat ir laivynas Baltijos jūroje buvo pasirengę pulti Estiją. Tuomet SSRS vengė užsienio politikos keblumų. Visoms su Rusija besiribojančioms valstybėms rūpėjo sukurti vieningą gynybą prieš militarizuotą kaimynę.

Nė vienos valstybės užsienio politika nepriklauso vien nuo jos valios, daug lemia ir tolydžio besikaitaliojantis jėgų santykis, taip pat aplinkinių valstybių užsienio politikos interesai bei siekiai. Vienas pirmųjų planų saugumui užtikrinti, svarstytas jau pasirašant Versalio taikos sutartį, buvo Baltijos jūrą supančių valstybių susivienijimas, vadinamoji Fenoskandijos sąjunga. Tai skatino šios grupės šalių užsienio politikos aplinkybių ir interesų bendrumas. Visos jos buvo mažos valstybės, neturinčios ekspansyvių užsienio politikos tikslų, siekiančios vien taikos, saugumo ir neutralumo, kilus konfliktams tarp didžiųjų valstybių. Bendras jų užsienio politikos tikslas – taika aplink Baltijos jūrą.

Fenoskandijos sąjungos kūrimas priklausė nuo Švedijos, kur taip pat buvo tos idėjos šalininkų. Tačiau dėl daugelio priežasčių Švedija nenorėjo jungtis su kitapus Baltijos jūros esančiomis valstybėmis. Dar viena idėja dėl didesnės pasienio valstybių sąjungos kilo ne Estijoje ar kitose Baltijos valstybėse. Jos sumanytoju laikomas karo metų Prancūzijos ministras pirmininkas ir Versalio taikos sutarties iniciatorius G. Clemenceau (Ž. Klemenso). Pasienio valstybių sąjungos idėja radosi iš esmės dėl dviejų priežasčių, kurių viena buvo aktuali einamajam momentaui, o kita nukreipta į ateitį, siekianti ilgalaikės konsolidacijos.

Pirmoji priežastis – tai komunizmo baimė. Bijota, kad tarptautinis judėjimas, įsitvirtinęs Rusijoje, gali išplisti ir Vakaruose, tad ketinamas kurti nepalankioms pasienio valstybėms „sanitarinis“ kordonas turėjo tapti Vakarų gynybiniu pylimu nuo komunizmo.

Antroji priežastis buvo rimtesnė. Rusijos ekspansija skverbėsi į Vakarus, o Vokietijos *Drang nach Osten** jau Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje kėlė grėsmę ateičiai. Tas dvi valstybes norėta atskirti vieną nuo kitos neutralia pasienio valstybių zona, siekiant sumažinti jų tarpusavio konfliktų galimybę. Išankstinė sąlyga tokiai gynybinei zonai buvo ta, kad naujosios pasienio valstybės nekliudytų ir neapsunkintų normaliai bendrauti toms dviem didžiavalstybėms.

Sukurti *cordon sanitare*, arba sanitarinį kordoną, mėginta 1920 metais Latvijoje, Buldurio konferencijoje, kurioje dalyvavo Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos atstovai. Toje konferencijoje buvo parengtas sutarties projektas, kuriame, be kitų klausimų, numatyta sudaryti minimų valstybių saugumo konvenciją. Tačiau netrukus po Buldurio konferencijos įvyko tai, kas sugriovė konferencijos darbą.

Praėjus keliems mėnesiams po konferencijos, Lenkijos generolas L. Želigowskis užėmė Vilnių, tad ilgesniam laikui pašlijo Lietuvos ir Lenkijos santykiai. 1921-aisiais Sovietų Sąjunga vėl okupavo Ukrainą, ir ši, netekusi nepriklausomybės, nebegalėjo būti pasienio valstybe.

Tačiau „sanitarinio" kordono idėja vis tebebuvo aktuali.

1922 metais Varšuvos konferencijoje ją mėgino įgyvendinti siauresnis valstybių ratas – Suomija, Estija, Latvija ir Lenkija. Nors Varšuvos susitarimai, palyginti su Buldurio, nebuvo visapusiški (nenumatyta sudaryti karinių susitarimų), sutartis liko neratifikuota, šįkart atsisakius Suomijai. Tuometinis Suomijos užsienio ministras Holstas, orientuotas į Baltijos šalis, buvo nuverstas, ir Suomija nukreipė žvilgsnį į Skandinaviją, ypač Švediją, tikėdamasi, kad bendra neutralumo politika padės išvengti karo. Vokietija ir Rusija tais pačiais metais buvo sudariusios sambūvio ir nepuolimo sutartį. Šios sutarties slaptasis protokolas numatė, kad Vokietijos karinė pramonė ir kariniai mokymai bus rengiami

---

* Žygis į Rytus (vok.).

Sovietų Sąjungoje. Versalio sutartimi Vokietijos armija buvo išformuota ir Vokietijoje panaikinta visuotinė karinė prievolė, taigi vokiečiai bet kokiomis priemonėmis siekė susigrąžinti savo teises.

Tuo pat metu kitose Europos valstybėse stengtasi riboti ir mažinti ginklavimąsi.

Pačiu tvirčiausiu savo nepriklausomybės ramsčiu užsienyje mažosios valstybės laikė Tautų Sąjungą, įkurtą taikai palaikyti ir tarpvalstybiniams konfliktams spręsti. Bet stojo metas, kai saugumo jausmas susilpnėjo. Tautų Sąjunga negynė Etiopijos, kai ją užpuolė ir okupavo Italija. O juk abidvi buvo Tautų Sąjungos narės. Kolektyvinis saugumas, kurį turėjo užtikrinti Tautų Sąjunga, virto iliuzija.

Estija labai pasikliovė ir draugyste su Lenkija bei jos galima pagalba. Tą draugystę ypač rėmė generolas Laidoneris, kurio žmona buvo kilusi iš lenkų bajorų giminės.

Tačiau ir toje draugystėje žiojėjo spraga, nes dėl Gdansko (Dancigo) miesto ir priėjimą prie Baltijos jūros suteikiančio „Lenkijos koridoriaus" Lenkija nesutarė su Vokietija ir jai pačiai grėsė didelis pavojus.

Adolfui Hitleriui atėjus į valdžią, sukirbėjo visa Europa. Ekonominė krizė išpūtė ir nacionalsocialistinės darbininkų partijos, veikusios Vokietijoje nuo pirmųjų pokario metų, bures. Nepaisant viešo dramatizmo, ši Adolfo Hitlerio vadovaujama partija ilgą laiką veikė gana kukliai. Tačiau per 1930 metų rinkimus į Reichstagą susidarius aplinkybėms, kurios dėl ekonominės krizės buvo patogios partijos revizionistinei programai, parlamente partijos atstovų skaičius nuo 12 padidėjo ligi 107. Tai sudarė prielaidas panaikinti šalyje parlamentinę santvarką, nepaprastosios padėties dekretu įvedant valstybės prezidento valdymą. Kadangi jokia 1930–1932 metais valdžiusi vyriausybė nesugebėjo pažaboti ekonominės krizės, nacių įtaka augo, ir 1932-aisiais jie tapo didžiausia Vokietijos parlamento partija. Kai 1933-iųjų sausį Hitleris buvo paskirtas Vokietijos kancleriu, jam pavyko nušalinti komunistus nuo parlamento veiklos

ir „prastumti“ nutarimą, suteikiantį jam ketveriems metams diktatoriškus įgaliojimus. Tokios valdžios iš savo rankų jis nebepaleido.

Visoje Europoje nebeliko saugumo jausmo. Nacionalsocialistų užsienio politikos tikslas buvo revizuoti Versalio taikos sutartį ir kurti Didžiąją Vokietiją, prie kurios, be visų vokiečių gyvenamų sričių, būtų prijungti ir dideli Rytų Europos regionai. Siekdama realizuoti tokią politiką, Vokietija 1933 metais nedalyvavo nusiginklavimo konferencijoje ir apskritai pasitraukė iš Tautų Sąjungos. Nusiginklavimo konferencijai Vokietijos poelgis sudavė mirtiną smūgį, ir ji daugiau niekada nebeposėdžiavo. Tautų Sąjunga buvo bejėgė, o sąjungininkų elgesys kėlė baimę. Anglijos ministras pirmininkas Chamberlainas 1938-aisiais palaimino nacių invaziją į Čekoslovakiją. O Sovietų Sąjunga, pasirašiusi su Čekoslovakija karinės pagalbos sutartį, nė piršto nepajudino sąjungininkei padėti. Taip Vokietija sunaikino demokratiškiausią tuometės Europos valstybę. Viršum Estijos ir Suomijos pakibo juodi debesys.

Estijos vyriausybė stengėsi kaip įmanydama ginti nepriklausomybę. 1938 metais ji paskelbė Estijos neutralitetą didžiųjų valstybių jėgų išbandymo atveju, pasirengusi ginti savo valstybės neutralumą karinėmis pajėgomis. 1932 metais pasirašė su Sovietų Sąjunga nepuolimo sutartį, kuri 1934-aisiais buvo pratęsta iki 1945 metų. Tokią pat sutartį 1939 metais Estijos vyriausybė buvo sudariusi ir su Vokietija.

1939-aisiais pasklido intriguojantis gandas, esą Prancūzija ir Anglija pradėjo su Sovietų Sąjunga derybas dėl draugystės sutarties sudarymo, ir vienas iš Sovietų Sąjungos reikalavimų buvo leidimas okupuoti Baltijos šalis. Sąjungininkai sutiko su šia sąlyga, nuomonės išsiskyrė tik dėl to, kaip tai bus vykdoma. Prancūzija besąlygiškai sutiko, o Anglija pageidavo prieš tai atsiklausti Baltijos šalių. Šiaip ar taip, pasiekta to, kad generalinių štabų vadai jau svarstė sutarties detales. Ir staiga derybos nutrūko, nes Sovietų Sąjunga žaidė dvigubą žaidimą. Ji tuo pat metu vedė derybas tiek su Prancūzija ir Anglija, tiek su Vokietija. Draugystės ir sienų sutartį

sudarė su Vokietija, nes ši pasiūlė palankesnes sąlygas. Taigi nacistinė Vokietija ir komunistinė Rusija sudarė sąjungą Baltijos šalių ir kitų Sovietų Sąjungos kaimyninių valstybių sąskaita, pamindamos šių valstybių interesus. Oficialioje sutartyje, kurią pasirašė Sovietų Sąjungos užsienio ministras Molotovas ir Vokietijos užsienio ministras Ribbentropas, Baltijos valstybės visiškai nebuvo paminėtos, tačiau slaptajame pakto protokole ir Baltijos valstybės, ir Suomija buvo priskirtos Sovietų Sąjungos įtakos sferai. Nors to niekas neviešino, vis dėlto tą buvo galima nujausti.

Lenkų būgštavimai virsta tikrove

1939 METŲ rugsėjo 1-ąją Vokietija, užpuolusi Lenkiją, pradėjo Antrąjį pasaulinį karą. Vadovaudamiesi naujausios konstrukcijos tankų ir lėktuvų paremta taktika, vokiečiai fronto linijoje įvarė gilius pleištus ir apsupo Lenkijos kariuomenę, kuri atsidūrė dviejuose „katiluose". Vienas jų buvo į vakarus nuo Vyslos Kutno apylinkėse. Vokiečiai siekė užgrobti Varšuvą ir taip užbaigti karą. Rugsėjo 17-ąją, kai Sovietų Sąjunga iš užnugario puolė Lenkiją, vokiečiai jau buvo pasiekę savo tikslą ir susitelkę ties Lvovo, Brest Litovsko ir Balstogės linija. Tačiau, pagal sudarytą su rusais susitarimą, pasitraukė iš ten jau rugsėjo 20 dieną. Sovietų Sąjungai atiteko rytinė Lenkijos dalis.

Estijos filmų archyvuose randu dokumentinius kadrus, kaip nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga, žiauriai sutriuškinusios Lenkiją, surengė Brest Litovske bendrą karinį paradą. Seno filmo kadruose matau gražų, dar nesugriautą miestą. Žmonių gatvėse ne itin daug, vien galingi tankai ir vokiečių bei rusų kareiviai. Visų veiduose savimi patenkintų nugalėtojų mina. Istoriniuose dokumentuose skaitau, kad bendram paradui vadovavo Vokietijos generolas Heinzas Guderianas ir Sovietų Sąjun-

gos generolas Semionas Krivošeinas. Yra kadrų, kuriuose rusų generolas, tvirtai spausdamas ranką, sveikina vokiečių generolą ir kviečia jį pasisvečiuoti Maskvoje po to, kai vokiečiai nugalės Angliją. Abu generolai 1929 metais susitiko Kazanės apylinkėje (SS skirtoje teritorijoje), kur Guderianas inspektavo vokiečių karininkus apmokančią tankistų mokyklą. Mano tėvas, šeštojo dešimtmečio pradžioje ėjęs privalomąją karinę tarnybą sovietų armijoje, atmena iš lenkų atimtą buvusios Rytų Lenkijos varganą miestą be vyrų. Jis taip ir pasakė: „miestas be vyrų", nes vyrai buvo išgabenti į konclagerius arba kitaip sunaikinti. Tos vietovės daugiau nebevadintos Lenkija, dabar čia buvo Vakarų Ukraina.

Randu archyvuose filmų kadrų, kur Sovietų Sąjunga siunčia Hitleriui javus ir naftą. Didžiulės cisternos ir vagonai rieda Vokietijos pusėn. Rusija buvo Vokietijos *Lebensraum* (gyvybinė erdvė), iš kurios turėjo gauti žaliavų, naftos, dujų ir akmens anglies. Kai kuriuose kadruose naciai okupuotos Lenkijos teritorijose veja iš namų persigandusius senus žydus ir, lydimus ginkluotų sargybinių, veda juos per miestą. Didelėmis, kupinomis nevilties akimis žydai žvelgia į kamerą, jie žiūri į mane iš archyvinio filmo. Kadrai bėga pro mane: apstulbinti netikėtų žiaurumų ir šokiruoti lenkai priešais kalėjimus, kur buvo kankinami jų artimieji; masinis kapas Katynėje su nužudytų Lenkijos karininkų palaikais. Jis lygiai toks kaip bet kuris masinių žudynių kapas šiandienos pasaulyje, kas kartą tas pats smurto braižas. Pūvančių lavonų kišenėse tebėra šeimyninės nuotraukos... Tai karas, žvelgiantis iš filmo kadrų mirties sklidinomis akiduobėmis. Karas drasko į gabalus. Gamtovaizdis su lavonais pribloškia. Europa nugrimzta į chaosą.

Vieno Estijos diplomato prisiminimuose perskaičiau, kad sutriuškinus Lenkiją buvo pakviesti visi neutralių valstybių atstovai Vokietijoje, ir jiems buvo surengta ekskursija po naujausia technika sunaikintą Lenkiją. Pamatyti vaizdai diplomatus pribloškė ir sukėlė jiems siaubą. Ir kažkur ten buvo Lenkijos tėvynės gynėjos, kurios tikėjo, kad įmanoma išvengti karo.

Paskutinė taiki 1939-ųjų vasara

TAIS neramiais prieškario metais mažosioms valstybėms buvo svarbu palaikyti ir stiprinti savo tarptautinį autoritetą. Buvo rodomi filmai ir kviečiami užsienio žurnalistai rašyti straipsnius apie tas valstybes. Prieš karą Estijos užsienio reikalų ministerijos užsakymu režisieriaus Theodoro Lutso buvo sukurtas ilgas ir išsamus dokumentinis filmas apie Estiją, ir niekas nė neįtarė, kad po poros metų ta valstybė bus sunaikinta.

Kai 1938 metais suomiai sužinojo, kad 1940-ųjų olimpinės žaidynės vyks Helsinkyje, tai įkvėpė jiems optimizmo, o Suomijos užsienio reikalų ministerijai suteikė galimybę išreklamuoti savo valstybę pasaulyje. Į Suomijos valstybę pristatančią kampaniją ketinta įtraukti ir *Lotta Svärd* nares, kurios per olimpines žaidynes turėjo globoti svečius ir dalyvauti parengiamojoje veikloje. Olimpinės žaidynės neįvyko, nes tada, kai jos turėjo prasidėti, Europoje jau siautėjo karas.

Prieš pat Žiemos karą Suomijos užsienio ministerijos kvietimu į Helsinkį atvyko pasaulyje garsėjusi fotografė Denise Bellon (1902–1999), dirbusi žinomame Prancūzijos žurnale „Match". Anuomet dar niekas nemanė, kad tai paskutinė taiki vasara Europoje. Bellon pasakojimą apie Suomiją primena 2008 metais Suomijoje išleista knyga „Laiminga šalis. Suomija 1939-ųjų rugpjūtį", kurioje, be fotografės nuotraukų, sudėti amžininkų prisiminimai kartu su specialistų komentarais. Suomijoje gyvenantis istorikas Lois Clercas rašo, kad jau tų pačių metų rugpjūčio pabaigoje Sovietų Sąjunga ir Vokietija pasirašė Nepuolimo paktą, kurio slaptajame protokole susitarė dėl įtakos sferų pasidalijimo. Sovietų Sąjunga pareikalavo, kad mažosios Baltijos valstybės perleistų karinės atramos taškus, rugsėjo 1 dieną Vokietija užpuolė Lenkiją, o lapkričio 30-ąją Sovietų Sąjunga – Suomiją. Prieš įtraukiant Suomi-

ją į karo veiksmus fotografė susitiko su ministru pirmininku A. K. Cajanderiu, būsimuoju prezidentu Risto Ryti, maršalu Mannerheimu, kompozitoriumi Jeanu Sibelijumi, architektu Väinö Aalto ir rašytoju F. E. Sillanpää. Knygoje spausdinamos žurnale „Match" 1939 metais publikuotos suomių politikų, sportininkų, kareivių, *lotų* ir paprastų žmonių nuotraukos iš jų kasdienybės prieš karo pradžią. 1939-aisiais prancūzai susidomėję ir su didele simpatija žiūrėjo tą reportažą.

Prieš prasidedant karui suomiai buvo atsargūs teikdami informaciją užsieniui, tačiau patys prancūzai stengėsi suprasti jų padėtį. Jų manymu, Suomija buvo žavi pakraščio šalis. Tie patys liberalieji sluoksniai, kurie Pirmojo pasaulinio karo metais kritikavo Suomiją, kai ši pageidavo atsiskirti nuo Rusijos imperijos, dabar buvo sužavėti maža, neutralia ir taikia valstybe, kuri aktyviai veikė Tautų Sąjungoje ir viena pirmųjų pasaulyje suteikė moterims teisę balsuoti. Konservatyvesni Prancūzijos sluoksniai savo ruožtu kritikavo silpnoką Suomijos demokratiją ir akivaizdžią germanofiliją, kita vertus, jiems patiko Suomijos priešiškumas komunizmui ir archajiškumas. Suomija, naudodamasi savo ryšiais, stengėsi sudaryti prancūzams įspūdį, kad būdama priešiška komunizmui ji neketina nusileisti Vokietijos įtakai. Denise Bellon 1940-aisiais rašė: „Nors Suomija ir antikomunistinė, jos visuomenės raida verta susižavėjimo." Kai 1939 metais Sovietų Sąjunga užpuolė Suomiją, Prancūzijos spauda rašė apie mažą demokratinę valstybę, kuri buvo neteisingai užpulta.

Trečias skyrius

TRŪKČIOJANTI atmintis ieško, kur pasakojant būtų galima įterpti praeities prisiminimų ir įvykių apibendrinimą. Pavienis asmuo sapnuose regi savo trauminius prisiminimus, o kolektyvas nagrinėja savo istorijos baimę ir sunkumus kino juostoje, grožinėje literatūroje, dokumentikoje. Tai priemonės, padedančios akis akin stoti su sava istorijos našta.

Filmas – tai humaniškas žmogaus ir visuomenės gyvenimo atspindys, todėl puikiai tinka istorijai nagrinėti. Viso vaizdinių tinklo jame neįmanoma užfiksuoti, tačiau jeigu vienas filmas verčia žmogų pradėti dialogą, susitapatinti, prasideda nenutrūkstamas psichologinis procesas, nes viską išsakyti trūko žodžių.

Talino okupacijų muziejuje 2006 metų rudenį buvo surengta paroda „Suomijos įlankos sesės abipus jos krantų", kurioje buvo rodoma ir mano 20 minučių vaizdajuostė – savita ilgametražio dokumentinio filmo įžanga.

Stebiu, kaip į Talino okupacijų muziejų renkasi žmonės. Senos suomių ponios atvyko į Taliną dalyvauti parodoje. Salėn įžengia Helmi Visnapuu. Ji atsisėda pirmoje eilėje, laukdama parodos atidarymui skirtos kalbos, ir prieš tai paklausia šalia sėdinčią moterį: „Ar ši vieta laisva?"

Ta jai atsako suomiškai: „Kyllä." Helmi dar nepažįsta savo kaimynės. Jos vardas Ulla Marita Rajakaltio. Netrukus jos ima šnekučiuotis, viena estiškai, kita suomiškai, ir aš pajuntu, kad trokštu sukurti apie jas filmą, aprašyti jų prisiminimus knygoje. Jos panašios kaip seserys – Suomijos

įlankos seserys. Helmi ir Ulla Marita, taip pat jų likimo draugės šiapus ir anapus įlankos.

Tų pačių metų pabaigoje duodu interviu vienam Suomijos laikraščiui, pasakoju apie savo knygas, filmus ir ateities planus. Netrukus sulaukiu telefono skambučio. Pusamžio vyro balsas prisistato: „Aš esu Veikko Ilmasti. Perskaičiau laikraštyje, kad ketinate kurti dokumentinį filmą apie Estijos ir Suomijos *lotas*. Mano sesuo Laila Auer 1940 metais buvo *pikkulotta** ir kartu su kitomis suomių mergaitėmis viešėjo Estijoje tėvynės dukterų Rannamõisos vasaros stovykloje. Ji buvo Estijoje, kai Sovietų Sąjunga 1940-ųjų birželio viduryje okupavo Estiją. Mano sesuo buvo to tragiško įvykio liudininkė. Baimintasi, kad jos nebeištrūks iš Estijos gyvos, bet vis dėlto ištrūko." Susitariu su Veikko Ilmasti, kad vos tik atsiras galimybė, važiuosime kartu į Tamperę susitikti su jo seserimi Laila. Atrodė neįtikėtina, kad kažkur gyvena suomė, didžių ir Estijai tragiškų istorinių įvykių liudininkė.

Vėliau Taline susipažįstu su chemijos profesore Helvi Hödrejärv. Ji 1940 metais su savo mama, tėvynės gynėja ir dainininke, lankėsi Rannamõisos tėvynės dukterų stovykloje maždaug tuo pat metu kaip ir Laila. Tąsyk jos vis dėlto nesusipažino, amžiaus skirtumas buvo apie dešimt metų. Mažajai Helvi mama buvo nupirkusi tėvynės dukterų uniformą, trūko tik kepuraitės. Helvi mama buvo *Naiskodukaitse* narė, o mažai mergaitei kėlė nuostabą, kad jos mokyklos, Talino anglų koledžo, direktorė Anna Tõrvand-Tellmann davė pradžią esčių tėvynės gynėjų veiklai.

Nagrinėdama Estijos *Naiskodukaitse* archyvus sužinau, kad 1924 metais po komunistų mėginimo sukelti valstybės perversmą Anna Tõrvand-Tellmann, būdama Talino moterų draugijos vadovė, pasiūlė, remiantis Suomijos ir Lenkijos moterų patirtimi, organizuoti krašto gynėjų sąjungą. Moterų krašto gynybos sąjunga buvo įsteigta 1925-aisiais

---

* Mažoji *lota* (suom.).

prie *Kaitseliito* Kalevo draugovės ir iš pradžių pavadinta „Linda". Anna Tõrvand-Tellmann išrinkta organizacijos vadove.

1932 metais ta išsilavinusi ir aktyvi moteris įsteigia pirmąją Estijoje mokyklą su sustiprintu anglų kalbos mokymu, pavadintą Annos Tõrvand-Tellmann anglų koledžu. 1940-aisiais okupacinė sovietų valdžia mokyklą uždaro. Stalininis režimas ir neapykanta Anglijai visus susijusius su Anglija estus paverčia sovietų persekiojimo ir represinės NKVD aukomis. Anna Tõrvand-Tellmann ir jos šeima suimama ir ištremiama į Rusijos kalėjimą, kur jos vyras, generolas majoras Juhanas Tellmannas, žūna nukankintas per tardymus. Jų dukteriai Zitai įvykdoma mirties bausmė, tik Zitos dukrai Viivei su teta pasiseka pabėgti į JAV.

Šiurpus sovietų valstybinio teroristinio režimo braižas nulėmė šeimos likimą.

Kurdama filmą iš Suomijos nacionalinio archyvo mokslinio bendradarbio Simo Muiri sužinau apie Turku mieste gyvenančią Hanną Eckert, vienintelę dar gyvą žydų kilmės *lotą*, kurios šeima kadaise glaudžiai bendravo su estais. Susitikimas su ja labai spalvingas, tačiau ji, kaip ir Helmi, mano, jog tai, kas jai nutiko kare ir po karo, nieko nedomina, netgi jos vaikų, ir todėl neverta esą apie tai pasakoti priešais kamerą. Galų gale, po ilgų telefoninių pokalbių, Hanna vis dėlto sutinka.

Viena mano filmo veikėjų yra ir buvusi mažoji *lota* Elisabethė Rehn, JTO specialioji pasiuntinė kriziniams regionams. Anksčiau esu ėmusi iš jos interviu žmogaus teisių tema.

Ji sako, kad karas visada palieka sieloje negyjančią žaizdą. „Mes, suomiai, pralaimėjome karą, o Sovietų Sąjunga laimėjo. Išgyventi trauminę patirtį suomiams nebuvo lengva. Turiu mintyje tuos, kurie negalėjo įveikti savo skausmo, kurie po visko, ką išgyveno, nebegalėjo žiūrėti į Sovietų Sąjungą kaip į draugišką valstybę. Turiu mintyje ir daugelį tų, kurie po karo iš nevilties nusižudė."

Ieškau įdomios medžiagos, įdomių žmonių ir juos randu, kai kurios

Ulla Marita ir Helmi. Imbi Paju nuotrauka

Suomijos karo archyvo nuotrauka

istorijos paskatina tęsti paieškas. Suomių rašytoja Kyllikki Villa yra parašiusi knygų apie *lotas*, tačiau ji dar turi kai ko nepasakyta. Greta Kupiainen įstojo į *Lotta Svärd* organizaciją vos prasidėjus karui, 1939 metais, ir buvo sukrėsta fronte pamačiusi, kaip kai kurie vaikinai, neatlaikę karo emocinės įtampos, išprotėja.

> *Jie bėgdavo į mišką, išgirdę lėktuvo gaudesį. Aš turėjau jų ten ieškoti, antraip jie būtų mirę iš bado. Mano pačios nervai buvo įtempti. Iš mūšio vyrai grįždavo blogos būklės, suvargę ir išalkę. Kartkartėmis kareiviai, atėję po mano langu, šūkaudavo, jie būdavo dvasiškai visai palūžę, sykį vienas vaikinukas, netekęs proto, norėjo mane nudurti. Pasakiau gydytojui, kad mes turime rūpintis tais išprotėjusiais nelaimėliais ir būti jiems žmoniški, nes mūšiuose jie patyrė sunkių išgyvenimų. Tačiau daugelis išprotėjusių ir mėginusių pabėgti suomių buvo sušaudyti ir užkasti bendrame kape.*

Mano kaimynas Helsinkyje Kalevi Korhonenas papasakojo man daugybę tokių istorijų. Ir apie tai, kaip vieną karštą 1944-ųjų birželio dieną jo tėvas Aulis, tada aštuoniolikmetis jaunuolis, turėjo užkasti tuos saviškių sušaudytus vaikinus. „Didvyrių kapai nebuvo skirti jiems, lavonai būdavo sumetami į duobes nežinomose vietose. Jie liko be garbės salvių ir kapeliono palaiminimų." Tai tema, kuri ir šiandien Suomijoje minima ypač apdairiai. „Ši tema yra tabu", – pasiguodė Kalevis.

Statydama filmą ir rašydama knygą apie Suomijos įlankos seses pajuntu, kaip istorija atgyja dabartyje. Tai mane domina, ir mano tikslas yra įamžinti pasakojimą, kuris padėtų išaiškinti tai, ko jau nebėra. Klausydamiesi žmonių prisiminimų galime vėl išgyventi praeitin nutolusius laikus. Tame kelyje teks įveikti kelias tikrovės jutimo pakopas, kol atsiskleis ir įsiamžins ano meto galvosena bei laiko dvasia.

Mėginimas išsiaiškinti praeitį ir kūrėjui, ir žiūrovui atskleidžia, kaip neteisingai būna suprantamas nagrinėjamasis laikotarpis, kuriame susipynę tos epochos politinės pažiūros ir baimės, idėjos ir ideologijos.

Jaunosios lotos *laiškai į Paryžių*

IEŠKODAMA savo filmui medžiagos perskaitau graudinantį fragmentą iš žinomos suomių režisierės ir rašytojos Vivicos Bandler atsiminimų. 1939 metais Vivica dirbo asistente statant prancūzų filmą „Šiaurės įstatymas“ (La loi du nord, 1939). Filmuota Laplandijoje. Tie kūrybiniai metai merginai teikė daug vilčių. Po asistentės darbo šiame filme jos laukė Helsinkio švedakalbių teatre *Studentteatern* pačios pastatytos prancūzų dramaturgo Claude'o Andre Puget pjesės „Laimingos dienos“ premjera.

Prieš pat tą reikšmingą ir laukiamą įvykį jaunoji režisierė entuziastingai nunešė kvietimą į Prancūzijos ambasadą. Ambasados darbuotojai stebėdamiesi žvelgė į ją, diplomatai nesuprato įkarščiu trykštančios jaunos moters, dar nesuvokiančios, jog karas jau visai čia pat. Vivica nupirko šūsnį auksuotų amuletų, kuriuose paprašė išgraviruoti žodžius „Laimingos dienos“ (*Lyckliga dagar*) ir kiekviename po vieną turinčio vaidinti premjeroje aktoriaus vardą – prisiminti svajonei, niekada netapsiančiai tikrove. Prasidėjo Žiemos karas.

Vivica rašo laiškus savo bičiuliui prancūzui Pauliui Emiliui Wetorui. Laikraštis „Paris-Soir“ išspausdina jos laiškus antrašte „Autentiški vienos *lotos* laiškai“ (*Letters authentiques d'une lotta*). Vivica juose vaizduoja karo pradžią. Ji buvo savo kambaryje, kai įžengė tėvas ir paprastai pasakė: „Dabar jie atėjo“, turėdamas mintyse Raudonąją armiją. Visi bėgo į rūsį slėptis nuo bombų. Būdama *lota* Vivica gavo įsakymą po pavojaus signalo atvykti į pirmosios pagalbos centrą slaugyti sužeistųjų. (Vėliau ji susitiko su iš Austrijos pabėgusiu žydų tautybės vaikinu Kurtu Bandleriu, kuriam įtakingo užtarėjo generolo Mannerheimo dėka pavyko įstoti į Suomijos armiją. Jis norėjo žūti garbingai, ne koncentracijos stovykloje.)

Dabar mes žinome, kad sovietų lėktuvai skrido bombarduoti Suo-

mijos iš Estijos teritorijos, taip pažeisdami savitarpio pagalbos sutarties dėl karinių bazių 1-ąjį punktą, draudžiantį pulti kitos valstybės teritoriją iš Estijos žemės. Daug Vakarų Estijos moterų gynėjų, nepaisydamos draudimų, per įlanką Suomijos pusėn siuntė Morzės signalus, įspėjančius dėl naujų bombonešių antskrydžių.

Kilus Žiemos karui, Estijos moterys Suomijai paremti surengė aukų rinkliavą. 1944-aisiais nuo sovietinės okupacijos pabėgusi į Švediją žurnalo „Eesti naine“ (Estijos moteris) vyriausioji redaktorė Helmi Mäelo atsiminimuose rašo, kad estai buvo raginami aukoti žiedus ir kitus auksinius daiktus. Mažame krepšelyje jie buvo perduoti Estijoje viešinčiam suomių profesoriui Lauri Kettunenui, kad nugabentų į Suomiją. Žmonės nuoširdžiai norėjo padėti.

Kai užsidegusi pradėjau rašyti filmo scenarijų, Suomijoje vienas galimų rėmėjų pareiškė suomių prodiuserei Tiinai Butter: „Mums nereikalingas tas pasakojimas, mūsų, suomių, istorijos jau papasakotos, ir ta esčių bei suomių istorija neatitinka pažiūros apie „suomių lygį“. Posakis „suomių lygis“ nūdienos kontekste kelia pasibaisėjimą. Dar sužinau, kad esu dešinioji ir Suomijos *lotų* muziejaus šnipė. Pasijutau tarsi įsibrovusi į kažkokią grynai tautinę sferą, skirtą tik vienos tautos istorijai. Buvau sutrikusi. Tokios ideologinės kalbos turėjo likti praeityje, tačiau „finliandizacijos“ šešėlis, nelyginant kokia neapčiuopiama baimė, verčia Suomijos filmų fondo nereikšmingą tarnautoją, turintį didžiulę galią, atsakyti kaip tik taip.

Susisiekiu Helsinkyje su Estijos Respublikos ambasadore Merle Pajula ir pasiūlau surengti ambasadoje suomių ir esčių kviestinį vakarą, kuriame aš pristatyčiau savo tiriamąjį darbą, reklaminę filmo vaizdajuostę ir mes aptartume, ar tas pasakojimas apie bendrą mūsų istoriją yra reikalingas. Noriu žinoti, kaip žmonės vertina pasakojimą apie savo močiutes ir motinas, priklausiusias *lotų* organizacijai. Ar tikriau – kaip kiekvienas patyrė tuos laikus per savo šeimos istoriją. Noriu sukurti tarp mūsų, es-

tų ir suomių, laiko potyrių spektrą ir suprasti žmonių praeitį žiūrint iš šalies. Tas vakaras kuriant filmą tampa esminiu, nuoširdžiu susitikimu, trukusiu ligi vidurnakčio, aiškinamės santykius tarp asmeninių jausmų ir istorijos, susijusius su praeities kartų tylėjimu. Tą vakarą Estijos ambasadoje kiekviena moteris pasakoja apie savo motiną, tetą ar senelę, kare dalyvavusią *lotą*. Kalba apie tylėjimą, nepapasakotus dalykus, apie supratimą ir nesupratimą. Žmogaus gyvenime yra kai kas svarbesnio už politinį priklausomumą, tai nulemia gyvenimo energetika, kurią mes paveldime iš praeities kartų ir kuri bent vėliau turi būti palaiminta, atidavus duoklę istorijos atminčiai, o per ją – ir žmonėms.

Moterų paženklinimas ir politinis išgėdinimas

TIINA Kinnunen knygoje „Išaukštintos ir iškoneveiktos" (Kiitetyt ja parjatut) rašo: „1986 metais rašytoja Kaari Utrio savo skiltyje kalba apie panašių į save, išsilavinusių pusamžių moterų, manančių esant „išprususias ir šiuolaikines", vienpusę pažiūrą į *Lotta Svärd* organizaciją: „Susiklostė nuomonė, kad *lotos* buvo arba aršios fašistės, vokiečių kekšės, arba tiesiog kekšės." Pasak Kinnunen, toks įvaizdis buvo sukurtas pokario metais, kai suomiai, bijodami okupacijos, turėjo paklusti Sovietų Sąjungos reikalavimams – ligi pat Šaltojo karo pabaigos.

Kinnunen rašo, kad *lotų* veiklos pabaiga 1944-ųjų lapkritį organizacijos narėms kirto skaudų smūgį. Tačiau tai buvo tikrovė, su kuria anuomet teko taikstytis. Pasikeitus Suomijos politinei atmosferai, Sovietų Sąjungos remiami Suomijos kraštutinieji kairieji iškėlė klausimą dėl *lotų* patriotizmo, pavadinę organizacijos vadovybę fašistine ir, aiškus dalykas, antipatriotine. Tai įžeidė ir šokiravo, tačiau, Kinnunen manymu, tokia

etiketė įžeidė *lotas* ne tiek, kiek jų įvaizdžio seksualizavimas. „Dažniausiai *lotos* būdavo ženklinamos politine etikete. Daug moterų įstojo į tą organizaciją, norėdamos kaip ir vyrai dalyvauti savo šalies gynyboje. Ilgiau priklausiusios organizacijai ir formavusios jos ideologiją *lotos* nesiejo savęs su politiniais interesais, savo veiklą jos vadino pasišventimu tėvynei. Jų supratimas apie patriotizmą nebuvo susijęs su politika."

Iš visų mano pokalbių su buvusiomis *lotomis* matyti, kad jos ligi šiol jaučia nuoskaudą, nors nuo karo pabaigos praėjo daugiau nei pusė amžiaus. Kai per visą karą tenka žiūrėti mirčiai į akis, o paskui lieki iškoneveikta kekše – toks akibrokštas labai žemina. „Net apie 1980 metus Lapenrantos mieste *Lotai* pastatytas paminklas erzino kraštutinius kairiuosius, mes buvome vaizduojamos kaip liaudies priešės", – nusivylusios sako dabar jau senos damos.

Žiemos kare dalyvavusių moterų politinis išgėdinimas buvo pradėtas dviejose knygose, kurios 1950–1960-aisiais Suomijoje buvo labiausiai skaitomos: Väinö Linnos „Nežinomas karys" (Tuntematon sotinas, 1954) ir Paavo Rintalos „Partizanų leitenantas" (Sissiluutnantti, 1963). Prieš tai pokario suomių literatūroje nebuvo rašyta apie *lotas*, bet pagaliau tai atsitiko, jos buvo pavaizduotos kaip lengvo elgesio moterys. Tai griovė idealus, kurie prieš karą ir karo metais buvo neatskiriami nuo *lotų*.

Po minėtų knygų buvusios *lotos*, kovojusios už savo tėvynės laisvę, pasijuto tapusios savo valstybės priešėmis. Prieš tokią nuostatą *lotos* protestavo ne vien šeštąjį ir septintąjį, bet ir paskutinį XX amžiaus dešimtmetį, kai Sovietų Sąjungos jau nebebuvo. Stebėdama iš šalies, aš taip pat pajutau tvyrančią įtampą ir nuoskaudas, kai ėmiau kurti filmą. Nusiteikimas prieš *lotas* iš dalies ir dabar tebeglūdi kažkur pasąmonėje, tad nieko keista, kai kas nors paklausia: kodėl tu nori sukurti filmą apie tas dešiniąsias? Literatūrologė Tuva Korsström mano, kad įsisenėjusi Sovietų Sąjungos baimė vis tebekelia su ja susijusius politinius refleksus.

Buvusi *lota* Greta Kupiainen statant filmą pasakojo niekada neuž-

miršianti, kaip sykį po karo Tammisaaryje pakeliui į namus ji sutiko pažįstamą, kuri ją pamačiusi tarė: „Čia vėl ateina viena iš tų." Pažįstama, aišku, turėjo mintyje, kad čia vėl ateina viena kekšė.

Ulla Marita Rajakaltio, būdama 87 metų, negalėjo nesipiktindama kalbėti apie tas žeminančias akimirkas: „Apie *lotas* žmonės sprendė iš tų dviejų romanų, tarsi būtume ėjusios kariauti, trokšdamos nuotykių su priešingos lyties atstovais."

Tiina Kinnunen rašo, kad senos žaizdos vėl atsivėrė ir *lotų* moralės klausimas atgijo, kai 1985 metais režisierius Rauni Mollbergas pastatė filmą „Nežinomas karys". Filme rodoma scena, kaip *lota* pirtyje santykiauja su karininku. Suomijos kairieji politizavo *lotų* temą ir jų veiklą karo metais paskelbė antisovietine. Buvo užsipultas *lotų* tyrumo ir dorovingumo simbolis.

Pokariu buvęs JAV visuomenės mokslų profesoriumi, o jaunystėje kariavęs suomių armijoje vadinamajame Tęstiniame kare, Leo Vuosalo mena, kad per karą vyrai matė labai mažai moterų, ir kartais susidūrę su *lota* daugelis vyrukų imdavo svajoti ir fantazuoti apie jaunas moteris. „Grįžę iš kautynių vyrai gulinėjo, lošdami kortomis, ir svajojo apie moteris, tačiau su jomis nesusitikinėjo, nes *lotos* buvo labai dorovingos. Väinö Linna savo romane atkeršijo *lotoms* už tai, kad moteris kare tebuvo svajonė."

Tiina Kinnunen savo tiriamajame darbe mano, kad Väinö Linna norėjo įžeisti *lotas* ir seksualizavo jų veiklą, siekdamas įgelti 1920–1930 metų „baltųjų" valdžios elitui, kuris, rašytojo manymu, prieškariu vienintelis galėjo nustatinėti tautines suomių vertybes. „Nežinomame karyje" pavaizduota nedaug moterų. Be *lotų*, romane pasakojama ir apie sovietų moteris, malšinančias suomių kareivių geidulį.

Viena tokių moterų yra Rytų Karelijoje gyvenanti mokytoja Vera, kuri visai nepanaši į kitas vietos moteris. Jai autorius suteikė visą moters orumą ir grožį. Veros požiūris į suomių karius aprašytas taip:

Vera buvo mergina, kuri būtų sutrikdžiusi bet kurį vyrą. Visų pirma ji buvo nepaprastai graži ir, be to, elgėsi ramiai ir oriai. Taisyklingų bruožų veidas buvo išraiškingas, tačiau kartu griežtas ir aristokratiškas. Į užkariautojus žiūrėjo geranoriškai, bet iš aukšto, gal todėl, kad buvo revoliucinga komunistė, o visų pirma todėl, kad jautėsi dvasiškai pranašesnė už tą trejetą vyrų.

Elisabeth Rehn teigia, kad tai buvo politinė dilema. Sąjungininkų ir Sovietų Sąjungos bendrai komisijai (tapačiai Sovietų Sąjungai) pareikalavus, po karo buvo uždrausta *lotų* ir daugelis kitų organizacijų.

Kairieji buvo pateikę *lotoms* labai rimtų kaltinimų. Kaltintojai buvo nesąžiningi, nes *lotų* organizacija buvo ne vien buržuazinė – karo metais prie jos prisijungė ir socialdemokratės bei daug kitų partijų atstovių. Tai buvo moterų organizacija, išmokyta padėti valstybei karo atveju ir ištikus krizei. Nepaisant to, Suomijoje *lotos* tapo politine problema, ir apie jas imta kurti mitus, tartum jos būtų buvusios kekšės, skirtos išėjusiems kariauti vyrams. O iš tikrųjų organizacija buvo įkurta trečiąjį dešimtmetį, kad valstybei atsidūrus pavojuje, būtų kam parūpinti maisto, slaugyti sužeistuosius ir ligonius, suteikti pirmąją pagalbą ir palaikyti ryšius. Visa tai reikalavo pasirengimo ir mokymų, moterų gebėjimai buvo panaudoti karo metais.

Baisu pagalvoti, kad jaunos mergaitės (mąstau kad ir apie savo anūkes, jeigu taip nutiktų dabar) patenka į frontą ir turi ten rūpintis numirėliais. Žiema buvo speiguota, palaikus tekdavo atitirpdyti, numazgoti ir paguldyti į karstą, kad būtų galima išsiųsti namiškiams. Galime tik įsivaizduoti, kiek jėgų iš jaunų merginų pareikalavo tokia užduotis. *Lotų* organizacija karo sąlygomis buvo be galo svarbi ir reikalinga.

Gydytojų, medicinos seserų, jų padėjėjų ir *lotų* padėtis Žiemos kare buvo ypač sunki. Daugiau kaip 50 000 sužeistųjų, 8000 nušalusių žiemą, dešimtys tūkstančių sergančių – visiems reikėjo padėti. Apsirgdavo ir *lotos*. Neretai tie vaizdai taip paveikdavo jaunų *lotų* psichiką, kad kai kurios liko traumuotos visą gyvenimą.

Esu girdėjusi *lotas* pasakojant, kaip įšalę lavonai atitirpinami imdavo judėti, panėšėdami į bundančius iš miego žmones.

Ulla Marita Rajakaltio buvo viena tų jaunų merginų, apie kurios patirtį kalba Elisabeth Rehn. Mergina Žiemos karo metu turėjo sužeistiems ir mirštantiems kareiviams skaityti Bibliją, laiškus iš namų, laikraščius. „Aš dariau tai su ašaromis akyse, ir sykį vienas sužeistasis uždėjęs, ranką ant manosios, ėmė guosti. Tuomet nusprendžiau niekada neberodyti savo ašarų." Sužeisti kareiviai praminė ją mažąja pastore.

Karas turėjo įtakos visų jausmams ir vertybėms. Sužeistus karius slaugančias *lotas* karas kliudė visu savo žiaurumu. Mirštantiems, suplėšytiems į gabalus, nukraujavusiems vyrams jos dalijo žmogiškumą ir paguodą. Jauni vyrai buvo toli nuo namų ir artimųjų. „Mes sėdėdavom prie merdinčių kareivių, laikydavom juos už rankos ir taip padėdavoom išeiti į paskutinę kelionę."

Rehn samprotauja apie Linnos ir Rintalos kūrinius ir sako, kad rašytojai turi savo pasaulėjautą. Tačiau Väinö Linna pavaizdavo *lotas* ne tokias, su kokiomis tapatinosi buvusios *lotos*. Tiriant tuos laikus, reikėtų pažvelgti kur kas giliau.

„Visais laikais tarp jaunimo užsimegzdavo romanų. *Lotos* ir kareiviai buvo tokie jauni, tad suprantama, kad ir kare žmonės įsimylėdavo. Tai yra natūralu. Nenatūralu tai, kad *lotos* po karo buvo masiškai pasmerktos gėdai. Gražus romanas nelygintinas nedorybei. *Lotos* ėjo į karą norėdamos prisidėti išsaugant Suomijos laisvę. Ir jos darė tai ne blogiau už Suomijos vyrus. Atrodo, kad žmonės ligi šiol to neįsisąmonino."

Susitikau su jau išėjusia iš mūsų tarpo rašytoja Kyllikki Villa jos namuose. Kyllikki prisiminė, kad po karo Suomijoje atsirado vadinamoji nauja kalba. Apibūdinimas „kraštutiniai dešinieji" (*äärioikeistolaiset*) priklausė pokario Suomijos politiniam žodynui. Pasibaigus krizėms visad keičiasi žodžių prasmės stilistinė funkcija.

„Kai buvau kare, *lotų* organizacijai priklausė merginos iš šeimų, kurių politinės pakraipos buvo skirtingos. Tarp *lotų* nebuvo komunisčių, tačiau netrūko socialdemokračių, ir dar prieš karą. Pavyzdžiui, mano tėvas buvo krašto apsaugos apygardos vadas, ir mūsų namuose buvo daug šnekama politinėmis temomis, nemažai jo pažįstamų mašinistų buvo socialdemokratai, su kuriais jis išgerdavo alaus ir aptardavo politiką bei pasaulio įvykius. Dabar visus tuos žmones būtų galima paženklinti kraštutinių dešiniųjų etikete. Anuomet, bent mūsų šeimoje, žmonės nebuvo skirstomi pagal tai, ar jie dešinieji, ar kairieji, jie buvo vertinami pagal tai, ar yra išsilavinę, ar ne, ar domisi pasaulio dalykais, ar ne."

Kyllikki dar kartą stengiasi įminti, kaip apskritai nutiko, kad pokariu grožinėje literatūroje *lotas* pradėta seksualizuoti, jos pasmerktos politinei gėdai.

„Suomijoje, kaip ir visame pasaulyje, septintąjį dešimtmetį prasidėjo seksualinė revoliucija, galbūt ji paakstino vyrų rašytojų vaizduotę. Mes tuomet buvom daug vaikiškesnės, ypač merginos. Karo sąlygomis mus vienijo seserystė, bendradarbiavimas, netgi tai, kad sunkiomis akimirkomis galėjome kartu juoktis, dainuoti arba išvien verkti, kai kas nors žūdavo. Tokia buvo mūsų gyvenimo tikrovė. Bendra veikla suteikė mums teigiamos energijos ištverti kare. Žinoma, nutikdavo ir įsimylėti, bet juk jauniems žmonėms tai įprasta. Tačiau kareiviai *lotas* gerbė. Kai karo metais važiuodavau atostogų pas tėvus kareivių sausakimšu traukiniu, didžiuma jų elgėsi mandagiai. Buvo ir tokių, kurie išgėrę mėgino kabinėtis, bet kiti iškart užstodavo."

Kylliki manymu, Linnos romanas veikė vyrus nelyg terapija, nes jame buvo parodijuojami ir išjuokiami visokie reiškiniai:

„Geras humoras turi milžinišką jėgą. Mes ir dabar kalbame apie karą su dideliu patosu. Tačiau reikėtų kai ko daugiau, pasitekti dramą ir psichologiją. Anuomet pilnametystė prasidėdavo nuo 21 metų. Aš išėjau į karą būdama 18-os. Kai 1944 metais buvo pasirašyta Suomijos ir So-

vietų Sąjungos sutartis dėl paliaubų, man suėjo 21-eri, ir aš išbuvau kare dvejus metų ir aštuonis mėnesius. Mūsų kariai daugiausia buvo tokio pat amžiaus, jie pagal brandą tebebuvo berniūkščiai."

„Po karo apie *lotas* viešai nekalbėta, tačiau aštuntąjį dešimtmetį mano namuose veikė salonas, kur kartą per mėnesį lankydavosi skirtingų politinių pažiūrų atstovai, ir mes šnekėdavomės apie viską. O visuomenėje buvo daug politinių prasisiekėlių. Viena ministrė, duodama interviu laikraščiui, pasakė negalinti kalbėtis su geriausia drauge, mat toji buvusi *lota*. Ji nekalbėjo vien dėl savo politinės karjeros. Aštuntąjį dešimtmetį Suomijoje tvrojo tokia slogi ir politiškai keista atmosfera.

Aš ligi šiol nesuprantu, ar taip elgtis iš tiesų reikėjo, ar buvo norima visaip įsiteikti Sovietų Sąjungai."

Kylliki taip pat mano nutikus didelį stebuklą, kad Suomijos neokupavo:

„Aš netikiu, kad mūsų stalinistai būtų norėję prijungti Suomiją prie Sovietų Sąjungos, tuo sunku patikėti. Kažkur neseniai skaičiau, kad Suomijos vidaus reikalų ministras komunistas Yrjo Leino sakęs, neva Stalinas ketino prijungti Suomiją prie Sovietų Sąjungos. Pokariu tai mums grėsė. Manėme, kad pralaimėjom karą, bet vėliau imta kalbėti, esą tai buvo atkirčio pergalė (*torjuntavoitto*), nes išliko Suomijos valstybė ir jos tauta. Mes išvengėme visiškos okupacijos, nors dalis Suomijos buvo prijungta prie Sovietų Sąjungos. Sovietų okupacijos baimė po 1940 metais pasirašytų Žiemos karo paliaubų buvo didelė, ji tebetvyrojo ir 1944-ųjų vasarą, karui pasibaigus. Jeigu taip būtų nutikę, suomių šeimos irgi būtų buvusios perskirtos ir žmonės būtų buvę išgabenti į koncentracijos stovyklas. Mus būtų ištikęs estų likimas. Kaip rašė istorikas, atsargos pulkininkas Matti Luukkari, suomiai buvo pasirengę priešintis ir okupacijai. Krašto apsauga slapčiomis gerai pasirengė. Tačiau vadinamieji ginklaslėpiai buvo suimti... Okupacijos grėsmė buvo visai arti mūsų."

Kyllikki išvertė į suomių kalbą daug grožinės literatūros ir psichoanalitiko bei žydų kultūros tyrėjo Mikaelio Enckelio tekstus.

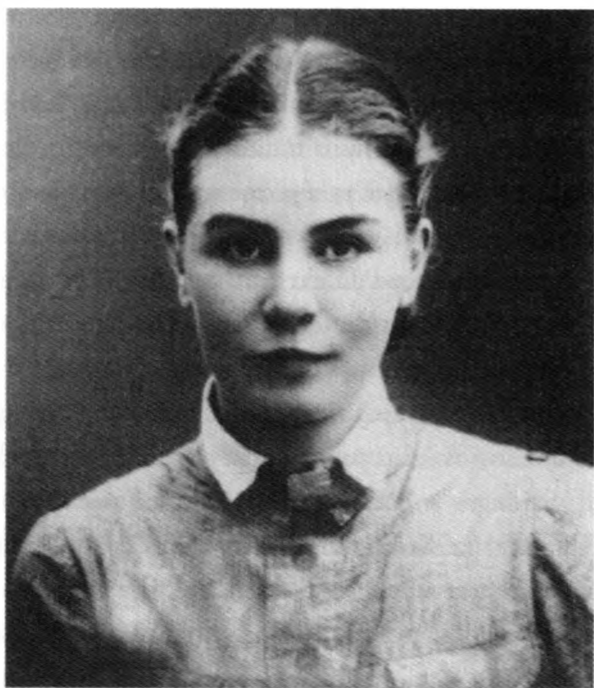
„Perskaičiau pasakojimą apie Varšuvos getą, kur gyventi buvo tikrai neįmanoma, kasdien mirdavo žmonės, visi badavo, ir čia jaunimas nusprendė kartu atšvęsti naujametinę naktį, kai buvo draudžiama vaikščioti lauke. Jie susirinko pas vieną draugą, turėjusį gramofoną, ketindami šokti iki pat ryto. Mes irgi šokome, kaip Varšuvos geto gyventojai, nors karo metais šokti buvo draudžiama. Patyrėme tiek sunkių akimirkų, kai ištverti padėjo tik humoras ir šokiai per naktis. Rašytojas Levas Tolstojus yra pasakęs, kad žmogus negali gyventi kasdien jausdamas baimę. Tarpais mes rimtai bijojome, bet kaip tik prasiblaškymo akimirkos mus gelbėjo."

Žiūriu filmų kadrus ir klausausi, kaip analizuojami jau nesami, bet vis tebeveikiantys dabartį praeities laikai. Pastovioji žmogaus „aš" forma – tai atmintis, kurią dabar mėginu įamžinti su kamera, norėdama sukurti sampratą, leidžiančią pajusti laiką, kad jis taptų aiškia, empatiška mūsų etinių normų dalimi. Ulla Marita Rajakaltio, buvusi *lota* ir Steinerio mokyklos sekėja, mano, kad pokario metais stigo inteligentiškumo.

„Rytuose buvo didelė ir galinga Sovietų Sąjunga. Siekiant patvirtinti draugystę mokykloms buvo rengiama medžiaga, kuri turėjo įrodyti tą draugystę. Buvo rodomi filmai apie Suomijos ir Sovietų Sąjungos bičiulystės draugijų susirinkimus, kuriuose buvo kalbama apie mažesnės ir didžiosios šalių pavyzdinius santykius. Filmo kadrai įamžino Sovietų Sąjungos ir Suomijos susitarimus, kurie neva rodė didelę draugystę." Ulla Marita mena baimės jausmą žiūrint tuos filmo kadrus, 1939–1944 metais karas tebebuvo taip arti. Žuvusieji tebedarė įtaką gyvųjų mintims ir elgsenai, buvo daug karo invalidų. „1950-ieji buvo raudonųjų partijos sekretorių ir oportunizmo laikotarpis. Sklandė gandas, kad Stalinas pasakė, esą sovietai neokupuos Suomijos, tačiau dvasiškai užkariaus Suo-

Ulla Marita – lota Žiemos kare

Kyllikki Villa

miją savo propaganda ir suomiai patys pasiprašys prijungiami prie Sovietų Sąjungos."

Ulla Marita sako, kad pokario Suomijoje niekas neklausė, kieno tu pusėj, tai turėjo būti savaime aišku.

„Aš trumpai dirbau darbuotojų sveikatos valdyboje. Mūsų seniūnu paskyrė komunistą. Kadangi mokėjau švedų ir suomių kalbas, o Suomija buvo dvikalbė šalis, mane pasiuntė dirbti naujojo seniūno sekretore. Anuomet niekas neklausė, ar nori dirbti tą darbą, tave tiesiog skirdavo ten, kur reikia. Svarsčiau, ar turiu kokių galimybių atsisakyti to darbo. Mūsų seniūnijos darbuotojai, ir aš taip pat, nuvykome į komunisto, vidaus reikalų ministro Yrjo Leino priėmimą. Jo sekretorė paklausė manęs: „Kodėl aš nemačiau tavęs pirma?" Mat ji pažinojusi visus komunistus. Ir kodėl aš nevilkinti raudonų drabužių?! Ji pasikvietė mane kartu komandiruotėn į Stokholmą, nes ten buvo galima nusipirkti raudono audeklo ir raudonų kostiumėlių bei palaidinių. Visi turi matyti, kad esi komunistė! Tačiau buvau nėščia ir pareiškiau seniūnui, kad, būdama konservatyvių pažiūrų, nenoriu viešai rodytis nėščia. Taip atsikračiau tos darbovietės." Ulla Marita prisimena, kad Suomija buvo politizuojama dėl Sovietų Sąjungos spaudimo. „Mes net negalėjom sakyti, ką iš tikrųjų išgyvenome per karą. Sovietų Sąjungos kritikavimą norėta inkriminuoti, Solženicyno knygos buvo uždraustos ir skleidžiama smarki propaganda, kad visi gandai apie sovietų lagerius yra melas. Tai buvo neįtikėtini, nehumaniški laikai. Išprusę žmonės manė, kad Stalinas geras žmogus, mes, *lotos*, buvom pasiųstos į karą vyrams linksminti, nors darėm viską, kad Suomija išliktų laisva."

Suomijos lotos *pasmerktos, Estijos tėvynės gynėjos sunaikintos*

PASITELKUSI stalininį terorą, okupuotai Estijai Sovietų Sąjunga primetė naują pasaulį ir naują moralę. Gėrio ir blogio samprata buvo totaliai falsifikuojama, komunistinis švietimas blogus darbus maskuodavo gerais. Istorikė Aigi Rahi-Tamm apie tą laikotarpį savo disertacijoje, be visa kita, rašė taip: „Žmonės, kurie stengėsi kuo geriau tarnauti savo šaliai ir tautai, staiga virto tos tautos priešais. Žygiai, kuriuos nepriklausomos valstybės vadovai nuveikė valstybei stiprinti ir tautos interesams ginti, buvo įvardyti kaip nusikaltimai, nukreipti prieš Sovietų Sąjungą ir revoliucinį judėjimą. Civilių asmenų patriotinė veikla kuriant Estijos valstybę, pavyzdžiui, dalyvavimas Išsivaduojamajame kare ir nepriklausomybės gynimas, taip pat narystė *Kaitseliito* ar *Naiskodukaitse* organizacijose buvo kriminalizuota. Ligi tol buvęs žmonių visuomeninis, partinis ar bendruomeninis darbas buvo vertinamas absoliučiai neigiamai." Istorikė išsamiai ištyrė, kaip archyvai buvo naudojami priešo įvaizdžiui sukurti: „1939 metais Sovietų Sąjungos vidaus reikalų liaudies komisariato vyriausiojoje archyvų valdyboje buvo sudaroma kontrrevoliucinių ir sovietų valdžiai priešiškų elementų kartoteka, kuri greitai buvo pritaikyta ir Estijoje. Ypač svarbus buvo organizacijos kontrrevoliucinės veiklos aprašymas: kaip veikė konspiracija, kaip buvo verbuojami nauji nariai, bendraujama su užsieniu ir t. t. Visa tai rodė tikrą sovietinę ksenofobiją arba priešiškumą viskam, kas svetima." Rahi-Tamm rašo, kad karo metais (ir turbūt kurį laiką prieš karą) SSRS saugumo komitete vyravo tvirtas įsitikinimas, esą dauguma Estijos, Suomijos, Latvijos, Lietuvos ir kitų valstybių užsienio firmų, akcininkų bei organizacijų dalyvių buvo susiję su Vokietijos, Japonijos ar kokia kita užsienio žvalgyba.

„Tokios apžvalgos buvo sudarinėjamos dar prieš Baltijos valstybių

okupaciją. Pavyzdžiui, 1940 metų birželio 17-osios apžvalga lygino ir Baltijos valstybių, ir Suomijos krašto apsaugos savanorius (Estijoje – Krašto apsauga ir tėvynės gynėjos, Suomijoje – Krašto apsauga ir *lotos* ir t. t.), kurių keturiose valstybėse iš viso buvo 345 000 asmenų, tarp jų – 106 000 moterų. 1938 metų sausio 31 dieną Maskvoje buvo pasirašytas SSKP centro komiteto politinio biuro slaptas nutarimas, kuriame estų tauta paskelbta sovietinės valdžios priešu. Vos prasidėjus sovietų okupacijai Estijoje pradėta suiminėti gyventojus. Sprendžiant iš įvykių buvusios Lenkijos teritorijoje, tik laiko klausimas, kada Pabaltijyje prasidės teroras. Tai nutiko 1941 metų birželio 14-ąją – per „socialiai svetimų elementų" likvidavimo masinę akciją."

Apie Estijos *Naiskodukaitse* narių likimus pasakoja tik archyvai, kuriuose nurodyta, kur ir kada jos mirė ar buvo nužudytos. Apie tas moteris nebuvo kalbama iki Estijos nepriklausomybės atkūrimo 1991-aisiais. Gal tik kuždomis tuose namuose, kur kam nors pasisekė išvengti lagerių ir Sibiro, kur pavyko išsaugoti gyvybę. Nauja sovietų valdžia tarptautiniu mastu veikiančias Estijos tėvynės gynėjas dėl savo ankstesnio gyvenimo ir pažinčių tinklo apskelbė šnipėmis, liaudies priešėmis, kontrrevoliucionierėmis, tarybinės valstybės išdavikėmis. Pasak naujos sovietinės kalbėsenos: „jas būtina atskleisti", „jas reikia priversti prisipažinti savo slaptas mintis" ir „kėslus, kaip sužlugdyti tarybinę santvarką". Estijos tėvynės gynėjų prieškario istorija okupacijos sąlygomis išnyko iš estų atminties. Laiko tęstinumas suteikia amnestiją.

Kai tik Sovietų Sąjunga okupavo Estiją, okupacinė valdžia ėmė naikinti pilietinę visuomenę, įkalindama ir žudydama ji keitė visuomenės elitą. 1940–1941 metais, be kitų, buvo suimta ir nužudyta 150 aukštesnio rango karininkų, per 300 tėvynės gynėjų ir visuomeniškai aktyvių moterų ištremta į sovietinio Gulago kalėjimus, kur daugelis jų žuvo ar buvo nužudytos. Estijos ginkluotųjų pajėgų vadas Johanas Laidoneris su šeima buvo ištremtas Rusijon, prezidentas Konstantinas Pätsas buvo

kankinamas sovietinėje psichiatrijos ligoninėje – vietoje, kur labai veiksmingai kontroliuojamos žmonių mintys ir nuotaikos. 1941 metų birželio 14-ąją per vieną naktį į Sibirą buvo ištremta 11 000 Estijos piliečių – daugiausia inteligentijos ir politinio elito, laisvų pilietinių bendruomenių atstovų ir jų šeimos narių.

Anna Tõrvand-Tellmann buvo suimta 1941 metų birželio 14-ąją. Nurodyme ją suimti, atsižvelgiant į naują sovietinę leksiką ir teisinę sistemą, buvo parašyta: „Anna Tõrvand-Tellmann, kartu su kitais estais išsiųsta iš Estijos į Kirovo sritį Rusijoje, yra antitarybinės nacionalistinės šnipų organizacijos narė. Organizacijos užduotis – sukurti buržuazinę Estiją kaip Vokietijos protektoratą. Tõrvand kaupia žvalgybos duomenis, užsiima provokiška agitacija, gyvena Gady kaime."

Buvusieji likę gyvi Annos Tõrvand-Tellmann mokiniai iš savo prisiminimų parašė apie ją knygą „Rugiagėlių spalvos mokyklinės kepuraitės Talino gatvėse", iš kurios susidaro inteligentiškos, tarptautines studijas baigusios, žmogaus teises ir humanistines vertybes vertinančios moters įvaizdis. Knygoje taip pat pasisako istorikė Mai Krikk, tyrinėjusi Annos Tõrvand-Tellmann apklausos protokolus.

Jos buvusi mokinė ir mano gera bičiulė menotyrininkė Ressi Kaera prisiminimų knygai išvertė iš rusų kalbos Annos Tõrvand-Tellmann susirašinėjimą su savo likimo drauge.

Iš Mai Krik užrašų sužinome, kad 1943 metų kovo 13 ir 16-ają tardytojas Deminas pareikalavo, jog Anna Tõrvand-Tellmann prisipažintų nusikaltusi vykdydama antisovietinę veiklą ir šnipinėjimą. Tardomoji atsakė nedariusi nei to, nei ano, taigi neturinti ką prisipažinti. Kovo 25-ąją tardytojas vėl išklojo tuos pačius kaltinimus. Tõrvand ir tuomet neprisipažino esanti kalta. Kovo 27-ąją tardytojas iš esmės įsigilino į jos biografiją. 1926 metais A. Tõrvand-Tellmann gyveno Vienoje, studijavo teisę ir rengėsi būti teisininke. Prieš įsteigdama Anglų koledžą ji lankėsi Anglijoje ir susipažino su anglų kalbos dėstymu vietos mokyklose. Jos priva-

čioje mokykloje dirbo keli dėstytojai anglai. Su savo koledžo moksleiviais Tõrvand keliavo po daugelį šalių, tarp jų – po Suomiją, Švediją, Daniją, Vokietiją, Prancūziją, Olandiją, Italiją, Šveicariją. Kadangi jos vyras buvo aukšto rango karininkas, ji dažnai lydėdavo jį diplomatiniuose priėmimuose. Kartą per metus Tõrvandai surengdavo pobūvį svečiams.

Kovo 29 dieną tardytojas kvotė, kodėl Tõrvand įsteigė kaip tik anglų mokyklą.

– Estų mokyklos negalėjau įsteigti, jas steigia valstybė. Taline jau buvo privačios vokiečių, prancūzų ir rusų mokyklos, o anglų nebuvo. Taline labai trūko mokančių anglų kalbą, – atsakė tardomoji.

Tardymo metu Annai Tõrvand buvo liepta išvardyti daugiau anglų, apsilankiusių jos mokykloje. Ji išvardijo dešimt pavardžių, tarp kurių buvo Anglijos ambasadorius Estijoje su žmona, ambasados atašė ir konsulas. Tardytojas pasakė žinąs, kad Tõrvand-Tellmann pažįsta Crippsą, Anglijos ambasadorių Sovietų Sąjungoje. Moteris užprieštaravo, kad asmeniškai nepažįsta Crippso, tačiau kalėjime ji pasakojo savo likimo draugėms parašiusi ambasadoriui laišką, prašydama pagalbos. Ji manė, kad Crippsas veikiausiai žino, kas ji tokia, nes daug kas žinojo apie Anglų koledžą Taline.

Gegužės 11 dieną Anna Tõrvand vėl buvo kvočiama: kas dar lankėsi Anglų koledže? Gegužės 17-osios vakare prasidėjęs tardymas tęsėsi iki nakties trečios valandos ir palaužė Anną Tõrvand. Jos tardymo dokumentus tyrusi Mai Krikk nežino, kas buvo padaryta Annai Tõrvand-Tellmann, tačiau tardytojas jau ėmė rašyti protokole jam tinkamus kvočiamosios prisipažinimus užsiiminėjus antisovietine veikla. Tam pasiekti dažniausiai buvo taikomi kankinimai ir žeminimai. Tardomiesiems buvo draudžiama miegoti, juos uždarydavo spintoje, kol šie imdavo dusti, mušdavo, tyčiodavosi. Taip išgaudavo absurdiškų prisipažinimų. Pavyzdžiui, Anna Tõrvand-Tellmann neva sakiusi tardytojui, kaip ji savo lemties bičiulei L. Andreson iš SSRS leidžiamų laikraščių padėjo rinkti an-

Anna Tõrvand-Tellmann – viena iš Estijos Naiskodukaitse kūrėjų. Nuotrauka iš Helvi Hödrejärv asmeninio archyvo

Anna Tõrvand-Tellmann suimta 1941 m. Estijos valstybinio archyvo nuotrauka

tisovietinę informaciją, tartum Sovietų Sąjungoje spauda būtų buvusi nepriklausoma, galinti kritikuoti sovietų sistemą.

Iš tardymo protokolų matyti, kad kaimo gyventoja A. Konovalova, pas kurią Anna Tõrvand-Tellmann, ištremta Rusijon, buvo apgyvendinta, davė sovietų saugumo policijai parodymus prieš įnamę. Girdi, Anna Tõrvand-Tellmann jai sakiusi, kad 30 metų mokytojavo ir kad jos vyras, suimtas 1941-aisiais, buvo Estijos generolas, kurį suėmė ir išvežė į sovietų kalėjimą. Prieš sovietinės valdžios įsigalėjimą Anna Tõrvand dažnai lankydavosi Rusijoje. „Rusija buvo kultūringa šalis, joje visko buvo gana, o dabar Rusijoje daug sunkiau gyventi, jūs čia nieko nebeturit. Pažvelk pati, tu irgi vaikštai vyžota", – Tõrvand sakiusi Konovalovai.

Anna Tõrvand-Tellmann, kovojusi už Estijos nepriklausomybę, 1919 metais buvo Steigiamojo susirinkimo narė, o 1920–1940-aisiais Moterų draugijos pirmininkė, 1930 metais už vadovavimą *Naiskodukaitse* apdovanota Baltojo kryžiaus ordinu, 1933 metais – Erelio kryžiumi, 1930 metais – Lenkijos ir Suomijos valstybiniais apdovanojimais, jai pateiktuose kaltinimuose pripažinta kalta dėl antisovietinės veiklos. Straipsnis 58-1a dėl mirties bausmės iš kaltinimo vėliau buvo išbrauktas. 1943 metų gruodžio 23-iąją Uralo karinio tribunolo nuteista 12 metų laisvės atėmimo, ji buvo išvežta į įkalinimo lagerį. Po lagerio A. Tõrvand vėl turėjo gyventi tremtyje, 1945-aisiais ji sunkiai susirgo stuburo nervo uždegimu. Anna mirė 1953 metų rugpjūčio 23 dieną Molotovo srities lagerio invalidų namuose.

Jos mokiniai rašė: „Mes buvom ruošiami gyventi ir dirbti civilizuotame pasaulyje, Estijos ir Anglijos kultūros erdvėje, tačiau buvome nublokšti į patį didžiausią, patį žiauriausią amžiaus karą, kuris sužlugdė ne tik mūsų svajones, bet ir daugelio kitų gyvenimą." Aš neturiu tų žmogaus gyvenimą žlugdančių aplinkybių archyvinių duomenų. Tikrovę tegaliu atkurti tik mintyse, vaizduotėje. Svarbiausi dalykai vis tiek liks neaprašyti, nes sunaikinti žmonių gyvenimai išnyko bevardžiuose Sibiro

kapuose, o tų laikų istorinė sąmonė pusei amžiaus prasmego po okupacinės politikos reikalavimais laikytis konsensuso. Nebėra tų, kas gyveno toje sistemoje, prisitaikė arba tylėjo, nes žmonėms vaidenosi ar nesąmoningai juos baugino mirtis ir smurtas. Anna Tõrvand-Tellmann kalėdama savo „brangiai likimo draugei" rašė:

1953 VII 15

Sveika, mieloji įdukra! Alia žadėjo parašyti man gegužę, bet ligi šiol negavau iš jos nieko. Ji gali parašyti tik du laiškus per metus (lapkritį ir gegužę). Aš jau ėmiau dvejoti, ar laiškas kur nors nenuklydo. Neseniai gavau laišką iš Linos Urvet. Ji tebėra toje pačioje vietoje Jaroslavlio srityje <...>, deja, negali man parūpinti jokių žinių apie mano vargšę Zitutę (dukrą), ta jos draugė, buvusi lageryje drauge su Zita, jau atsėdėjusi savo laiką ir dabar gyvenanti kažkur Sibire. <...> Taigi mano viltys ir lūkesčiai susirast Zitutę vėl perniek. Dabar telieka laukti atsakymo iš Maskvos, nes (1953) V/30 nusiunčiau užklausą apie Zitą SSRS lagerių ir įkalinimo vietų vyriausiajai valdybai. Dėl savęs pačios dar nesu gavusi jokio atsakymo.

Iš Annos Tõrvand-Tellmann šeimos gyva liko tik jos anūkė, Zitos duktė Viive. Ji savo prisiminimuose rašo: „Mes visi nuolat gyvenome kartu – mano senelė ir senelis, generolas Juhanas Tõrvandas, mano tėvas jūrų kapitonas Kurtas Preesas ir mano mama Zita Tellmann-Prees, kuri studijavo teisę, kai aš dar buvau maža; kaip tik prieš pat rusams ateinant mama tapo advokate. Kartu gyveno ir mano teta Tata Tellmann-Hopfel, kuri mokytojavo senelės mokykloje ir buvo pradinių klasių mokymo vedėja, jos vyras austras Hansas Hopfelis ir dukra Gina, vėliau tapusi mano įsesere."

Viives teta buvo ištekėjusi už užsieniečio ir 1940-ųjų rudenį pasitraukė nuo sovietų okupacijos. Jos vyras turėjo Vienoje butą, ir jie liko gyvi. Tačiau Annos Tõrvand-Tellmann šeimą rusai išmetė iš namų, ir ji išsikėlė gyventi kitur. 1941 metų birželio 14-ąją išvežė Viives senelę su seneliu – Anną ir Juhaną. Viive rašo: „Juos naktį prikėlė smarkus tran-

kymas, triukšmas ir kareivių išlaužtos durys. Aš labai bijojau, senelė buvo sudirgusi, tik senelis laikėsi tvirtai ir stengėsi ją nuraminti. Turėjom skubomis pasiimti kiek drabužių ir susikrauti mantą. Jie dar apkabino mane, ir tada juos išvedė. Aš likau baisiame bute kartu su tarnaite. Tada paskutinį kartą mačiau savo senelius, tai buvo ir mūsų idealaus gyvenimo pabaiga. Tąkart buvau devynerių."

Po viso to Viives tėvo sesuo atėjo pas ją ir išsivedė mažą mergaitę į savo butą Terase gatvėje. Ten gyveno Viives tėtis su savo motina. Viives mama Zita jau buvo suimta anksčiau, ir niekas nežinojo, kas jai nutiko. Po to atėjo paimti dukters. Tėtis pasakė, kad jos nėra namie. Tėtį irgi suėmė, jis pasimirė kalėjime po kelių mėnesių. Jis buvo sveikas vyras, ir jo mirtis nebuvo natūrali, o Viivę giminaičiai išsivežę paslėpė kaime. 1941 metais, kai vokiečių kariuomenė įžengė Estijon, sugrįžo ir Viives teta, o kai vokiečiai 1944-aisiais ėmė trauktis, Viive su tetos šeima pabėgo į Vokietiją.

Po penkiasdešimties metų, kai Estija išsivadavo iš sovietinės okupacijos, Viive sužinojo apie mamos likimą: ji ilgiau nei metus buvo kalinama Rusijoje ir paskui, remiantis Sovietų Rusijos kriminalinio kodekso atitinkamu kaltinimu, buvo sušaudyta kaip „vokiečių šnipė".

Tyli poezijos paguoda

MES linkę įsivaizduoti, kad „laikas gydo visas žaizdas", tad neprisimenant pasaulinių katastrofų mums netrukus lieka tik blankūs jų atšvaitai, be esminės rekonstrukcijos. Nepaisant to, praeitis mūsų juslėse išlieka nelyginant pasakojimai, kuriuos ne visad gebam perteikti, tačiau jie vis tiek daro mums poveikį.

Estijos istorijos eigą paveikė okupacija ir jos padarinys – sovietizacija, o Suomijos istorijai turėjo įtakos finliandizacija ir reikalavimas pa-

laikyti konsensusą: ką dera kalbėti ir ko ne. Abiejų šalių mentalitetui būdinga stipri reikmė išlikti, atjautai ir liūdesiui nebeliko vietos. 2005 metų lapkritį, po dokumentinio filmo „Atstumti prisiminimai“ premjeros Helsinkyje, prie manęs priėjo jaunyvas pusamžis suomis, žurnalistas, ir pakomentavo: „Tu savo filme nori parodyti, kad estų kančios buvo nutylėtos, mano motina irgi dėl karo pabėgo iš Karelijos, praradusi savo gimtuosius namus, tačiau jos istorija ligi šiol niekam nerūpi.“ Tą patį girdėjau ir iš savo filmų grupėje dirbančių suomių: paprastų žmonių istorijos šaltojo karo metais liko neišsakytos. Mano dviejų filmų montuotojos tėvas buvo kilęs iš Karelijos ir mokėsi griežti smuiku, jis turėjo tapti muziku, tačiau jaunas išėjęs kariauti, likęs be namų ir per karą susirgęs reumatu, prarado savo svajonę, – ją pakeitė kartėlis, slogūs sapnai. Aukos ne visada būna tik aukomis. Neišsakytos istorijos gali žmogaus išgyvenimus paversti demoniškais, artimuosius užkrečiančiais prieštaringais jausmais ir neviltimi. Duktė jausdavo liūdesį ir kaltę, kai tėvas, užėjus alkoholiu atmiešiamos melancholijos priepuoliams, kartodavo: „Jūs nesuprantat, jūs nesuvokiat, kas man nutiko.“

Susirašinėjome su rusų literatūros vertėju, rašytoju Jukka Mallinenu, nagrinėdami uždraustus suomių prisiminimus, iš karo paveldėtą tragizmą, smurto patirtį ir reikalavimą tylėti. Pasak Jukkos, pirmosios tą traumą įvardijo suomių poetės. „Tylėjimas okupuotoje Estijoje virto tautos lemtimi. Suomiams irgi teko sunkūs išgyvenimai dėl finliandizacijos nulemtos savicenzūros. Ingrai, karo veteranai, Karelijos pabėgėliai, tūkstančiai Švedijon išgabentų suomių vaikų, Sovietų Sąjungai grąžinti rusai ir Suomijos pusėje kariavę suomių savanoriai, mišrios suomių ir vokiečių šeimos patyrė sunkiausius išgyvenimus, jie buvo išsiųsti į lagerius ir atskirti nuo kasdienio valstybės gyvenimo. Kalbėjimo ir nutylėjimo žaidimas, tylėjimas, minčių slėpimas tarp eilučių šiuolaikinėje suomių moterų poezijoje tapo išskirtiniu reiškiniu. Sovietų Sąjungos ideologijos veikiamas ir protestuodamas prieš kare traumuotus tėvus,

1960–1970 metais Suomijos jaunimas atmetė karą patyrusios kartos kančias. Kai kurie poetai buvo priversti tylėti arba vartoti hermetišką Ezopo kalbą."

Mirkka Rekola rašė: *Kodėl taip tylu. / Persekiojamų iš tikro juk nėra.* Jos vaikystės namuose buvo slepiami sunkūs prisiminimai, nepasakojami kitiems iš gėdos ir skausmo. Raudonųjų *Valpo* (Suomijos saugumo policija) apieškojo jų namus, ir jos tėvas karininkas buvo uždarytas į kalėjimą. Tėvas slėpė ginklus, kad galėtų pasipriešinti, jeigu įvyktų galima sovietų okupacija. Kariai, slėpusieji ginklus, buvo vadinami ginklaslėpiais, Suomijoje po karo vyko slapta ginklavimosi operacija. Ketinta pradėti partizaninį karą, jeigu Sovietų Sąjungą būtų okupavusi šalį. Tai išaiškėjo 1945 metų pavasarį. Komunistai per Sovietų Sąjungos kontrolės komisiją reikalavo, kad Suomijos vyriausybė imtųsi griežtų veiksmų. Galų gale buvo iškeltas didžiausias Šiaurės šalyse teismo procesas, kuriame buvo teisiami 1488 asmenys – generolai, karininkai, kapitonai, aukštesniej karininkai, puskarininkiai, karinės įgulos, moterys. Tik 1992 metais gynybos ministrė Elisabeth Rehn grąžino žmonėms gerą vardą.

Istorikai teigia, kad ginklų slėpimas pokariu iš esmės nulėmė Suomijos ateitį. Sovietų vadovybė numanė, kad Suomijos okupacija būtų sukėlusi ilgą ir sunkų partizaninį karą. Net 1970-aisiais Molotovas apsimestinai pripažino, kad okupuota Suomija būtų virtusi kraujuojančia žaizda Sovietų Sąjungos kūne.

Sortavaloje prie Ladogos ežero gimusios ir augusios Eilos Kivikk'aho eilės kupinos pabėgėlių, karo ir netektos Karelijos ilgesio. Ji klausia, kodėl suomiai tyli, rašo apie kartų susvetimėjimą, apie nugalėtojus ir nugalėtuosius, kalbėjimą leistinais žodžiais ir tylinčiuosius. Ji kalba apie uždangą, sukurtą iš primityvios nugalėtojų propagandos, skirtos plačiosioms masėms ir vedančios žmones į užnuodytus patamsius.

Poetė tapo iš savo namų išgintų suomių Karelijos sąsmaukoje raudų

mūza. Tokia kaip Anna Achmatova Rusijoje cituojant Josifo Brodskio apibūdinimą, taikytą rusų poetei komunistinės diktatūros metais.

Kivikk'aho eilėraščiais persako savo patirtį:

Šiaurietiška nuotaika, užkariautojai iš jos kalaviją kalė, / bežodę paliko.

Ji vardija persekiojimus ir mini kapus, apie kuriuos jaunimas nė negirdėjo. Jos eilės apie karelų bėgimą, kai namuose išblėsta gyvybė:

Kelius pabėgėliai užtvindo. / Ištrinka žemė.

Eilėraštyje „Kalbančiųjų galia" Kivikk'aho valdantiesiems primena:

Atstumtieji palikti be savo dainų,
nesuprasti, kitokie.
Kurčiųjų niekas nemini.

Jau šeštąjį dešimtmetį Kivikk'aho ėmė nagrinėti potrauminę suomių būseną, kuri ir šiandien sukelia neurotiškas, raminamai kontroliuojamas televizijos polemikas:

Daugiažodis tylėjimas, apie kurį tyliu,
tik pauzės kalba
ir usnys.

Remiantis tyrimais, trauminiai karo padariniai Suomijoje pradėti viešai aptarinėti tik dabar. Tačiau tokios poetės kaip Mirkka Rekola ir Eila Kivikk'aho metaforiškoje poezijos kalboje gebėjo sukaupti visų Karelijos pabėgėlių ir karo veteranų išgyventą neviltį.

Istorinės psichologijos tyrėjos Sari Näre ir Jenny Kirves kalba apie tokios traumos poveikį net trečiajai kartai, tai patvirtina ir holokaustą išgyvenusių žydų prisiminimai. Straipsnių rinkinyje „Už visko slypėjo baimė" apie tai rašo ir buvęs Gulago kalinys, gydytojas ir psichologas estas Heino Nooras straipsnyje „Mirtis, ligos ir negalia":

Sovietmečio represijos pagal mastą, sunkumą ir pasekmes lygintinos su holokaustu, kurio tyrėjai tvirtina, kad beveik visi jį išgyvenusieji ilgą laiką kenčia fizines ir

Suomijos karo archyvo nuotrauka

(arba) psichines negalias. Tyrėjai tvirtina, kad tokie holokaustą išgyvenusių žmonių psichikos pokyčiai perduodami antrajai ar trečiajai kartai. Taip pat tvirtina, kad tokios represinės traumos liekamieji reiškiniai gali tęstis penkis dešimtmečius, jų poveikis gali siekti net 2030–2040 metus. Įvykiai Estijoje vadinami Estijos holokaustu. Nors estus ištikusios pasekmės yra tokios kaip holokausto, jos ligi šiol buvo labai mažai nagrinėjamos.

Suomijoje irgi imta apdairiai klausti, ar karo heroizavimas ir tragiškų įvykių nutylėjimas kitoms kartoms neatsiliepė patologinėmis formomis, kurios pasireiškia savinaika, alkoholizmu, savižudybėmis ir smurtu. Paviršutiniško požiūrio, abejingumo ir nenoro gilintis į praeitį tyrimus palaiko tie, kuriems teko išgyventi katastrofą patyrusiųjų palikuonių jauseną. Viena iš patyrusiųjų katastrofą palikuonių esu ir aš. Mano motina, dar jauna mergaitė, kartu su trimis seserimis buvo išvežta į Sovietų Sąjungos vergų lagerį. O mano senelė su mažomis anūkėmis buvo ištremta Rusijon. Anūkės, dvi mažos mergytės Pille ir Helve, per plauką atlaikė tą kelionę ir viena jų visam gyvenimui gavo sunkią traumą.

Tai stiprina misijos pojūtį ir norą atskleisti mūsų smurtinę praeitį kuriant filmus ir knygas, tikėtis, kad ši nedidelė kova už humaniškumą išsiplėtos ir pradės naujus dialogus, palaikančius gerą valią tarp dviejų nedidelių valstybių ir dar plačiau.

Užuojauta ir dorovinis reikalavimas mylėti ir palaikyti savo artimą yra labili samprata. Užuojautą būtina reikšti veiksmu, antraip ji išblės. Jeigu žmonės jaučia niekaip negalintys pasipriešinti smurtui, kai visuomenė laikosi nerašytos taisyklės nesikišti į kitų reikalus, nesileisti provokuojamai, nebūti toki jautriai, nes tai tavęs neliečia, suveši cinizmas ir apatija. Pasyvumas bukina jausmus.

2011 metais suomių laikraštyje „Suomen Kuvalehti“ (iliustruotas Suomijos savaitraštis) buvo publikuotas Riittos Kylanpää straipsnis „Pavojingas jausmas“ (Väärallinen tunne). Straipsnis ir pokalbis su autore paliko man gilų įspūdį. Kai Suomijos nacionalinis teatras papra-

šė Saanos Lavaste pastatyti garsios Väinö Linnos karo trilogijos „Čia, po šiaurės žvaigžde“ pirmą dalį, režisierė pati sau pamanė: „Verkite patys prie didvyrių kapų, manęs ta praeitis nedomina. Mano karta yra europietiška, ir jos vertybės kitos. Filmai apie karą mane slegia.“ Režisierė prisipažįsta, kad V. Linnos istorijos apie didvyrius jai niekada nekėlė jokio katarsio. Ji matė tik tautą, kurią traumavo karas, kuri depresuoja dar nuo ankstesnių kartų ir muša savo vaikus. Būdama naujos jaunesniosios kartos atstovė, ji niekada nesijautė laiminga, kad „jė, mes išlikome!“

Užuot tai dariusi, ji kalba apie nepakantumą, pasireiškiantį baime būti įskaudintam, rūpestingam ir jautriam: „Toji žmogaus dalis tapo neįgali kare, o tai pasireiškia ir būsimose kartose. Kai kurie žmonės nepajėgia pripažinti savo jautrumo ir ima neapkęsti to jausmo tiek savyje, tiek kituose.“ Režisierė kalba apie savo draugę, tapusią pakaitine motina, kuriai patikėjo kūdikį su nudegimų žaizdomis, nes buvo kankinamas degančia cigarete. „Galvojau, ar to vaiko motinai su tėvu buvo per sunki našta mažylio jausmai, kylantys iš nekaltumo, jautrumo, nuoširdumo ir artumo poreikio. Tėvai užgožė savyje tuos esminius, žmogiškumo reikalaujančius jausmus.“

Jaunas estų dailininkas Rauno Thomas Mossas Estijos kultūros žurnale „Teater. Muusika. Kino“ (Teatras. Muzika. Kinas) 2008 metais rašė: „Filmai apie karus ir žmonių skausmą kuriami ne tam, kad manytume, jog tai galima sustabdyti, o tam, kad žinotume, kas mes esame, iš kur atėjome. Kad mūsų pačių būtis ir jos potyriai būtų juo arčiau tobulumo tiek filosofiniu, tiek ir visiškai pragmatiniu ir kasdieniu požiūriu.“

Jis rašo, kad žodis „atstumtas“ yra kaip tik tiksli sąvoka apibūdinti toms emocijoms ir mintims, tai savistabai, kurią jis atliko savo tvirtu įsitikinimu pasirinkęs temą apie žmogaus pažeidžiamumą.

„Filmas ir knyga „Atstumti prisiminimai“ padėjo man suprasti ir įvardyti tuos tabu ir vidinius konfliktus, kuriuos paveldėjau iš prabėgusių kaip sapnas okupacijos metų ir kuriuos jau buvau spėjęs sugerti savy-

je, gyvendamas naujoje Europoje, kai 1998–1999 metais Danijoje mokiausi demokratijos ir kultūros. Vadinu tai ligi šiol gerąja naujo pasaulio patirtimi. Žinojau, kad gyvenu Danijoje kaip ateities Estijoje."

Dailininkas reiškia susirūpinimą, kad tuo pat metu verslumas ir sėkmingumas Europoje tampa didžiausia vertybe. Čia jis pereina prie lenkų režisieriaus Andrzejaus Wajdos filmo „Katynė". Dailininkas samprotauja: „Wajdos perduotos žiniōs viena dalis ir platforma yra patirtis: ‚Aš žinau, kad jaunoji karta sąmoningai ir entuziastingai atsiriboja nuo mūsų praeities. Įnikę į aplinkinį gyvenimą, jie užmiršta vardus ir datas, nesvarbu, ar mes tai pripažįstame, ar ne, formuoja mūsų tautą kaip kupiną baimės ir blogos nuojautos, iškylančią paviršiun bet kurią politiškai galimą akimirką.'"

Mossas turi mintyje situaciją, kai visa jaunoji karta itin lengvai pasiduoda įvairioms politinėms manipuliacijoms, o kadangi dauguma tėvų nesugebėjo savo vaikams įdiegti orumo ir etinių vertybių, jaunuoliai dažniausiai susitelkia į savo ego, taigi vargu ar artimiausiu metu jiems rūpės kas daugiau, išskyrus norą būti seksualiems ir patirti sėkmę.

Kai nebelieka atjautos

NEGALĖJIMAS parodyti užuojautos nereiškia vien kokios nors dorovinės savybės nebuvimo, o tai, kad mes nepajėgiame suprasti patirties tų žmonių, kurie kenčia karą ir persekiojimus, politinę arba tautinę neapykantą ar kurie savo namuose, mokykloje, darbovietėje tampa patyčių ir smurto aukomis. Nepastebimai atsiriboję nuo viso to, savo gerovę prilyginame kitų kančioms. Taip nebepajėgiame suvokti mechanizmo, skatinančio smurtą, ir patys nejučia imamės smurto, jį palaikome.

Nesunkiai rasime pavyzdžių iš istorijos. Suomių prekybos su Rytais pradininke laikoma rašytoja, verslininkė ir politikė Hella Wuolijoki, ku-

ri 1920–1930 metais Sovietų Sąjungai priklausiusioje Rytų Karelijoje plėtojo medienos verslą, ko gero, nė neįtarė, kad tas verslas buvo suteptas tūkstančių Gulago kalinių ir Stalino politinių represijų aukų krauju. Dauguma neatlaikydavo sunkaus darbo ir gyvenimo sąlygų ilgiau nei metus ir mirdavo nuo bado bei ligų.

Rytų Karelija anuomet buvo didelė masinė kapavietė. Iš Vakarų pasaulio net sklido protestai, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos Parlamento žemuosiuose rūmuose buvo reikalaujama, kad Anglija nepirktų medienos iš vergų darbo jėgą naudojančios Sovietų Sąjungos, tad buvo išsiųsta trijų asmenų grupė patikrinti, kaip yra iš tikrųjų. Prieš atvykstant komisijai Sovietų Sąjungos vadovybė įsakė Rytų Karelijos vietos valdžiai per parą pašalinti kalinius tame maršrute, kuriuo judės komisija, ir laikinai pakeisti kalinius laisvai samdoma darbo jėga.

Iš Petrozavodsko gamyklų, kolūkių buvo surinkti visi darbininkai ir kartu su vietos gyventojais pasiųsti vergų vieton. Kai anglų komisija paklausė darbininkų, ar jie laisvai samdomi, išgirdo teigiamą atsakymą. Po Stalino mirties apie tai rašė žinomas rašytojas, suomių komunistas, kuris ketvirtąjį dešimtmetį gyveno SSRS, Arvo Poika Tuominenas knygoje „Kremliaus kurantai". O Sovietų Sąjungos kalinių darbo stovyklos ir koncentracijos lageriai, kuriuose buvo laikomi „klasiniai priešai", vadinamieji buožės ir inteligentai, anuomet buvo viešos SSRS klasinių priešų naikinimo politikos dalis. Vargu ar Hella Wuolijoki apie tai pagalvojo, jai paprasčiausiai patiko Sovietų Sąjunga ir jos vadas Stalinas.

Wuolijoki apie didį sovietų vadą rašo: „Dievas mato, kad tai didingiausias pasauly žmogus! Kokia humoro kibirkštis jo žvilgsnyje ir koks skvarbus švytintis intelektas!" Wuolijoki anūkas, politikas ir rašytojas Erkki Tuomioja per filmo apie savo senelę „Hella W" premjerą, duodamas interviu, pasakė, kad senelė buvo abstrakti kairioji, visuotinė humanistė, gyvenusi romantiniame minčių pasaulyje.

Žinios apie bolševistinį komunizmą kaip nusikalstamą sistemą plito

jau nuo 1917 metų. Tačiau dėl akivaizdaus pačios idėjos žavesio ir komunistinio judėjimo žiniasklaidos dezinformacijos bei melo tos žinios nebuvo laikomos autentiškomis. Kupini kilnių norų, jas neigė daug gerų žmonių.

Jeanas Paulis Sartre'as ne itin stengėsi pateikti įrodymų, tvirtindamas, esą lagerio koncepcija filosofiškai prieštarauja komunizmo koncepcijai, tad Sovietų Sąjungoje negali būti lagerių. Tik 1956-aisiais, praėjus trejetui metų po Stalino mirties, tvirtas ideologijos dangalas įskilo. Naujas Sovietų Sąjungos vadas, komunistų partijos generalinis sekretorius Nikita Chruščiovas XX komunistų partijos suvažiavime perskaitė pranešimą „Apie asmenybės kultą ir jo padarinius" ir pareiškė, kad vienintelis tikras nusikaltimas, sukėlęs jam apmaudą, yra komunizmo idėjai atsidavusių komunistų masinės žudynės. Nors jis neišsakė apgailestavimo dėl aukų ne komunistų, paslaptį gaubę mūrai ėmė eižėti.

Tais pačiais metais apie tokius dalykus suomiams rašė ir iš Sovietų Sąjungos Suomijon pabėgęs Tuominenas, kuris nebepajėgė ilgiau gyventi tokioje mėsmalėje.

Ketvirtas skyrius

– **SKAITYDAMA** tavo filmo aiškinimus, imu viską geriau prisiminti, – sako Helmi, ir jos veide atsispindi nerimas, žvilgsnis nukrypsta pro langą lyg grįždamas į dingusį pasaulį. – Tie gražūs laikai dar tuomet, kai Estija buvo laisva, kai aš buvau jauna... Aš mylėjau savo vaikus ir vyrą, atrodė, kad niekas nesutrikdys to taikaus gyvenimo – nors, augindama mažus vaikus, negalėjau taip aktyviai dalyvauti *Naiskodukaitse* veikloje, kaip norėjau.

Vėliau, 1941-aisiais, pirmaisiais sovietinės okupacijos metais mes, visos *Naiskodukaitse* narės, atsidūrėm juodajame sąraše, tad sudeginom savo uniformas, sunaikinom ir visas nuotraukas, nes tai buvo daiktiniai įrodymai, nepriklausomos Estijos priminimas, už kurį mus galėjo suimti, ištremti į Sibiro kančių ar mirtininkų lagerius. Mane tardė tik dėl vyro, dėl Andreso, tai buvo iškart po karo. Mano mamą ir seses, irgi dalyvavusias *Naiskodukaitse* veikloje, po karo irgi suėmė sovietinė saugumo policija – NKVD.

Helmi motina Talino Baterijos (Patarei) kalėjime matė, kaip jaunus estų vaikinukus vedė tardyti. Jie buvo be perstojo kankinami, jiems didelėmis vinimis prikaldavo kojas prie grindų, paskui jie šliauždavo per kalėjimo kiemą kruvinomis kojomis...

Helmi mama ir sesės slapstė miško brolius, jaunus vyrukus, buvusius *Kaitseliito* narius, kurie tikėjosi, kad tarptautinė teisė nugalės ir Es-

tija vėl bus laisva. Jie buvo pasirengę kovoti, kaupė ginklus ir darė viską, kad Estijoje pašlytų sovietinis režimas.

Gyvenimas susipynė su mirtimi, ateitis, apie kurią jie svajojo, tapati Estijos laisvei, teikė jiems jėgų.

Sėdžiu archyve, ir man prieš akis marguoja dokumentuose sužymėti žudymo ir persekiojimų faktai. Kai kurios moterys su savo vyrais išėjo į mišką. Buvusias *Naiskodukaitse* nares sučiuptas nužudydavo kartu su vyrais, o lavonus numesdavo priešais seniūnijų pastatus kitiems pagąsdinti arba užmaudavo ant baslio, ar užkasdavo nežinomose vietose. Jų vaikus, kuriems pavykdavo išgyventi, išveždavo į vaikų namus be žinios apie tėvus ir jų kilmę, o didesnius priversdavo pasikeisti pavardę, kad atsižadėtų tėvų, vadinamųjų Sovietų Sąjungos priešininkų. Jau paaugusius išgabendavo į Sovietų Rusijos priverstinių darbų lagerius. Helmi brolis, nepriklausomos Estijos *Kaitseliito* veikėjas, jo vaikų akivaizdoje buvo nuvilktas į griovį ir sušaudytas, o kareiviai kaip pamišę trypė jo lavoną...

Helmi sunku kalbėti apie savo išgyvenimus:

– Pernu kalėjime mušė ir mano motiną, nes vyko miško brolių paieškos, moterys buvo ypač sekamos. Visa tai buvo taip klaiku. Mane išveždavo tardyti mašina, naktimis, o namo turėdavau grįžti pėsčiom. Maži vaikai likdavo vieni namuose. Pats baisiausias buvo milicininkas Kütti – niekam nebuvo paslaptis, kad jis prievartauja moteris. Moterys buvo visiškai bejėgės. Apie prievartavimus visi žinojo, tačiau tylėjo, nes prievartautojai turėjo politinę valdžią.

Aš tegalėjau atsiduoti Viešpaties apvaizdai, nes niekas daugiau negalėjo apginti. Meldžiausi ir tada, kai buvau palikta uždaroje patalpoje ir turėjau stovėti prie sienos valandų valandas, kad palūžčiau, kad pradėčiau išdavinėti kitus, kad pasakyčiau, kur slepiasi miško broliai. Buvau vienui viena, aš ir mano negimęs kūdikis. Ir vis dėlto aš nieko neišdaviau. Mane apėmė nenusakoma jėga, mačiau, kokie menki buvo tie tardyto-

jai ir partiniai politrukai*. Mano gyvenimas buvo paremtas vertybėmis, gautomis nuo mažens, tarp jų buvo ir priesakas nedaryti kitam to, ko nenorėtum, kad tau darytų.

Helmi paima paliktą ant stalo filmo santrauką ir garsiai skaito:

– Filme suomių ir esčių likimais mėginama parodyti Antrojo pasaulinio karo metų smurto vaizdinį ir atkurti prieškario prisiminimus, kai tikėtasi, kad bus galima apginti žmonių gyvybes...

Taip pat ir buvusi suomių *lota* Ulla Marita Rajakaltio, susibičiuliavusi su Helmi, sako, kad karas paliko žmonėms gilią ir galbūt neišgydomą žaizdą.„Mes nebuvom pratę šnekėti apie tai, kas darosi širdyse tų žmonių, kurie per Žiemos ir vadinamąjį „Tęstinį karą" neteko savo artimųjų, tėvų, sūnų, brolių. Buvo aklina tyla... Būdama fronte, aš dažnai verkdavau, man buvo gaila visų nužudytų kareivių, gulinčių karo suvarpytame gamtovaizdyje, taip pat ir priešų. Visi buvo kažkieno vaikai ir daugelis turėjo savo vaikų, tačiau jie prarado savo gyvybę kare, į kurį mus įstūmė dvi nedemokratiškos didžiavalstybės – nacistinė Vokietija ir Sovietų Sąjunga.

– Mus guodė mintis, kad Suomijos likimas ne toks kaip Baltijos šalių, kaip gentainių estų. Vis dėlto likome laisvi, tačiau buvom tarsi pavojaus zonoje. Kai Suomija, komunistams pareikalavus, ėmė perdavinėti žmones Sovietų Sąjungai, aš jau laukiausi ir mąsčiau, kokioje valstybėje gims mano vaikas, kas nutiks mums, dalyvavusioms kare. Mes, *lotos*, tuomet jau buvome pogrindyje, mes sudeginome savąsias *lotų* uniformas, ir mūsų organizacija Sovietų Sąjungai spaudžiant buvo paskelbta fašistine.

Susizgrimbu galvojanti, kad savo uniformas Estijos ir Suomijos moterys sudegino, kęsdamos panašius baimės, neapykantos ir nevilties jausmus. Vėliau stojo tyla, jų veikla buvo paženklinta politinės gėdos antspaudu, tik bausmės skyrėsi.

---

* Politrukas (rus. *политический руководитель* trumpinys – politinis vadovas) – buvusios SSRS kariuomenės dalinio vado pavaduotojas politikos, ideologijos reikalams.

Suomijos karo archyvo nuotrauka

– 1947-aisiais, kai iš Suomijos pradėta grąžinti karo metais iš Rytų Karelijos atvežtus ir įvaikintus našlaičius, ėmiau būgštauti, kad ir mane gali suimti, nes taip pat buvau viena iš atvežusiųjų tuos vaikus į Suomiją, – sako Ulla Marita.

– Per karą mokytojavau Rytų Karelijoje ir prisiminimui turėjau tų vaikų nuotraukų. Išsigandusi nuvežiau jas į kaimą ir paslėpiau, bijojau, kad nuotraukos gali tapti įkalčiu prieš mane. Aš verkiau dėl tų vaikų likimo, netikėjau, kad Sovietų Sąjungoje jų laukia graži ateitis. Jų lemtis ir liko nežinoma.

Karo patirtis, okupacija ir genocidas – tai dalis mūsų bendros kolektyvinės traumos. Baimė lieka žmonių pasąmonėje, ir jos galime atsikratyti tik išanalizavę tuos skaudžius įvykius. Kartu paversim dabartį humaniškesne.

Vis dėlto kartkartėmis išgirstame žymius politikus samprotaujant, neva istorija priklauso tik istorikams. Su savo filmais dalyvaudama daugelio šalių istorijos ir literatūros seminaruose, aš, kaip ir dauguma Vakarų istorikų, rašytojų, filmų kūrėjų, tikiu, kad istorija yra pernelyg rimtas dalykas ir neturi likti vien istorikams. Teisybė prasimuša pro visokius sluoksnius.

Pavyzdžiui, holokausto, arba žydų naikinimo, temą tarptautinei visuomenei atvėrė ne istorikai, o rašytojas Primo Levi, politologas Paulis Hilbergas ir kino režisierius Claude'as Lanzmannas (filmas „Shoah“), po kurio pasirodė anksčiau ar vėliau sukurti veikalai, pakeitę Europos istorijos vaizdavimo būdus. Todėl svarbu sukaupti visas skirtingas tiesos kruopelytes ir sluoksnius, kaip antai: akademinė istorijos traktuotė, politinių lyderių lozungai, kultūrinė kūryba – filmai, pjesės, dokumentika, grožinė literatūra.

Žinoma, turim neužmiršti, kad visi tie sluoksniai atveriami sukels skausmą, atmetimą ir net pyktį. Tai neišvengiama, tai savotiška tautų terapija, kuriai reikia laiko.

Primo Levi prisiminimų knyga apie Aušvicą „Jei tai žmogus", dabar laikoma vienu labiausiai jaudinančių koncentracijos stovyklos gyvenimo vaizdavimų, parašyta iškart po to, kai išlaisvintas rašytojas pargrįžo į Italiją. Kelios leidyklos atmetė jo kūrinį. Vis dėlto knyga 1947 metais išėjo 2500 egzempliorių tiražu, ją išleido maža leidykla, bet ji netrukus bankrutavo, ir kūrinys prasmego užmarštyje. 1958-aisiais ją vėl išleido leidykla „Einaus" ir knyga sulaukė pelnytos šlovės, tad stebina jos ankstesnis nepripažinimas.

Paties Levi manymu, taip atsitiko dėl to, kad sunkiu pokario laikotarpiu žmonės nenorėjo vėl išgyventi dar nesenus sunkius prisiminimus. Tačiau priežastis, ko gero, slypi tame, kad įvykiai, pranokstantys vaizduotės ribas, turi pereiti amnezijos periodą.

„Tik laikas leidžia žvilgsniui įprasti prie tokių vaizdinių, tačiau, nepaisant to, juos sunku matyti nuolatos, nes jie pasakoja apie žmogaus patirtą paskutinįjį pragaro ratą, kuriame žmogus jau nebe žmogus, o mirtininkas."

Prancūzų atminties tyrėjas François Dosse, prieš kelerius metus Taline kalbėdamas seminare „Istorija ir atmintis", pasakė, kad senų kolaborantų ir jų jaunų varžovų – holokausto neigėjų – devintąjį dešimtmetį skelbti pasisakymai primena istorikams profesinį įpareigojimą – pareigą atminti.

O žmonės, netolimoje praeityje išgyvenę baisius dalykus, jaučia poreikį ir net atsakomybę dalytis prisiminimais, perduoti savo išgyvenimus ateinančioms kartoms visais galimais būdais. Tie prisiminimai jiems yra šventi. Visuotinėje istorijoje, pasakojančioje apie kautynes, reikšmingas ir kuklias pergales, apie didvyrius, nėra vietos individualiems potyriams, nėra vietos laimei, meilei, baimei, badui nei skausmui.

Tokia pat padėtis yra čia, Šiaurės Europos rytinėje dalyje, abipus Suomijos įlankos, kai mes regime vieni kitų skausmą.

Tiltas per įlanką

RENGDAMASI savo filmo peržiūrai parašiau: „Istorinės psichologijos dokumentinis filmas „Suomijos įlankos sesės“ – tai pasakojimas apie dar tebegyvenančių Estijos tėvynės gynėjų ir Suomijos *lotų* trečiojo dešimtmečio pradžioje užsimezgusį bendradarbiavimą bei solidarumą, apie jų likimus Antrajame pasauliniame kare ir okupacijos gniaužtuose. Tuos laikus menančių moterų pasisakymai filme byloja apie mažųjų valstybių ir jų gyventojų pažeidžiamumą didžiųjų totalitarinių valstybių politiniuose žaidimuose.“

Estijos ir Suomijos filmų archyvuose radau savo filmui unikalių dokumentų, liudijančių apie totalitarizmo įsigalėjimą ketvirtojo dešimtmečio Europoje, demokratijos nuosmukį ir bauginančią masinę psichologiją, taip pat nulėmusią ir Estijos bei Suomijos likimą. To laikotarpio nuosmukio fone ryškėja paprastų, savo namus mylinčių žmonių patirtis karo metais, jų jausmai: liūdesys, džiaugsmas, lūkesčiai ir neviltis, meilė... Taip filme susilieja asmeniniai išgyvenimai ir visuotinė istorija.

Žinoma, iš dalies pateisinamas ir tvirtinimas, kad tautos būvį lemia visų jai priklausančių individų didelė bendrybė ir bendra jų užmarštis. Kai ėmiau kurti filmą „Suomijos įlankos sesės“, visai sąmoningai žengtelėjau skausmo paliktais pėdsakais, kurie plonomis gijomis išraižė estų ir suomių istoriją ir sudaro Europos istorijos dalį. Tos skausmo gijos ima perštėti, kai prisimename Antrojo pasaulinio karo ir Estijos įvykius, pasakojimo apie juos pobūdį ir su juo susijusias emocijas.

Jei pasakojimai nebūtų skirstomi pagal nugalėtojų, pralaimėtojų ar aukų supratimą, o tik paisant humanizmo ir žmogus būtų matomas su visu jo pažeidžiamumu, išnyktų ne viena įtampa ir mūsų gyvenimas taptų žmoniškesnis.

Jeigu oficialūs Rusijos sluoksniai sąžiningai pradėtų šį procesą, kaip

kad padarė Vokietija, pasikeistų istorijos traktuotės ir tokių temų svarstymas Estijoje bei Suomijoje. Ir tada gal nieko nebetektų kaltinti rusofobija.

Taip svarstant iškyla simbolinio tilto su Suomija idėja, gimusi prieš pusantro šimtmečio, siekiant įtvirtinti estų ir suomių kultūrinius ryšius, jų tautinę bei gentinę savimonę. Toks tiltas niekada nebuvo baigtas statyti, nes, pasak istorijos profesoriaus suomio Seppo Zetterbergo, gyvenantys didesnėje laisvėje suomiai per visą istoriją rodė estams pavyzdį, tačiau Suomijoje Estija niekad nebuvo laikoma sektinu pavyzdžiu, bent jau politikoje. Zetterbergas teigia, kad į Estiją suomiai žvelgė tik seniau nei prieš šimtą metų, rusinimo laikais, nes Suomijoje rusifikacijos politika buvo pradėta anksčiau negu Estijoje.

Suomijoje tada buvo paplitusi nuomonė, kad Estija, lyginant su Suomija, Rusijos atžvilgiu yra kur kas pažeidžiamesnė, ir jeigu suomiai per daug bendraus su Estija, pastaroji, susiklosčius konfliktinei situacijai su Rusija, įtrauks į ją ir Suomiją. Tokia pažiūra, pasak profesoriaus, yra išlikusi ligi mūsų laikų.

Čia norėčiau prisiminti ištrauką iš savo gero bičiulio, išėjusio Anapilin Europos eksperto, žurnalisto ir rašytojo Erkki Toivaneno knygos „Vakarinis pasivaikščiojimas po Europą". Erkki motina buvo estų kilmės dailininkė, kurios gimines Estijoje pražudė karas ir sovietų teroras. „Iki Suomijos ir Estijos valstybinės nepriklausomybės estų rašytojas Friedebertas Tuglasas vasarojo Hoglando (suom. *Suursaari*) saloje. Nuo jos aukštų uolų buvo matyti ir Suomijos, ir Estijos pakrantės. Abidvi šalys jam buvo mielos. Pietesnę rašytojas vadino savo „gimtine", o šiauresnę – „dvasios tėvyne". Manė, jei turėtų senosios Romos dievo Januso veidą – galėtų matyti jas abi. Jis įsivaizdavo tiesiąs per jūrą tiltą, kurio tarpatramis remtųsi į Hoglando salos uolas ir kuriuo žmonės bei mintys keliautų iš vieno kranto į kitą."

Emocijų geopolitika

PRANCŪZŲ politologas Dominique'as Moïsi dėsto mintį, kad tarptautiniuose santykiuose negalima pamiršti ir jausmų geopolitikos.

Pasak Moïsi, šiuolaikinius pasaulio įvykius sunku suvokti remiantis vien kultūrinias bei istoriniais įvykiais, ne mažiau svarbus ir tautų emocijų analizavimas. Tarptautinius konfliktus sukelia tokios emocijos kaip baimė, viltis ir pažeminimas. Pasaulyje, kuriame žiniasklaida atlieka ir estradinės pakylos, ir didinamojo stiklo funkcijas, jausmai tampa daug svarbesni nei anksčiau.

Moïsi sako, kad vien jo knygos pavadinimas „Emocijų geopolitika“ daugeliui kritikų atrodo kaip aiški provokacija, sąmojinga kvailystė. Geopolitika juk dažniausiai susijusi su racionaliais ir objektyviais faktais, tokiais kaip valstybinės sienos, ekonominės galimybės, karinės pajėgos ir blaiviai svarstomi politiniai interesai.

Tačiau emocijos, priešingai, yra subjektyvios, jei ne visiškai iracionalios. Bet kuris racionalus žmogus mano, kad emocijų geopolitika yra pasmerkta žlugti. Žaisti žmonių jausmais gali būti net pavojinga ir galų gale tai gali nublokšti mus į baisią prarają, kaip rodo stabmeldiškos Niurnbergo ceremonijos su liaudies masėmis, kurias rengė naciai ir dėl kurių Vokietija tapo Hitlerio ir jo bendrų manipuliacijų auka. Autorius tiki, kad toksai pavojus yra galimas ir kaip tik todėl šią sampratą motyvuoja dviem įsitikinimais. Pirmiausia, neįmanoma visiškai suprasti pasaulio, kuriame gyvename, neišnagrinėjus emocijų, kylančių tarp valstybių. Antra, jausmai yra nelyginant cholesterolis, kuris sykiu gali būti ir geras, ir blogas, tai pasakytina ir apie santykius tarp Estijos ir Suomijos.

Penktas skyrius

2008 METŲ Kalėdos. Sėdžiu savo tėvų sodyboje prie kompiuterio, į kurį sukroviau dokumentiniam filmui parengtą medžiagą.

Man prieš akis slenka pokalbiai su pagyvenusiomis estėmis ir suomėmis, klausausi jų prisiminimų, jų kelionės savin per prisiminimus, per atmintį. Fiksuoju tų moterų balsus, minas ir žodžius, iš kurių mėginu sudaryti vizualinę esė, pasakojimą. Asmeninės mažųjų tautų tragedijos sudaro didesnę ir labiau bauginančią istorijos mozaiką.

Ulla Marita laukia atvykstančios paviešėti Helmi. Jos namą supa gėlės ir gražūs krūmai. Kambariai erdvūs, pilni saulės šviesos. Ulla Marita išvirė pietus. Helmi atvyksta kartu su filmavimo grupe. Ji atkeliavo per Suomijos įlanką su savo dukra Ilme iš mažo Maricos kaimelio Pietų Estijoje autobusu į Taliną, paskui į Helsinkį. Trapi kaip fėja 93 metų moteris. Ulla Marita ją pasitinka, jos apsikabina, negali pratarti žodžio, iš akių trykšteli ašaros. Helmi paduoda Ullai Maritai savo tapybos darbą. Abidvi kiek sutrinka. Ulla Marita grožisi paveikslu:

– Vadinasi, tu tapai dailininke. Medžiai! Aš myliu medžius!

– Medžiai ir yra tas gyvenimas, kurį gyvena žmonės. Tapydama išsilaisvinu nuo liūdesio, kaltės, melo aplink save, gėdos... – kalba Helmi.

Paskui jos žiūri Ullos Maritos albumą iš vaizdų, kai ji buvo *lota* Žiemos kare ir Rytų Karelijoje. Helmi sako, kad neturi nė vienos nuotraukos, primenančios jos jaunystę, vyrą Andresą ir veiklą *Naiskodukaitse* organizacijoje.

– Po karo kiekviena nuotrauka, mažiausias daiktelis, rodantis tavo indėlį kuriant Estijos Respubliką, buvo pavojingas, ypač kai tavo vyras jau buvo suimtas.

– Aš negaliu atsistebėti, iš kur tu, Helmi, sėmeisi jėgų ištrūkti iš tokios baisios padėties. Buvai nėščia, tavo vyras – suimtas. Visuomenė šokiruota sovietų teroro ir įbauginta! Ir tu su niekuo negalėjai pasidalyti tomis problemomis. Jeigu būtum ėmusi pasakoti, tave būtų suėmę? – klausia Ulla Marita.

Aš jau žinau, ką atsakys Helmi, tad imu už ją aiškinti, nes man lengviau tai padaryti. Žmonės buvo ne itin šnekūs, teisinė sistema pasikeitė, pasikeitė ir dorovinės vertybės, kartais buvo neįmanoma suprasti, kur baigiasi, o kur prasideda neteisybė. Žmogus tokioje aplinkoje neteko orientyro, jautė, kad niekam nerūpi. Aplinka buvo šalta ir nerimastinga. Žmonės ėmė bijoti juos supančio pasaulio, visų ir visko; jie buvo bejėgiai prieš šmeižtą. Su tokia teisine sistema kaip sovietinė niekas nebuvo anksčiau susidūręs. Tai reiškė, kad jei sovietų valdžia tave suėmė, esi kaltas, turi tik prisipažinti savo kaltę, ir čia tau padėdavo tardytojai, griebdamiesi visokiausių kankinimų.

Pakito žodynas. Iš estų kalbos dingo žodis „gailestingumas", jį dabar pakeitė žodis „negailestingas". Reikėjo „negailestingai" atmesti „antitarybinį", „buržuazinį humanizmą", kurio aukščiausia vertybė buvo atjautos, artimo meilės jausmas. Net tikyba buvo laikoma buržuazinės santvarkos priespaudos priemone. Istorikai netyrinėjo, kaip ta sistema įsiskverbė į dvasinį žmonių pasaulį. Daugelis gyvenusiųjų sovietmečiu nesugeba apmąstyti savo gyvenimo, nes stengtasi vengti nemalonumų, taip pat ir dalykų, susijusių su doroviniais apsisprendimais. Vertybės devalvavo visur, kur tik siekė sovietinė cenzūra.

Helmi balsas staiga nutyla, ji ieško žodžių:

– Karas sukelia aplinkybes, galinčias kiekvieną akimirką bet kam atnešti mirtį. Tačiau akimirka, kurią patyriau su savo vaikais, teigė gyve-

Helmi Visnapuu ir Ulla Marita. Nuotrauka iš filmo „Suomijos įlankos sesės“

Lota – Ulla Marita

nimą ir kitą akimirką tikėjimas man suteikė jėgų ir patvirtino, kad yra ne vien tos žudynės ir teroras. Prisimenu 1941-ųjų vasarą, kai vokiečiai puolė rusus, rusai traukėsi ir Estiją okupavo vokiečiai. Aš buvau pievoje, gamta buvo tokia tyki, kvepėjo šienas, aš vaikštinėjau su vaikais ganydama karves. Tada vaikai apsnūdo. Aš patiesiau jiems apklotą ant minkštos žolės, ir jie ten užmigo. Mūsų namas liko tolėliau, vilnijančių baltų ir rausvų flioksų jūroje. Ir staiga nutiko netikėtas dalykas: prasidėjo susišaudymas, vienoje miško pusėje buvo rusai, kitoje – vokiečiai.

Aš šaukiau savo vaikus, užmigusius toliau, šiltoje pašlaitėje. Mano riksmas susiliejo su sprogimais, kažkas rėkė. Įsitvėriau medžio, jį kliudė kulka, pamaniau, kad mane sužeidė. Parvirtau nuo šūvių sukeltos oro bangos. Apžiūrėjau savo kojas, jos buvo sveikos. Negalėjau bėgti, atsidūriau žmonių sukeltame pragare. Staiga viskas nurimo. Visur gulėjo lavonai, o likę gyvi buvo taip išvargę, kad miegojo atsilošę į medžius. Vokiečiai turbūt pasitraukė, aš nuėjau namų pusėn, šaukdama vaikus. Mano namų kiemas buvo pilnas rusų kareivių, jie taikėsi į mane iš šautuvo, eidama prie jų vos įstengiau paaiškinti, kad ieškau savo vaikų. Jie netikėtai nuleido ginklus. Pamačiau iš toliau einančius savo vaikus, abudu garsiai verkė, bet buvo gyvi. Nubėgau prie jų, tuomet atėjo tas rusų vadas, paėmė mano dukrelę į glėbį ir pravirko. Jis irgi kažkur paliko savo vaikus. Tada kareiviai išėjo, įėjau į savo namus, norėjau pamaitinti vaikus, tačiau kareiviai buvo sušveitę viską, kas valgoma, kažkas buvo išsituštinęs kambario kertėje, tarsi norėdamas dar ir priteršti užkariautoje vietoje. Mes buvome sukrėsti, vaikai liko alkani, ir niekas nežinojo, ką atneš rytdiena.

Žiūriu į kadrus, kur Helmi su Ulla Marita vaikštinėja jūros paplūdimiu, susiėmusios už rankų. Helmi užlipa ant didelio akmens ir sako:

– Jeigu turėčiau sparnus, atskrisčiau kas savaitę pas tave į svečius.

Tuomet jos atsikvepia, sėdasi ant suolo. Saulė šildo. Virš mūsų galvų praskrenda lėktuvas. Ulla Marita krūpteli:

– Tas lėktuvo garsas... kaskart, jį išgirdusi, prisimenu karą.

Helmi raminamai uždeda ranką ant Ullos Maritos plaštakos:

– O dabar pasideginkim.

Aš klausausi, tiesiog klausausi įrašo, kaip Helmi kalba, jos pasakojimas trūkinėja, ji nekalbėjo apie tai per visą savo gyvenimą.

– Aš niekad nebūčiau patikėjusi, kad tu, Ulla Marita, mane suprasi. – Ji kalba estiškai. Ulla Marita ne viską supranta, nemoka estų kalbos, bet paskui ima suprasti. Aš jai išverčiu ir persakau.

– Viskas prasidėjo 1939 metais, kai Sovietų Sąjunga privertė Estiją pasirašyti sutartį dėl karinių bazių, – sako Helmi. Ji atmena ir tai, kad *Kaitseliitas* buvo pasirengęs priešintis Sovietų Sąjungai. – Ta sutartis dėl bazių ir Raudonosios armijos įžengimas suneramino žmones. Turėjau septynias seseris ir ketvertą brolių. Visi broliai buvo *Kaitseliit*o nariai, o sesės priklausė *Naiskodukaitse*. Mudu su vyru – taip pat. Mes buvom pasirengę priešintis, ir tuo pat metu viskas atrodė lyg baisus sapnas, – mena Helmi. Pasakodama Helmi stabteli ir ieško žodžių, pasitikslindama dėl visa ko, ar tai, ką ji sako, tikrai įdomu. Ji tyliai tęsia:

– Mes jautėm, kad Estijos tykota it grobio. Mums patiems nereikėjo plėsti savo teritorijos, kaip didžiosioms kaimyninėms valstybėms, mums pakako to, ką turėjom. Stalinas stebėjo mūsų šalį, tyrė, dalijo pažadus, pritarė. Sovietų Sąjunga iš pradžių tvirtino nesikišianti į Estijos vidaus reikalus. Mes guodėmės tais pažadais, bet jautėm baimę. Jautėm, kad pasirašius tą sutartį mes jau nebepriklausome patys sau. Kai sutartis buvo pasirašyta, sovietiniai lėktuvai ėmė skraidyti virš Estijos labai žemai ir tai kėlė siaubą. Mūsų vaikai bijojo, mes nežinojom, kas bus toliau.

Tačiau mūsų politikai ramino tautą, esą jeigu estai tinkamai laikysis sutarties, Sovietų Sąjunga nelies Estijos. Tvyrojo didelė įtampa. Estijos inteligentai žinojo, o politikai jautė tuos dalykus dar geriau, jie matė, kaip didesnes karines pajėgas turinti valstybė stebėjo mūsų kančias, mėginimą išsilaisvinti nuo primesto „gynimo". Estai darė tai, ką sugebėjo tomis sąlygomis.

Laikraščiai rašė, kad sutartis su Sovietų Sąjunga nekelia grėsmės mūsų nepriklausomybei, kad sovietai nekeis mūsų santvarkos, jie tik pasiūlė mums palankias sąlygas prekiauti, bet tuo pat metu buvome jų karinės technikos apsuptyje. Mūsų valstybės vadovai stengėsi padaryti viską, kad Sovietų Sąjunga su savo karinėmis pajėgomis nekliudytų mūsų, visa politinė veikla buvo nukreipta į tai, kad būtų išvengta jų puolimo. Aš pamenu, kaip krašto apsaugos nariai apie tai daug kalbėjo.

Bet koks pasipriešinimas atrodė beviltiškas, jėgų santykis buvo nelygus. Spaudimas mūsų šaliai buvo milžiniškas, slėgė baimė, kad būsim suknežinti, nes nuolat duodama suprasti, kad tave gali ištikti kas tik panorėjus... Ir pagaliau tas žaidimas baigiasi, užpuolikas netgi nesislepia. Jis randa pateisinimų ir priežasčių okupuoti mūsų šalį. Žmonės verkė tai išgirdę. Mes galėjom tikėtis tik to, kad nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos draugystei pasibaigus ir tarp jų kilus karui, įsikiš Vakarų sąjungininkai ir mes, jų padedami, galėsime atkurti savo nepriklausomybę. Taip anuomet kalbėjo mano vyras.

Helmi, tarsi kažką prisiminusi, tęsia:

– Kaimynai iš Rytų ėmė mums grasinti jau prieš metus, 1938-aisiais. Estijos pasienyje su Rusija sovietinės Rusijos pasieniečiai nužudė du Estijos pasieniečius. Rusija rezgė „spirito" kontrabandos sąmokslus. Tai kėlė mums nerimą.

Klausydama Helmi žodžių prisimenu istorijas, kurias septintąjį dešimtmetį, kai buvau maža, slapčiomis pasakojo mano tėvai, nes tokios žmogžudystės vyko ant Peipaus ežero ledo, netoli mano vaikystės namų.

Prieš okupaciją Estijos ir Rusijos siena driekėsi Peipaus ežero viduriu ir žiemos mėnesiais buvo žymima eglišakiais, nes pakrančių gyventojai, išsikirtę ežere eketes, žvejodavo ir žiemą. Važiuodavo ledu rogėmis ir ieškodavo žuvingesnių vietų, todėl siena turėjo būti gerai matoma. Tai kėlė didelę problemą, nes NKVD pavaldi sovietinė pasienio tarnyba kartkartėmis suimdavo Estijos žvejus ir mėnesių mėnesius laikydavo juos įkalin-

Suomijos karo archyvo nuotrauka

tus tvirtindama, neva žvejai įsibrovę Rusijos pusėn. Ėjo kalbos, kad pagrindinis suėmimo tikslas – užverbuoti slaptųjų agentų, paleidžiamas laisvėn žvejas turėdavo pasižadėti slaptai bendradarbiausiąs su NKVD. Tad sovietų pasieniečiai patys pažeisdavo nužymėtą sieną, norėdami ką nors pagrobti Rusijon ar sukelti kivirčą. Rusijos pasieniečiai nušovė Estijos pasienietį ir jį išilgai valstybinės sienos rogėmis vežantį kaimo gyventoją. Estija pasiūlė sukviesti komisiją pasienio kivirčams spręsti. Tačiau Rusija į tai nereagavo. Žmonės labai pyko. Laikraščiai pradėjo rinkliavą, kad Estijos pasieniečiams būtų nupirktos motorinės rogės.

Žmonės nujautė, kad tas incidentas pranašauja dar blogesnius laikus, bijojo, kad Sovietų Sąjunga gali rimtai užpulti Estiją. „Tad Estijos laimė būti nepriklausoma valstybe tapo netvari", – visad pridurdavo mano tėvas, pasakodamas tą nutikimą. 1938-aisiais, kai įvyko tas incidentas, jis tebuvo penkerių, bet jo tėvas ir dėdė priklausė *Kaitseliitui*, jie apie tai kalbėdavo ir vėliau. O senelis, turėjęs daugiau laiko ir mokėjęs daug kalbų, taip pat ir rusų, klausėsi įvairių radijo stočių ir vėliau pasakojo tėčiui apie tuos ženklus, kurie ketvirtąjį dešimtmetį tvyrojo ore, kol jį patį, aštuoniasdešimtmetį, kartu su žmona 1949 metais ištrėmė į Sibirą, kur jie netrukus mirė.

Čia Helmi taria:

– Mes, paprasti žmonės, sukom galvą dėl savo menkų problemų, nenujausdami, kas laukia pasaulio, nors karas jau buvo prasidėjęs. Suomiai, kaip ir estai, labai mažai težinojo apie pasaulinius įvykius, ir jeigu kur nors vyko karas, svarbu, kad ne čia.

Taigi istorija – ne koks vadovėlinis pasakojimas, ji be galo sudėtinga ir įvairiapusė. Tikiuosi, kad laiko nuotolis padės suvokti įvairius praeities įvykių sluoksnius, skirtingų laikotarpių ryšį, kai be galo svarbi yra dabartis, valdanti praeitį ir atkurianti ją. Tai žadina ir atsakomybės jausmą.

Istorikas prancūzas François Dosse, kurio idėjos, publikacijos ir mokymas suteikė istorijai filosofinį aspektą, yra pasakęs, kad tik žengdami atgal praeities pėdsakais galime tikėtis, jog sužinosim prasmę, kurios

niekas nenumato iš anksto. Mums nebesvarbus įvykis dėl paties įvykio, – mums svarbu jo konstravimas laike, vėl atsiradusi prasmė – ne praeities, buvusios kadaise, o vis naujas jos taikymas. Ne tradicija, o tai, kaip radosi tiriamo istorinio įvykio prielaidos, kaip jis buvo nutylėtas ir kaip mes, jį atradę, perduodame toliau.

Dabartinę visuomenę slegiantis skolos ir atsakomybės jausmas – tai ne vien našta, jis gali virsti naujų prasmių telkiniu, padedančiu pažinti istorijon nugrimzdusias nepanaudotas galimybes.

Dosse primena, kad atmintis kuria socialinius ryšius, individualią ir kolektyvinę savastį su dažnai dideliais indėliais. Iš istoriko tikimasi, kad jis suteiktų buvusiems įvykiams prasmę panašiai kaip psichoanalitikas.

Tada Helmi klausia Ullos Maritos, ar karas jai nekėlė baimės.

– Mes, estai, turėjome slėpti savo jausmus dėl vaikų ir savęs.

Ulla Marita atsako:

– Žinoma, žmonės bijojo, tačiau išmokome tvardyti savo jausmus, turėjome tai daryti dėl savęs, dėl savo artimųjų ir bendražygių. Mes, *lotos*, dažnai verkdavom, o turėjom būti kitų guodėjos. Turėjom ritualą, kuris vienijo mus visus: bendras pamaldas ir šventąją Komuniją. Kare kasdien akis į akį susidurdavome su mirtimi, privalėjom kur nors pasisemti jėgų. Kai jau nebegalėjom iš niekur laukti pagalbos, nes jos iš mūsų tikėjosi kiti, ėmėme ieškoti jos aukštybėse. Manau, kad suomių tauta dar niekad taip nesimeldė. Ilgai nežinojom, kas mūsų laukia. Tvirtinta, kad Stalinas neokupuos mūsų, tačiau savo propaganda ir „smegenų plovimu" užkariaus suomių protus, kad jie patys panorėtų prisijungti prie Sovietų Sąjungos. Raudonąją propagandą skleidęs Repo radijas [taip pramintas turint galvoje 1965 metų Suomijos nacionalinio radijo vadovą, kairįjį radikalą Eino Sakarį Repo] Sovietų Sąjungą vien tik liauspsino.

Suomija buvo taip politizuota, kad mes nebedrįsome kalbėti net apie savo žuvusiuosius. Stebiuosi, kad mūsų intelektualai gyrė tą atskirtį. O gal juos vertė baimė? Baimė pražudo užuojautą, jautrumą.

Supratimo akiračiai

ATMINTIS nėra praeities iždinė ar šiukšlinė, ją palaiko tikėjimas galimybėmis ir laukimas, kada atsivers tos galimybės. Noriu rašyti ne tiek apie Estijos ir Suomijos buvusius politinius režimus, o užduoti klausimą: kokius pertrūkius ir patologijas tie režimai sukėlė mūsų tautos savimonėje?

Mes galime kalbėti apie gedulą ir jį lydintį atstūmimo laikotarpį, paskui apie atstumtą laiką, kuris sugrįžta anksčiau nei traumuojantis nervinis sukrėtimas pavirsta įkyria idėja, pavyzdžiui, uždaru nacionalizmu, svetimųjų neapykanta, baime.

– Ar mūsų pasakojimas iš tikrųjų ką nors domina? – paklausia Helmi, duodama interviu. – Karo metais buvo taip sunku. Suėmė labai daug žmonių. Buvome visiškai bejėgiai. Visi stengėsi negalvoti, gyventi sulig ta diena. Ir dabar esama tvirtinančių, kad Estija nebuvo okupuota, o gera valia prisijungė prie Sovietų Sąjungos. Jie sako, kas mudviem ir kelia nuostabą, kad estai iš tiesų yra aukos, tačiau nėra nekaltos aukos, – jie nenori matyti to skausmo. Ir niekas negali įsivaizduoti, ką mes turėjom išgyventi, tai buvo itin žiaurūs metai. Aišku, mes visi buvome pasirengę kovoti prieš Sovietų Sąjunga. Mums tikrai nestigo kovinės valios. Mes nejautėm neapykantos savo nepriklausomai valstybei ir prezidentui Pätsui, kaip skelbė sovietinė propaganda ir kaip kartais net teigiama šiais laikais. Mes paprasčiausiai tapome vienos teroro sistemos įkaitais. Stalinas turėjo ilgą ir tobulą žmonių naikinimo patirtį.

Vėliau, rodydama savo filmą, aš patyriau, kad paprasti suomiai ir estai supranta Helmi pasakojimą ir mato, jog kaltinimas turi politinę potekstę.

Mes neturime piktnaudžiauti atmintimi, bet privalome stengtis ją ištaisyti, kad prisiminimai leistų mums gyventi ir neurotiniai įsitikinimai nesikartotų ir nekeltų naujos neapykantos. 1882 metais prancūzų filosofas ir rašytojas Ernestas Renanas uždavė klausimą: kas yra tauta? Ir atskleidė didelį paradoksą: tautos būvis yra įtampa, vyraujanti tarp bendro

paveldo turėjimo ir praeities traumų užmaršties. Renanas mano, kad užmarštis yra vienas esminių tautos kūrimo veiksnių. Užmarštis yra būtina, kad galėtum gyventi, praeitis neprivalo vadovauti ateičiai ir tik dabartis gali padėti suprasti bendrą tautos patirtį.

Mus supančioje šiuolaikinėje masinėje kultūroje daug toleruojamo smurto. Kartais filmuose, kompiuteriniuose žaidimuose, televizijoje ir kitose žiniasklaidos priemonėse kai kurių grupių atžvilgiu jis gali tapti kažkuo panašiu į mokyklines patyčias. Visuomenė savanaudiškai ar nenorėdama kištis pritaria tam smurtui. Daug informacijos ir tekstų rodo, kaip veikia informacinė terpė, ką priima, ką atmeta, kaip formuojama viešumo erdvė.

Laisvas informacijos judėjimas yra būtinas laisvos ir dinamiškos visuomenės plėtrai, tačiau žiniasklaidai rūpi komercija ir pelnas. Svarbu, kad ji rastų pusiausvyrą tarp rinkos sąlygų ir profesinės žurnalisto atsakomybės.

Komunikacijų teoretikas H. Innisas nagrinėjo žiniasklaidos įtaką civilizacijos statusui. Jis remiasi N. Wieneriu, teigusiu, kad bendruomenės pažanga priklausys tik nuo informacijos pateikimo intensyvumo, kad suprasti visuomenę įmanoma tik nagrinėjant informaciją ir jai priklausančias komunikacijų priemones. Kokia mūsų bendros informacinės erdvės kokybė ir prielaida išlikti? Ar joje užtenka vietos dialogui ir pilietinei drąsai kalbant apie esminius dalykus? Egzistenciniu požiūriu pasitikėjimas pralaimi drąsai.

Per daugelį metų esu patyrusi, kad judėdama tarp dviejų Suomijos įlankos krantų ir čia gyvendama turiu kovoti dėl žodžio laisvės, kai kalbama apie Estijos istoriją, jos likimą, okupaciją, masines žudynes. Monopolį pasisavino kai kurie profesoriai ir net politikai ir, kaip daugelyje pasisakymų bei straipsnių pastebi politologė Iivi Anna Masso, pastaraisiais metais Suomijos žiniasklaidoje, anonimiškuose komentaruose, daugiau ar mažiau reikšminguose tinklaraščiuose, pokalbiuose ir akademiniuose seminaruose Estija apibūdinama taip: nereikšminga, mažytė, garsėja nusikalstamumu, laikina; diskriminuoja mažumas, pažeidžia žmogaus teises; policinė valstybė, kurioje niekas nedrįsta kritikuoti valdžios.

Iivi Anna Masso klausia: ar toks ženklinimas kada nors gali tapti pavojingas, ar nuo jo priklausys, ką vieni apie kitus manysime? Ir jeigu prie to pridursime dažnus viešai pasisakančių politikų ir profesorių teiginius, esą Estija tikrai buvo Sovietų Sąjungos auka, tačiau ne be kaltės, galėtume paklausti: kokią įtaką tokios stiprios emocijos daro emocijų geopolitikai čia, Suomijos įlankos pakrantėje?!

Dabarties akimirka formuoja praeitį

KOKIĄ įtaką praeitis daro dabarčiai? Atmintis – tai pasakojimas apie praeitį, remiantis šen bei ten išmėtytomis nuotrupomis ir fragmentais. Tai, kas ir kaip vyko, negali pavirsti nebūtimi jau vien todėl, kad gana daug žmonių pasakė, ką jie matė ir jautė.

Kaip mus veikia kad ir tai, jog bendra prieškarinė Estijos ir Suomijos istorija, veikla moterų draugijose, tėvynės gynėjų gretose, bet koks bendravimas nutrūko 60-čiai metų, nes žmonės, užgriuvus karui, okupacijai ir mirties stovykloms, pradingo vieni iš kitų gyvenimo? 2010-aisiais, skaitydama pranešimą tarptautinėje Berlyno knygų mugėje, sutikau Estijoje gimusią Baltijos vokiečių kilmės 90-metį peržengusią ponią, kuri papasakojo apie vasaras Suomijoje. Ji mokėjo estiškai, suomiškai ir švediškai, dvi pastarąsias kalbas išmoko prieš karą mokyklines atostogas leisdama Suomijoje.

Ji paliko Estiją 1939 metais kartu su kitais Baltijos vokiečiais, kuriuos Hitleris kvietė grįžti tėvynėn. Tačiau jų tėvyne tapo sugriautas ir apiplėštas Lenkijos miestas Pozenas (Poznanė), gal ir koks kitas miestas. Daugelis Baltijos vokiečių buvo apgyvendinti buvusiuose žydų, lenkų aristokratų namuose, gūžtose tų, kurie buvo suvaryti į getus, šaudymo vietas ir mirties stovyklas, tačiau kur tebetvyrojo tų šeimų dvasia, kai kur ant stalo palikti stovėjo net kavos puodeliai su nebaigta gerti kava.

Kavinės, teniso aikštynai, kaimo kraštovaizdžiai – visa toje ketvirto-

Nuotrauka iš Helvi Hödrejärv asmeninio archyvo

jo dešimtmečio aplinkoje buvo taip netvaru kaip ir prabėgę metai. Bergždžiai ieškome vietų, apie kurias mums pasakojama ar kur kadaise buvojome patys, nes jos buvo ne tose vietose, o tais laikais. Vienintelė tvari žmogaus forma – tai atmintis. Kaip susieti praėjusį laiką su vaizduojamais įvykiais, prieškario metais, kai dar nebuvo masinių žudynių ir netekties skausmo, nevilties dėl žuvusio brangaus žmogaus, kai rūsiuose dar nesiautėjo NKVD ar gestapas... Laiką, kai dar nekamavo skausmas, verčiantis šauktis pagalbos, nusižudyti, eiti kariauti, išdavinėti, apgaudinėti...

Istoriją sudaro išnykusios aplinkybės, kurios pasąmonėje susimaišo, perkeliant įvykius iš vieno laiko registro į kitą. Žiūrėdamas filmą ir klausydamas pasakojimo, žmogus gali prisiminti patirtas akimirkas ir pastebėti analogijų dabartyje. Tai akimirkos, kai dalijamės džiaugsmu, tačiau patiriame ir liūdesio, baimės, vienatvės jausmus.

Literatūros kūrinys, filmas, dokumentinis veikalas turi galimybę sukurti chaose sistemą, daug aiškesnę už buvusią tikrovę, nes tikrovės akimirką dar nebuvo žinomos visos aplinkybės ir faktai. Tai padeda plačiau apžvelgti įvykių eigą ir įsisąmoninti, kas mus ištiko. Perėjus savo gyvenimo skliautu, išgyvenus jausmus, atmintis ir istorijos jutimas praplės supratimą, kiek kančių sukėlė žmogaus blogis.

Kančios, kuriomis mes dalijamės su kitais žmonėmis ar nuo kurių nusigręžiame, ieškome joms pateisinimų, išjuokiame jas, – visa tai lemia mūsų etiniai principai, dorovinės vertybės.

Reportažai ir nuotraukos iš šių laikų karo židinių, kriminalai, pasakojimai apie patyčias mokykloje, priekabiavimą darbovietėje ir panašūs dalykai rodo, kad žmonės yra pasirengę baisiems veiksmams ir kartais juos daro netgi entuziastingai.

Erkki Tuomioja knygoje „Jaanas Tõnissonas ir Estijos nepriklausomybė“ rašo: „Nėra jokios abejonės, kad Estija buvo auka. Tačiau ar ji buvo nekalta auka, kurios veiksmai ir pasirinkimas visiškai neturėjo įtakos tam, kas vyko?“ Ta mintis Suomijoje buvo kartota dešimt metų, sykį ją

išsakė Erkki Tuomioja, kitą sykį – istorijos profesorius Martti Turtola. Pasak jų, Estija nesipriešino Sovietų Sąjungai taip, kaip Suomija. Atrodo, tarsi karas būtų norma ir vertybė, kuria matuojami šalių ir tautų likimai.

Estija yra auka, tačiau ji nėra nekalta auka, – ta žiauri frazė liūdina vyresniosios kartos suomius lygiai kaip ir estus. Aš pajutau tai skaitydama pranešimą karo veteranams, kurie anuomet buvo jauni ir gyveno tada, kai tokia pažiūra būtų buvusi nesuprantama. Ulla Marita Rajakaltio pasakė: „Mes kentėjome kartu su Estija."

Gyvenanti Oulu mieste Ulla Maia Bäckström (taip pat buvusi *lota*), iš kurios kadaise ėmiau interviu vienai istorijos parodai, kalbėjo, kaip ji su savo bendraklase 1940 metų birželį, kai buvo okupuota Estija, šoko klasėje. Ir mokytoja pyktelėjo ant mergaičių: „Mūsų brolišką tautą dabar ištiko tragiška lemtis, o jūs šokate."

Skaitau tuos stingdančius sakinius apie aukas ir matau savo motiną priešais sovietinių naikintojų batalioną ir NKVD tardytojus – jai 18 metų, ji bejėgė akistatoje su mirtimi... Kaip tik todėl ir parašiau tas knygas, sukūriau filmus, žiaurumas ir abejingumas mane žeidžia, tų įvykių sumenkinimas ligi sausų faktų drasko man sielą ir kūną. Gulagas per motiną liko mano ląstelių atmintyje, aš noriu jam priešintis, tai mano valios išraiška.

Karas, totalitarinės didžiavalstybės okupacija ar priklausymas nuo jos liečia visus mus, mūsų savivoką ir elgsenos modelius, tai sunaikino mūsų saugumo jausmą. Sociologijos mokslų docentė Sari Näre Suomijos, Estijos ir Rusijos santykius prilygino kraujomaišai, kai vyresnioji sesuo žino, kas nutiko jaunesniajai, tačiau vengia atsakomybės, ir jų santykius gaubia daug paslapčių ir kaltinimų.

Sari, su kuria mėginau nagrinėti estų ir suomių išgyvenimų patirtį, teigė, kad suomių patirtis panaši į estų, tik estai patyrė masines žudynes ir trėmimus. Pačios Sari tėvas dalyvavo kare būdamas beveik vaikas, o motina per karą liko našlaitė.

Sari Näre mano, kad mūsų kultūroms yra būdinga nutylėti išgyve-

nimų patirtį, susijusią su karu ar smurtu. Suomijoje buvo įvesta finliandizacija, suomiai turėjo paklusti didesnės valstybės poveikiui. Priklausomos nuo Maskvos šalies nebuvo okupavusi Sovietų Sąjunga, nebuvo komunistinio valstybės perversmo, nebuvo likviduotos demokratinės institucijos. Estai buvo sovietizuoti teroru ir „smegenų plovimu", kuriam priešintis padėjo prisiminimai apie laisvą ir nepriklausomą Estiją, tačiau kartais jie susitapatindavo su smurtautojais, reiškinys, kai auka susitapatina su savo skriaudėju, vadinamas aukos sindromu.

Toji bendra mūsų istorija čia, Suomijos įlankos pakrantėse, išmokė neigti žmogaus pažeidžiamumą ir atsainiai žiūrėti į aukas. Pažeidžiamumo ir silpnumo rodymas laikomas moterišku bruožu, kai tartum neturima teisės gintis.

– Suomijoje pažeidžiamumo neigimas reiškia, kad turi pats susitvarkyti, o dorybe laikoma tai, kad esi nepriklausomas nuo kitų, – sako Sari, o aš priduriu, kad tokia pat nuomonė vyrauja Estijoje.

– Suomiai pasielgė kaip traumuota tauta, atsiribodami ir neigdami net tai, kad Suomijos visuomenė patyrė daug skausmingų dalykų, prasidėjusių kilus karui ir primestų finliandizacijos... Imkime kad ir cenzūrą. Santykinai aukštų savižudybės rodiklių ir taikstymosi su smurtu negalima pateisinti vien netolimos praeities kolektyvinėmis traumomis, aišku, kad smurtinė istorija darė įtaką ir tam, kaip žmonės susitvarkydavo ir įveikdavo save, turint mintyje ir pažeidžiamumo neigimą, – samprotauja Sari.

Manoma, kad žmogus auka tampa tada, kai praranda kontrolę. Tai sukelia gėdos jausmą, ypač jei savivertės suvokimas smurtinėje aplinkoje yra žlugdomas. Tuomet pasąmonėj kyla baimė, kad gėda išskirs mus iš kitų, tačiau bendražmogiškas visuotinumas ir ribų atkūrimas kuria pasitikėjimą, ryšį tarp savęs ir kitų. Blogiausiu atveju ta baime galima pasinaudoti, dar kartą pažeminant ir įskaudinant žmogų.

Estų ir suomių kultūrose pažeidžiamumas tapo gėdos šaltiniu, tai rodo mūsų požiūrį į aukas ir apskritai į žmogaus silpnybės akimirkas.

Kadangi niekas nenori būti auka, mes labiau susitelkiame į psichologinę gynybą, o ne į atjautos puoselėjimą ir pagalbą aukai.

Tai matyti ir iš to, kaip žiūrima į smurtininkus, įprastas reiškinys – jų neutralizavimas. Žmonės yra panašūs: pažeidžiamumas būdingas tiek santykiams tarp žmonių, tiek kiekvieno iš mūsų vidiniam pasauliui. Svarbu tik pastebėti ir suprasti, kokie veiksniai aitrina žaizdą. Tačiau smurtas gali tapti vaidybinis, kai santykiai, taip pat ir tarpvalstybiniai, pavirsta smurto scena, publika – aukomis, o politikas – dramaturgu, režisieriumi ir aktoriumi...

Rašytojas Jukka Mallinenas asmeniniame laiške man parašė: „Estija su Suomija 1939 metais pakliuvo prie Hitlerio ir Stalino padengto stalo, kur mažoms tautoms buvo patiekta nuodingos sriubos, o didžiosios valstybės tai matė. Estija buvo okupuota, estai – prievarta mobilizuojami į Raudonąją ir Vokietijos armijas, tremiami į Sibirą. Suomiams pavyko išvengti valstybės okupacijos, tačiau tik didelių aukų ir kelių pavykusių politinių nutarimų dėka, ir – per stebuklą.

Okupacija truko iki 1991 metų, ligi tol estai turėjo slėpti ir beveik užmiršti savo tragiškus išgyvenimus. Suomijoje abipusė Sovietų Sąjungos ir Suomijos draugystės, sambūvio ir pagalbos „liturgija" sukėlė situaciją, kurią rašytojas Paavo Haavikko pavadino „dvasios okupacija" – suomiai, kaip ir estai, turėjo nutylėti sunkiausius tos kartos išgyvenimus.

Väinö Linna vaizduoja 1939 metų Jonines Koskelos ūkyje. Kumečiai pagaliau gavo gerai sutvarkytus namus, pilietinio karo žaizdos apgijo, sunkius laikus išgyvenusi Koskelos šeimyna viltingai žvelgia į ateitį. Po dviejų mėnesių sudarytas Molotovo-Ribbentropo paktas sujaukia jų tradicinį harmoningą gyvenimą. Apie tokį pat gražų gyvenimą svajota ir Estijoje: estai nenorėjo nieko daugiau, tik toliau kurti savo demokratiją ir gerovę."

Šeštas skyrius

PATYRUSI, kaip būna šlovinamas karas, nevengiu susitapatinti su dailininkais, rašytojais ir fotografais, kurie po Pirmojo pasaulinio karo visaip stengėsi skatinti ir kurti tarp žmonių empatiją, priversti juos mąstyti. Meno kūriniai ir kultūriniai pokalbiai tada vaidino svarbų vaidmenį. Tačiau atsakomybės nevengė ir politikai.

Jungtinės Tautos pasitelkė net Freudą ir Einsteiną, kurie rašė vienas kitam viešus laiškus, išleistus pamfleto forma „Kodėl karas?" metai iki Hitlerio atėjimo į valdžią. O 1933-iaisiais Hitleris, jau įgavęs galią, ištremia juos abu, ir knyga buvo išspausdinta tik anglų bei vokiečių kalbomis po 2000 egzempliorių. Deja, tų rašinių turinys pasiekė ne visus, tačiau jis neišnyko, jį galima perskaityti ir dabar.

Einsteinas rašė: *„Kiekvienas karas visada yra nauja blogio grandinės jungtis, stabdanti žmonijos raidą."*

Freudas teigė: *„Karas itin prieštarauja psichikos nuostatoms, kurias mumyse skatina kultūros ugdymas. Todėl turime protestuoti prieš karą. Mes paprasčiausiai negalim jo pakęsti, mes neatstumiame jo vien intelektualiai ir slapčiomis, mums, pacifistams, jis yra absoliučiai nepriimtinas, atgrasus ligi paskutinės ribos."*

Estijos literatūriniame žurnale „Looming" (Kūryba) 1938 metais buvo rašoma apie Dvasinio bendradarbiavimo komisiją, veikiančią prie JTO, ir Paryžiaus dvasinio bendradarbiavimo institutą, kurie ska-

tino visas Jungtinių Tautų valstybes nares įsteigti savo tautines dvasinio bendradarbiavimo komisijas. Tos komisijos turėjo stiprinti žmonijos vienybę, nepaisant rasinių ir klasinių skirtumų, ugdyti pasitikėjimą tarptautiniais renginiais ir skleisti tarp tautų gero sugyvenimo dvasią, neleisti pasaulio žemėlapyje iškilti kraštutiniams judėjimams.

Heino Nooras, kuris 1941-aisiais okupavus Estiją, būdamas jaunas vaikinukas atsidūrė Sovietų Sąjungoje esančiame Sosvos mirties lageryje ir kurio motina Salme, prieš karą dalyvavusi Estijos *Naiskodukaitse* organizacijos veikloje, buvo sušaudyta per sūnaus gimtadienį, balandžio 24-ąją, man pasakojo, kad 1939 metais, kai nacistinė Vokietija su Sovietų Sąjunga per dvi savaites sutriuškino Lenkiją ir Sovietų Sąjunga užpuolė Suomiją, Estijos kino teatruose kaip tik buvo rodomas prancūzų režisieriaus antikarinis filmas, pastatytas 1938-aisiais prieš pat naujo karo pradžią.

Filmas vadinosi „Aš kaltinu" (J'accuse), ir karo išvakarėse Estijoje buvo raginama jį boikotuoti, nes bijota, kad jis susilpnins norą gintis. Filme stambiu planu buvo rodomi kare sumaitoti kareiviai, primenant apie milijonus jaunų vyrų, paaukotų militarizmui 1914–1918 metais Pirmajame pasauliniame kare. „Kilkit, Verdeno kritusieji!" – filme sušunka pamišęs karo veteranas ir vokiečių, ir anglų kalbomis.

Jis šaukia: „Jūsų aukos yra beprasmės!", ir minia nuskurusių persikreipusiais veidais žmonių įsilieja tarp kitų, kurie jau rengiasi naujam karui Europoje. „Rykite akimis šį siaubą! – šaukia išprotėjęs kareivis. – Tai vienintelis būdas jus sustabdyti!" Čia jis prisijungia prie žuvusių bendražygių. O kitais metais prasidėjo karas.

Tikiu, kad kiekvienas skausmas, pavaizduotas filme, knygoje ar bet kokiame kitame meno kūrinyje, tampa mums artimesnis, asmeniškas. Okupacija, genocidas, gyvenimas smurtinėje sistemoje ar kenčiant smurtą liečia visus mus ir keičia mūsų supratimą apie saugumą.

Filmo ekranas yra tarsi veidrodis, kuriame žiūrovas tiesiogiai neregi pats savęs, tačiau rodomi vaizdai žadina jausmus, savo ruožtu virs-

tančius potyriu, ir taip žiūrovas tampa dalyviu reiškinio, kai atveriamas visuotinis skausmas. Dabartiniame mokslo pasaulyje, kuris daug dėmesio skiria ir žmogui, neįmanoma rašyti istorijos nepaisant atminties. Atmintis būtina, kai istorija neduoda mums ramybės, o būta laikų, kai teko ginti savo žmogiškumą ir, norėdami gyventi toliau, turėjome rinktis laikiną užmarštį.

Nors kritikuojame žmogaus prisiminimų subjektyvumą, neturime teisės pamiršti, kad ir archyvinių dokumentų sudarytojai buvo žmonės ir kad tie dokumentai pasižymi tam tikra subjektyvios naracijos forma. Tai taikytina ir istorikų pranešimams bei knygoms. Istorikas privalo suprasti nieko nekaltindamas; remtis tik teisingais atsiminimais privalo būti rašytojo ir filmo statytojo užduotis. O suvokimas reikalauja asmeninės nuomonės ir atjautos, taigi kiekvienas pasakojimas šį tą pasako ir apie pasakotoją.

1939-ųjų ruduo Estijoje

DIDELIS priešiškumo proveržis prasidėjo 1939 metų rudenį, kilus Antrajam pasauliniam karui. Pirmąsias tris savaites Estijoje buvo ramu. Gyvenimas tekėjo maždaug įprastine vaga.

Mari Raamot, Estijos *Naiskodukaitse* vadovė, prisiminimuose rašo: „Taline tų pačių metų rudenį visuomenėje žinomi ir nežinomi asmenys, daugiausia moterys, vidurdienį rinkosi kavinėse. Vasarą jos vis stengėsi pabrėžti, kaip būtinos saulės vonios, tačiau rudens ir žiemos saulė jų visai nebedomino. Jos ir saulėtomis dienomis sėdėjo kavinėje už geltonų užuolaidų, tarp tirštų cigarečių dūmų ir čiauškėjo tarpusavy, kartkartėmis siurbčiodamos skanią garuojančią kavą. Dažniausiai pokalbiai sukosi apie brangių kailių, brangakmenių kainas arba madas.

Vieną dieną pasklido gandas, kad į Talino uostą atplaukė pabėgęs lenkų povandeninis laivas, nes Vokietijos armija turėjo netrukus oku-

puoti Lenkiją. Po poros dienų lyg sužinota, kad lenkų povandeninis laivas, kurs čia buvo priimtas draugiškai, bet laikantis tarptautinės teisės reikalavimų, naktį išplaukė toliau. Toks akibrokštas sukėlė pyktį ir nuostabą. Iš anksto žinota, kad šitoks poelgis užtrauks Estijai tarptautinių nemalonumų. Jau sklido kalbos, esą Narvos ir Pečioros pasieniuose prasiskverbė Rusijos armija.

Rugsėjo 26-osios priešpietė, kavinės lankytojai ypač gerai nusiteikę. Jie juokauja ir kvatoja, nepaisydami įvairių nemalonių gandų, einančių iš lūpų į lūpas, neva mūsų vyriausybės atstovams, iškviestiems Maskvon pasirašyti prekybos sutarties tarp Rusijos ir Estijos, buvo pateikti netikėti ir nepriimtini reikalavimai.

Šią minimą rugsėjo dieną viršum Talino pasirodė ir didelis Rusijos bombonešis, žemai sukdamas ratus apie Vabaduse aikštę ir Toompea. Žmonės gatvėse išsigandę sustodavo, stebeilydami į milžinišką padarą viršum jų. Kavinės lankytojai iš pradžių nieko nežinojo apie tą įvykį, kol keli rimti dalyko žinovai išsigandę grįžo į kavinę. Jie atsisėdo prie artimesnių draugų staliuko ir pusiaukuždom pasakojo apie matytą vaizdą.

Netrukus paslaptingai pakuždėta naujiena kaip tylus liepsnos šiugždėjimas išplito tarp kavinės lankytojų, ir padėties rimtumas visus tiesiog prislėgė, linksmas juokas nutilo, nuotaika subjuro. Lėktuvai stulbino ne vien taliniečius, keldami nerimą jie skraidė ir viršum Tartu, Haapsalu, kitų miestų. *Kaitseliito* savanoriams niežėjo rankos gerokai pokštelėti nekviestiems svečiams, juk metų metais buvo diegiama: duoti pylos visiems, kas kelia grėsmę mūsų saugumui. Daugelyje vietų *Kaitseliito* vadovai turėjo rūpesčių, kad sulaikytų nuo veiksmų jaunus patriotus. *Kaitseliito* vadovybė buvo gavusi vyriausybės nurodymą nešaudyti.

Apskritai žmonės negalėjo suvokti, kad mūsų gražų gyvenimą keičia nauja era. Kai kam šis įvykis vis dėlto buvo ženklas, kad artėja slogutis.

Po poros dienų jau viešai paskelbta, kad Estija su sovietų Rusija tu-

rėjo sudaryti abipusės pagalbos sutartį ir įleisti Rusijos karines bazes į savo teritoriją. Tačiau staigmenos tuo nesibaigė, jos tik prasidėjo."

Estijos filmų archyve žiūriu medžiagą, atspindinčią 1939 metų nuotaikas. Kadrai iš paplūdimių, iš Narva Jõesuu su aukso smėliu, kur žmonės atostogauja, sėdi restoranuose, šoka. Kiti kadrai rodo kaimo gyvenimą, veislinių galvijų bandas, pienines. Štai „Kawe" fabriko skanėstų reklamos. Vaikai ruošiasi eiti į mokyklą... *Naiskodukaitse* narės, tėvynės dukros mokymuose... Susitikimai su Suomijos krašto apsaugos savanorėmis. Suomija rengiasi olimpinėms žaidynėms. Žmonės tebegyvena taikų metą, jie nė neįsivaizduoja, kas jų laukia.

Filmo kadrai – tartum sapnas apie tai, koks galėjo būti tolesnis gyvenimas, jie skleidžia žmogišką energiją, viltį...

Jūs parsidavėte!

„ESTŲ nacionaliniai didvyriai Konstantinas Pätsas ir Johanas Laidoneris buvo tėvynės išdavikai, kurie įstūmė savo šalį Stalinui į glėbį!", „Estija norėjo tapti Stalino sąjungininke!" Taip argumentuodamas Suomijos krašto apsaugos aukštosios mokyklos docentas Martti Turtola rašo naują Estijos istoriją ir ketina paneigti „šaltojo karo metais Estijos išeivių sukurtus mitus" arba nuomonę, kad estai buvo didžiųjų valstybių šachmatų figūros, o prezidentas Pätsas ir vyriausiasis Estijos kariuomenės vadas veikė jų spaudžiami. Pasak jo, tais mitais pagrįstas ir Suomijoje žinomas literatūros profesoriaus Antso Oraso kūrinys „Lemtingi Estijai metai" (Eesti saatuseaastad, 1958).

Jyvaskylos universiteto profesorius emeritas Pekka Lilja 2004 metais analizavo Turtolos traktuotę laikraštyje „Keskisuomalainen" (Vidurio Suomijos gyventojas).

„Martti Turtola savo veikale buvusį Estijos prezidentą, priskirtą prie

Estijos didžiavyrių, Konstantiną Pätsą apskelbė savo šalies išdaviku. Pätsas, pasak Turtolos, turėjo vesti Estiją, vienui vieną, kariauti prieš Sovietų Sąjungą. Generolas Laidoneris, Estijos karinių pajėgų vadas Išsivaduojamojo karo metais, knygoje irgi šmeižiamas. Turtolai nesvarbu, kaip kalbama apie jo knygas – gerai ar blogai. Svarbu tik viena, kad būtų kalbama. Toks pardavimų sėkmės vaikymasis žlugdo mokslą. Turtola neieško teisybės apie „išdavystę", nes paskelbia teisybę jau knygos pradžioje: „Pätsas ir Laidoneris norėjo būti Sovietų Sąjungos sąjungininkais dar iki lemtingojo 1939 metų rudens ir patenkinti įtraukė Estiją į Sovietų Sąjungos sudėtį. Objektyvumas vaikantis sensacijos išmestas šiukšliadėžėn", – rašo jis.

„Knygos kalba yra tendencinga. Laidoneris, pavyzdžiui, vadinamas „spekuliantu, lošėju, žiauruoliu", kuris „ko norėjo, tą ir gavo", jis dalyvavo „vyrukų žaidimuose" ir taip toliau."

Pekka Lilja tęsia: „Turtolos faktų šaltiniai yra nepakankami. Jis teigia, esą Estijos armija 1939-aisiais būtų atlaikiusi Sovietų Sąjungos puolimą. Jis net nepamini Urmaso Salo 313 puslapių magistro darbo „Estijos karinių pajėgų parengtis kariauti ir pasipriešinimo galimybės 1939 m." Salo tvirtina, kad Estija tikrai būtų pralaimėjusi. Turtola nepasivargino perskaityti net Vokietijos užsienio reikalų ministerijos dokumentų, kurie būtų paneigę ne vieną jo teiginių punktą, pavyzdžiui, kad Vokietija būtų atskubėjusi padėti Estijai. Jis ima tik tuos dokumentus, kurie palaiko jo įsitikinimus."

„Turtolos metodas yra ne mokslinis, o propagandinis. Jis laisvai naudojasi citatomis, pateikdamas nuo šaltinio atskirtą tekstą, tame pačiame šaltinyje nepastebėdamas jo teiginį paneigiančios citatos dalies. Turtolai didelis autoritetas yra Magnusas Ilmjärvas, kurio daktaro disertacijos tezės, kad Pätsas buvo Sovietų Sąjungos agentas, pasirodė esančios melagingos. Šito Turtola nemini. Jis tiki viskuo, ką teigia Ilmjärvas. <...> Turtolos hipotezė, esą „išdavikai" norėjo tapti Sovietų Sąjungos sąjungininkais jau 1939 metų pradžioje, grindžiama po estų didžiavyriams priskiriamo Jaano Tõnissono viešnagės pas Hellą Wuolijoki 1939-ųjų sausį."

Suomijos karo archyvo nuotrauka

Nuotrauka iš Helvi Hödrejärv asmeninio archyvo

„Turtola tvirtina, neva Pätsas prašęs savo užkietėjusio priešo Tõnissono per Wuolijoki paprašyti Estijai Sovietų Sąjungos apsaugos. Tas tvirtinimas yra Turtolos fantazija. Pätsas su Laidoneriu 1939 metų pavasarį atsisakė Sovietų Sąjungos pasiūlymo prisijungti kartu atremiant Vokietijos puolimą. Kai Hitleris užpuolė Lenkiją, Estija paskelbė neutralumą. Molotovo-Ribbentropo paktas nulėmė Estijos likimą. <...> Turtola reikalavo, kad Estija būtų stojusi viena kariauti su Sovietų Sąjunga. O Estijos vadovai norėjo išgelbėti tautą nuo skerdynių ir siekė laimėti laiko."

Aš neketinu perpasakoti Martti Turtolos rašinių apie Konstantiną Pätsą ir vyriausiąjį kariuomenės vadą Laidonerį nei analizuoti šaltojo karo laikų prietarų, kuriuos KGB suomiams įteigė apie Estijos išeivius, pasaulinėse organizacijose palaikančius valstybės tęstinumą Vakaruose. KGB laikė išeivius imperialistų parankiniais arba priešais, tačiau Antso Oraso pavardė XXI amžiuje, kai nebėra SSRS, Suomijai nebeturėtų kelti grėsmės.

Istorikas Indrekas Jürjo mokslo tiriamajame darbe „Išeivija ir Sovietų Estija" rašo, kad Antsas Orasas kėlė galvos skausmą KGB ir komunistams jau 1958 metais, kai Suomijoje pasirodė jo knyga „Lemtingi Estijai metai", nes joje pasakojama, kaip buvo okupuota Estija. Knyga išėjo tuo pat metu, kai Suomijos valstybė artėjo prie vadinamosios „naktinės šalnos krizės" (*yöpakkaskriisi*)* laikotarpio, kai iš vienos pusės iškilo pavojus prezidentų Paasikivi ir Kekkoneno linijai, o iš kitos formavosi Suomijos ir Sovietų Sąjungos sambūvio politika, kurią vėliau imta vadinti finliandizacija. Išeivijoje gyvenęs literatūros profesorius Antsas Orasas turėjo Suomijoje daug pažįstamų ir bičiulių. 1957–1958 mokslo metais jis dirbo Helsinkio universitete kaip kviestinis profesorius.

KGB ėmė veikti. Kairuoliškas estų inteligentas Nigolas Andresenas, dalyvavęs vadinamajame 1940-ųjų birželio perversme, vėliau kaip

---

* „Naktinės šalnos krizė" – Sovietų Sąjungos intervencija į Suomijos vidaus politiką dėl vyriausybės sudarymo 1958 m.

„buržuazinis nacionalistas“ buvo kalinamas Gulage ir galų gale priverstas bendradarbiauti su KGB – turėjo Jaano Reebergo vardu parašyti straipsnį apie Oraso kūrinį.

Andresenas parašė Orasui viešą laišką, prieš tai apsvarstytą su komunistų partijos centro komitetu, ir nusiuntė jį į Suomijos Parlamentą Aino Kilpi. 1959 metų sausio 18 dienos viešas Andreseno laiškas buvo paskelbtas komunistų laikraštyje „Kansan Uutiset“ (Liaudies balsas). Savo viešame laiške Andresenas Orasui nepateikia jokių kontrargumentų, bet gėdina literatūros profesorių kaip kultūrininką ir buvusį antifašistą, kad sutiko savo vardu išleisti tokią šmeižikišką ir klaidų knibždančią knygą. Kai Antsui Orasui 1964 metais buvo pasiūlyta kelti savo kandidatūrą eiti nuolatines profesoriaus pareigas Jyvaskylos universitete, jis atsisakė, nes manė, kad Suomija visais atžvilgiais yra pernelyg artima Sovietų Sąjungai.

Tikrai komiška, kad trečiojo tūkstantmečio pradžioje prof. Martti Turtola dar tebegriovė estų išeivijos profesoriaus Antso Oraso mitus.

Istorijai niekuomet nestinga savo šventųjų, prieštaravimų ir sąmoningų klastočių, kaip daryta Sovietų Sąjungoje ir satelitinėse jos valstybėse. Mažoms tautoms ir paprastiems žmonėms jos būna lemtingos.

Per politinius žaidimus įsigali tamsioji žmonijos pusė, kuri pasireiškia skerdynėmis, skatinimu žudyti, kiršinimo kampanijomis. Kai žmonija paklūsta psichopatijai, ji suspaudžia gniaužtais pavienius asmenis, išmėgina jų pilietinę drąsą ir dorovines vertybes, tai yra manipuliuoja jų ir jų artimųjų gyvybėmis. Visa to padariniai yra masiniai kapai, baimė, stresas ir neviltis, jausmai, kuriuos valdo valstybinė cenzūra ar „smegenų plovimas“, žudynėms maskuoti pasitelkiant ideologiją, nurodančią kaltuosius, kurių pasmerkimas myriop yra pateisinamas.

Suradau archyvuose 1939 metų filmo kadrus, norėdama parodyti, kaip sovietinė armija kerta Estijos valstybinę sieną ir įsikuria savo kari-

nes bazes. 1991-aisiais savo akimis mačiau, kaip sovietiniai tankai įvažiuoja į Estijos sostinę Taliną. Buvome per plauką nuo katastrofos, vienai mažai valstybei sutriuškinti nereikėjo didelių pastangų. Teigiama, kad estams jau buvo parengta 250 000 porų antrankių ir ištuštinti Rusijos kalėjimai, – taip kalbėjo buvęs Estijos ministras pirmininkas Edgaras Savisaaras televizijos interviu, kurį jis davė 2011-ųjų rugpjūtį, praėjus dviem dešimtmečiams po Estijos nepriklausomybės atkūrimo.

Žudymo mašinos apsupa Estiją

1939 METŲ įvykiai davė pradžią traukimuisi iš gimtinės, tremčiai ir etniniams valymams, kurie sudarė mūsų dabartinių traumų pagrindą.

1939-ųjų vasaros pabaigoje, rugpjūčio 23-iąją, nacionalsocialistinė Vokietija – ligi tol buvusi priešiška komunistams – ir komunistinė Sovietų Sąjunga – ligi tol ypač nekentusi nacionalsocialistų – pasirašė tarpusavio nepuolimo ir bendradarbiavimo sutartį, kurios slaptuoju papildomu protokolu mažos valstybės Suomija, Estija, Latvija, Lietuva ir rytinė Lenkijos dalis buvo priskirtos Sovietų Sąjungos interesų sričiai.

1939 metų rugsėjo 28 dieną Sovietų Sąjunga ir Estijos Respublika pasirašė Savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią Sovietų Sąjunga gavo teisę įkurti Estijoje karines bazes. Pažeisdama visus sutarties punktus, provokuodama ir kaltindama Estiją, Sovietų Sąjunga po kelių mėnesių pasijuto turinti teisę sunaikinti Estijos valstybingumą, okupuoti ir aneksuoti šią šalį.

Rašydama šią knygą susipažinau su istorijos mokytoja, istorike Eve Kubi, kurios prosenelės brolio, Estijos veterinarijos mokslo pradininko Karlo Saralio žmona Ebba Saral buvo Tartu *Naiskodukaitse* kūrėja ir vadovė. 1941 metų birželio 14-ąją ji buvo suimta kartu su vyru ir dviem sūnumis ir po metų, birželio 20-ąją sušaudyta Sverdlovsko srities Sosvos la-

geryje. Norėdama parodyti, kaip pasireiškia blogis, pasinaudojau Eve Kubi tyrimais ir straipsniais, taip pat jos daktaro disertacijos vadovo, Tartu universiteto istorijos profesoriaus Tõnu Andruso Tannbergo medžiaga.

Jie vaizduoja žudymo sistemą, prieš kurią Europos humanistai kovojo tarp dviejų pasaulinių karų ir kurią mėginta kontroliuoti Versalio taikos sutartimi. Tačiau mėginimai susivienyti ir kurti bendrijas, tokias kaip *lotų* ir *Naiskodukaitse* tarptautinės organizacijos, stiprinti Jungtinių Tautų veiklą ir plėtoti taiką, buvo paminti augančios neapykantos ir galios troškimo. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje daugelio mažųjų valstybių ir strategiškai svarbių šalių egzistavimas vėl atsidūrė ant svarstyklių.

Dokumentinio filmo dramatiškumas man yra svarbus vadinamosios informacijos architektonikos požiūriu. Man tai yra vizualus kraštovaizdis, kurį sudaro faktai, įvykiai, aplinkybės, prisiminimai, filmų kadrai ir nuotraukos, kuriantis pagrindą emociniam praėjusios eros suvokimui. Šaltų istorijos faktų negana, kad pajustum vaizduojamą laikotarpį.

Žmogaus gyvenimą veikia ideologijos, esama valdžia ir informacija. Todėl vienodai svarbu tiek tirti ano meto amžininkų prisiminimus, tiek kalbėtis apie egzistenciją su to laikotarpio tyrėjais.

SSRS 1939 metų rugsėjį ketino sutriuškinti Estijos Respubliką, parengusi operaciją „Vulkan", jeigu Estija atsisakytų suteikti savo teritoriją Sovietų Sąjungos karinėms bazėms.

Istorikai daugiausia nagrinėjo Sovietų Sąjungos ir Estijos sutartį dėl karinių bazių įkūrimo ir jos priešistorę bei karines derybas. Eve Kubi tiriamojo darbo ašį sudaro Sovietų Sąjungos prieš Estijos respubliką parengta operacija „Vulkan".

Kadangi jokia valstybė negali vien panorėjusi, be tiesioginių karo veiksmų, kurti savo karinių bazių kitos suverenios valstybės teritorijoje, SSRS turėjo rasti tam dingstį. Ją pareiškiant Estijai, buvo pasinaudota faktu, kad rugsėjo 15-osios naktį į Taliną atplaukė Lenkijos povandeninis laivas „Orzel" ir, nepaisydamas internavimo, pabėgo rugsėjo 18-osios

naktį. Sovietų Sąjunga apkaltino Estiją neva padėjus pabėgti Lenkijos povandeniniam laivui.

1939 metų rugsėjo 19-ąją SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras Viačeslavas Molotovas pareiškė Estijos Respublikos ambasadoriui Maskvoje Augustui Rei, kad Sovietų Sąjunga mano Estiją esant atsakingą dėl „Orzelo" pabėgimo, tad Raudonosios vėliavos Baltijos karinis jūrų laivynas pradės povandeninio laivo paieškas visoje Suomijos įlankoje. Taigi buvo pradėta jūros blokada, kurios metu sovietiniai laivai įsibrovė į Estijos teritorinius vandenis ir apšaudė Estijos pakrančių teritoriją.

Estijos Respublikos užsienio reikalų ministras Karlas Selteris 1939 metų rugsėjo 22 dieną išvyko į Maskvą sudaryti su Sovietų Sąjunga naujos užsienio prekybos sutarties. Rugsėjo 24-ąją susitikime su SSRS liaudies komisarų tarybos pirmininku ir užsienio reikalų liaudies komisaru Molotovu šis pranešė, kad prekybos sutartis bus atnaujinta tik tuo atveju, jeigu Estija sutiks leisti dislokuoti savo valstybės teritorijoje sovietų karines bazes.

Molotovas teigė, esą Estijos neutraliteto politika didina pavojų SSRS saugumui, kelia grėsmę jos kariniam ir prekybiniam laivynui Baltijos jūroje ir tiesiogiai taip pat Leningradui. Be to, Molotovas pareiškė, kad 1920 metų taikos sutarties sąlygos jau nebetinka, nes dabar SSRS yra kariškai bei ekonomiškai galinga didelė valstybė, į kurios interesus būtina atsižvelgti. Todėl SSRS nusprendė gauti Estijos vyriausybės sutikimą sudaryti karinį arba abipusės pagalbos paktą, kuris leistų Sovietų Sąjungai įkurdinti Estijos teritorijoje laivyno ir oro laivyno atramos punktus arba bazes.

Karinių bazių kurdinimą Estijoje tikėtasi oficialiai įforminti kaip abipusės pagalbos paktą. Kadangi Estijos Respublikos užsienio reikalų ministras neturėjo įgaliojimų pasirašyti tokį paktą, Karlas Selteris sugrįžo į Taliną.

Susidariusią padėtį rugsėjo 25–26 dienomis svarstė Estijos Respublikos vyriausybė ir parlamento komisijos. Deryboms į Maskvą buvo nutar-

ta siųsti komisiją, kurią sudarė Karlas Selteris, Augustas Rei, Juris Uluotsas ir Antsas Piipas*.

Pamatę, kad Estijos reakcija į Maskvos kaltinimus gana drungna, sovietai sufabrikavo incidentą, neva neatpažintas povandeninis laivas torpedavo sovietinį povandeninį laivą „Metallist". Sovietų Sąjunga iškėlė kaltinimą, kad minimas laivas rugsėjo 27-osios 18 valandą buvo paskandintas Narvos įlankoje, ir penketas įgulos narių prapuolė be žinios. Į estų teigimą, kad laivas paliko Estijos teritorinius vandenis tik 18 val. 40 min. ir jokio sprogimo nebuvo girdėti, nekreipta jokio dėmesio.

Eve Kubi rašo, kad tuo pat metu Estijos pasienyje prasidėjo karinės galios demonstravimas. 1939 metų rugsėjo 25-ąją sovietiniai lėktuvai viršum Estijos pradėjo žvalgybinius skrydžius. Raudonoji armija telkė Estijos pasienyje galingą smogiamąją jėgą.

Remiantis Estijos karinių pajėgų štabo duomenimis, ten buvo išdėstyti tokie daliniai:

Narvos kryptimi Kingisseppo rajone 10-oji ir 16-oji pėstininkų divizijos; 24-oji motorizuotoji divizija; 12-oji, 13-oji ir 18-oji tankų brigados; 2-asis motorizuotasis priešlėktuvinės gynybos divizionas; 225-asis motorizuotasis artilerijos pabūklų divizionas; 110-asis artilerijos pabūklų divizionas; 2) Irboskos kryptimi Pskovo rajone 56-oji, 90-oji ir 161-oji pėstininkų divizijos; 1-oji ir 2-oji tankų divizijos; 20-oji tankų brigada; 96-asis ir 133-iasis artilerijos pabūklų divizionai; 3) pasienio aerodromuose 10-oji, 55-oji ir 78-oji aviacijos brigados; 15-asis, 35-asis, 38-asis, 50-asis, 63-iasis ir 80-asis aviacijos pulkai. Raudonosios armijos pajėgas antroje rugsėjo pusėje sudarė 160 000 karių, 700 artilerijos pabūklų, 600 tankų ir 600 lėktuvų.

---

*August Rei (1886–1963) – Estijos politikas socialdemokratas; Jüri Uluots (1890–1945) – Estijos Respublikos ministras pirmininkas (1939–1945, Estijos Respublikos prezidentas 1940–1945); Ants Piip (1884–1942) Estijos politikas, diplomatas.

Karinis bauginimas pasiekė viršūnę, kai Estijos delegacija pargrįžo iš Maskvos tartis su vyriausybe. Tada jau buvo aišku, kad dabar sprendžiamas valstybės nepriklausomybės ir tautos likimas. Pasitarimų metu SSRS žvalgybiniai lėktuvai ir bombonešiai grėsmingai skraidė viršum Talino, net džerškėjo langai ir drebėjo namų sienos. Lėktuvai skraidė taip žemai, kad juos būtų buvę galima kliudyti iš medžioklinio šautuvo. Tačiau policijai ir karinių pajėgų štabui buvo griežtai įsakyta nešaudyti.

Nepaisydamos Estijos atstovų protesto, SSRS karinės oro bei jūrų pajėgos toliau pažeidinėjo Estijos valstybinę sieną.

1939 metų rugsėjo 26 dieną Leningrado karinės apygardos štabas gavo SSRS gynybos liaudies komisaro Klimento Vorošilovo įsakymą, kuriame reikalauta sutelkti karinės apskrities dalinius ties pasieniu su Estija ir Latvija ir užbaigti dislokaciją 1939 metų rugsėjo 29-ąją. Numatomą operaciją vienijo bendras pavadinimas „Vulkan". Tarp Suomijos įlankos ir Peipaus ežero buvo sutelkti Kingisseppo ypatingasis šaulių korpusas, piečiau nuo Pskovo ežero – 8-osios armijos daliniai, o Sebežo, Juchnevičių ir Kliascicų rajonuose – 7-osios armijos daliniai.

7-osios armijos sudėtyje buvo ir dalis Baltarusijos karinės apygardos 3-iosios armijos pajėgų, kuri 1939 metų rugsėjo 26–29 dienomis buvo sutelkta kairiajame Dauguvos krante.

Raudonosios armijos dalinių užduotis buvo suduoti Estijos karinėms pajėgoms galingą ir triuškinamą smūgį. Kingisseppo armijos grupuotė visų pirma turėjo staigiai prasiveržti Rakverės, Tapos ir Talino kryptimi, tada 8-oji armija turėjo sutriuškinti priešo kariuomenę ir prasiveržti į Tartu, o toliau kartu su Kingisseppo grupuote – į Taliną ir Pernu, iš Valgos pusės savo sparnui ginti palikus vieną tankų brigadą ir 25 kavalerijos divizijas.

Įsiveržus Latvijos kariuomenei ar Estijos pajėgoms susilaukus pagalbos, Raudonosios armijos 7-oji armija, sudavusi staigų smūgį, turėjo išilgai Dauguvos krantų užpulti Rygą.

Smūgis iš jūros, sausumos ir oro. Sutriuškinti viską!

TYRIMAI rodo, kad Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno užduotis buvo sunaikinti Estijos laivyną, suduoti smūgį Estijos jūrų laivyno bazėms ir paremti Leningrado karinės apygardos sausumos pajėgų puolimą. Gynybos liaudies komisaras reikalavo parengti operaciją 1939 metų rugsėjo 27-ąją, perspėdamas, kad apie puolimo pradžią praneš atskira direktyva. Ir jau rugsėjo 28-ąją gynybos liaudies komisaras patvirtino prieš Estiją suplanuotos operacijos turinį, tačiau kartu nurodė vengti sprogdinti geležinkelio tiltus.

Tą pačią dieną Leningrado karinės apygardos vadas, 2-ojo rango komandarmas Kirilas Mereckovas įsakė Raudonosios vėliavos Baltijos karinį jūrų laivyną mobilizuoti visiškai karinei parengčiai ir gavus atitinkamą įsakymą suduoti smūgį Estijos jūrų laivyno bazėms bei užimti Estijos jūrų laivyną. Gavus įsakymą reikėjo užkirsti Estijos laivynui kelią į Suomijos ir Švedijos teritorinius vandenis, palaikyti pakrantės sausumos pajėgas artilerijos pabūklų ugnimi ir pasirengti pagal specialų įsakymą išlaipinti sausumoje jūrų desantą. Latvijai stojus ginti Estijos, užimti ir Latvijos jūrų laivyną.

Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno užduotis buvo sunaikinti Estijos karinį jūrų laivyną, sutriuškinti Talino ir Kundos jūrų laivyno bazes, estų kariniams laivams užkirsti kelią į Suomijos įlanką, palaikant karinių dalinių judėjimą A sparne, ir parengti įtvirtinto Talino rajono užėmimą.

Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno karinės oro pajėgos, kilus karo veiksmams, privalėjo rasti ir sunaikinti Estijos karinius jūrų laivus, bombarduoti karinius dalinius ir įtvirtinimus Narvos sąsmaukoje ir ruože tarp geležinkelio bei Suomijos įlankos 30 km atstumu

nuo puolančių dalinių; sunaikinti Estijos oro laivyno materialiąją įrangą; bombarduoti statinius Rakverės ir Kundos aerodromuose; sunaikinti geležinkelio atkarpą, jungiančią Sondą su Rakverės aerodromu; sunaikinti gynybinius įtvirtinimus, esančius Talino apylinkėse ir Estijos pakrantėse į vakarus nuo Talino bei salose; neleisti dėti minų užtvarų Talino apylinkėse; ginti jūrų laivyną nuo Estijos karinio oro laivyno antpuolių ir užkirsti kelią Estijos lėktuvams prasiveržti Kingisseppo ir Tormos kryptimis, taip pat skristi toliau išilgai Suomijos įlankos pakrantės Leningrado pusėn.

Karinis jūrų laivynas turėjo būti pasirengęs palaikyti desanto išlaipinimą Suomijos įlankos pietiniame krante, taip pat, jeigu reikia, suduoti smūgį Suomijos įlankoje esantiems priešo laivams ir palaikyti specialiosios brigados katerius.

Rugpjūčio 29-osios rytui brėkštant, kariniams jūrų laivams buvo įsakyta užimti pozicijas ir „Vulkanui" signalizavus pradėti veikti.

Numatytai operacijos „Vulkan" dienai Estijos pasienyje buvo sutelkta 15 šaulių divizijų, 2 kavalerijos divizijos, 7 tankų brigados ir 1 šaulių kulkosvaidininkų brigada. Tuose daliniuose iš viso buvo 300 000 kovotojų, 2760 artilerijos pabūklų, 2077 tankai, 243 kariniai šarvuočiai. Raudonoji armija, šiaip ar taip, ketino įžengti į Estijos teritoriją, nepaisydama Estijos vyriausybės nutarimų.

SSRS karinių pajėgų telkimas Estijoje neliko nepastebėtas. Estijos karinių pajėgų vyriausiojo vado nurodymu stengtasi sumažinti susidūrimo grėsmę, o kovinius veiksmus leista pradėti tik vyriausiajam vadui įsakius. Kariniai daliniai liko savo senose dislokacijos vietose, kareivinėse tvyrojo pavojaus būsena, buvo sustiprinti stebėjimo postai.

Gynybinėse pozicijose budėjo sargybos būriai, gelžbetoniniai bunkeriai parengti kovoms. Buvo dislokuotos ir išskaidytos šaudmenų atsargos. Taip pat parengti komandiniai ir stebėjimo punktai, patikrinti ryšiai ir paruošti užtaisai tiltams sprogdinti.

Narvos karinės apygardos, turinčios tiesioginę ribą su Sovietų Sąjunga, vadas teiravosi, ką daryti netikėtai užpuolus rytinei kaimynei: ar iš anksto užminuoti Narvos miesto tiltus ir, jeigu reikia, sprogdinti, ar ne.

Karinės apygardos vadas taip pat pageidavo gauti savo žinion 4000 prieštankinių minų. Mieste įkurdintos divizijos vadas nepritarė minų dėjimui negavus atitinkamo įsakymo.

1939 metų rugsėjo 27-ąją operatyviniu įsakymu Nr. 1 Estijos karinių pajėgų vyriausiasis vadas Laidoneris skyrė šiuos savo pavaduotojus: karinių pajėgų štabo vadą generolą leitenantą Nikolajų Reeką, 3-iosios divizijos ir Talino įgulos vadą generolą majorą Herbertą Brede ir *Kaitseliito* vadą generolą majorą Johannesą Orasmaa.

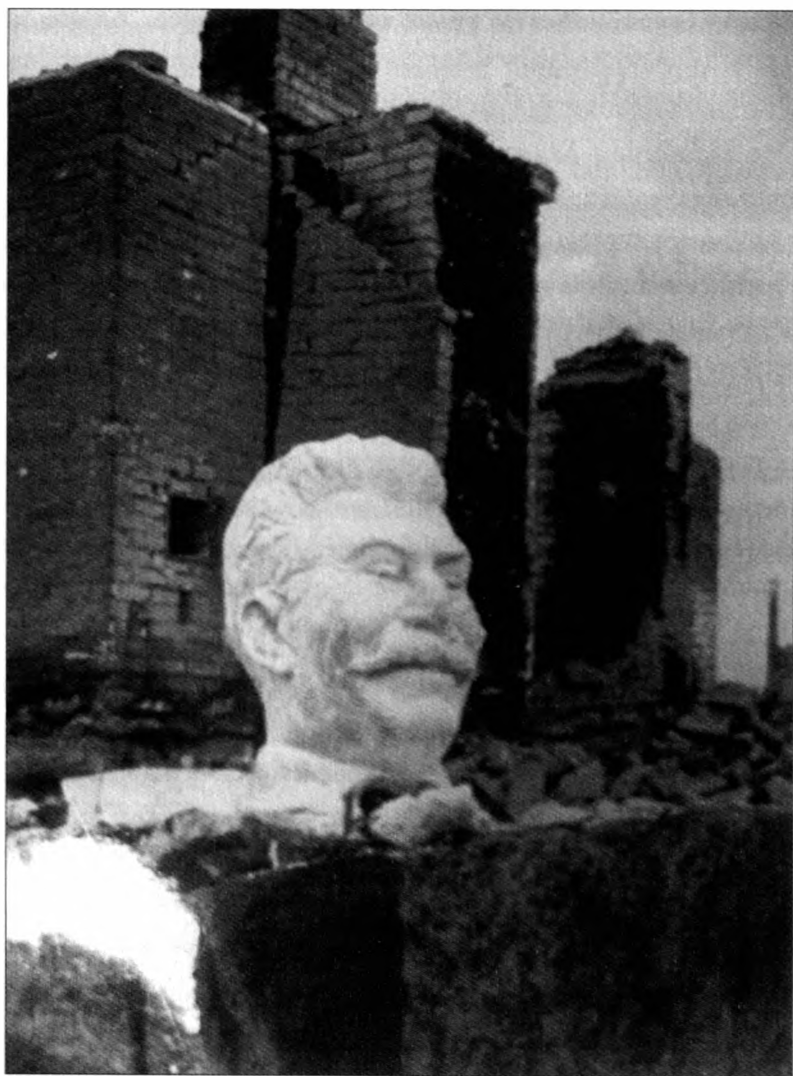
Divizijoms, karinių jūrų pajėgų vadui ir priešlėktuvinės gynybos vadui taip pat buvo duoti nurodymai, kaip veikti galimo SSRS užpuolimo atveju. Rugsėjo 28-osios rytą karinių pajėgų vyriausiasis vadas Johanas Laidoneris divizijų vadams, karinių jūrų pajėgų vadui ir priešlėktuvinės gynybos vadui įsakė priešintis, jeigu Sovietų Sąjunga imtų pulti.

Sovietų Sąjungai pradėjus karinius veiksmus, sausumos pajėgos, karinės jūrų pajėgos ir priešlėktuvinės gynybos pajėgos privalo veikti pagal gynybinį planą „Rytų variantas" ir turi atsižvelgti į tai, kad pačioje karo pradžioje daug kur gali nutrūkti ryšys.

Tuo pat metu, kai SSRS rengėsi operacijai „Vulkan" ir telkė savo pajėgas kariniams veiksmams prieš Estiją, Maskvoje vyko derybos.

Nors derybų tempas buvo spartus, jos vis dėlto vyko sunkiai.

Derėtasi dėl Estijon siunčiamų dalinių skaičiaus, dėl jų išdėstymo ir sutarties galiojimo laiko. Pirmiausia Maskva kėlė gana didelius reikalavimus, tačiau supratus esant ribą, kurios kol kas negalima peržengti, buvo atsitraukta. Taigi Maskvai teko pripažinti Estijos valstybės savarankiškumą ir nepriklausomybę, santvarką, konstitucinius pagrindus ir ekonominę sistemą ir neprimesti jai komunistinio režimo. Kartu su nepriklau-

Suomijos karo archyvo nuotrauka

somybe buvo pripažinta ir Estijos vyriausybė, parlamentas, savarankiška vidaus bei užsienio politika ir kariuomenė.

Estijos ir Sovietų Sąjungos abipusės pagalbos sutartis buvo pasirašyta Maskvoje 1939-ųjų rugsėjo 28-ąją. Ji buvo sudaryta dešimčiai metų ir, nė vienai iš šalių neatsisakius sutarties, turėjo galioti dar penkerius metus. Dviejų valstybių tarpusavio susitarimas rėmėsi 1920 metų vasario 2 dienos Taikos sutartimi ir 1932 metų gegužės 4 dienos Nepuolimo sutartimi tarp Estijos ir Rusijos.

Sutarties pagrindu abidvi šalys pasižadėjo pagelbėti viena kitai, jeigu užpultų trečioji valstybė. Sovietų Sąjunga įsipareigojo padėti Estijai ir lengvatinėmis sąlygomis aprūpinti ginkluote bei kita karine įranga. Estija pažadėjo Sovietų Sąjungai suteikti teisę įrengti Saremoje, Hiiumoje ir Paldiskio mieste karinio jūrų laivyno bazes ir aerodromus. Atitinkamos teritorijos, taip pat Estijoje įkurdinamų sovietinių sausumos ir oro pajėgų tikslus skaičius nurodoma specialiais susitarimais. 1939 metų rugsėjo 28-osios sutartis yra žinoma kaip vadinamoji bazių sutartis.

Specialūs susitarimai buvo įforminti kaip abipusės pagalbos sutarties papildomi slaptieji protokolai.

Remdamasi sutartimi Sovietų Sąjunga galėjo įvesti Estijon iki 25 000 karių. Pagal papildomą protokolą SSRS karinis jūrų laivynas laikinai ligi dvejų metų gavo teisę naudotis Talino uostu. Tos teisės naudojimo tvarka savo ruožtu turėjo būti reguliuojama specialiais susitarimais. Taip pat nutarta paritetiniais pagrindais sudaryti mišrią komisiją, kurios uždotis – stebėti sutarties vykdymą ir spręsti kylančius klausimus.

Abipusės pagalbos sutartis buvo nedelsiant ratifikuota. SSRS Aukščiausioji Taryba paktą ratifikavo 1939 metų rugsėjo 29-ąją.

Konstantinas Pätsas ratifikavo abipusės pagalbos sutartį ir jos slaptąjį papildomą protokolą savo 1939 metų spalio 2 dienos nutarimu Nr. 24-sal. Nutarime taip pat pažymėta, kad protokolas neskelbtinas. Tų pačių metų to paties mėnesio 4 dieną Taline Estijos Respublikos

užsienio reikalų ministras Karlas Selteris ir SSRS atstovas Vladimiras Bočkariovas pasikeitė SSRS ir Estijos Respublikos tarpusavio abipusės pagalbos sutarties ratifikavimo raštais, ir nuo tos dienos sutartis įsigaliėjo remiantis jos 6-uoju straipsniu.

Kadangi visos tarptautinės sutartys buvo registruojamos Jungtinių Tautų Organizacijoje pagal JTO įstatų 18 straipsnį, 1939 metų spalio 13-ąją Estijos Respublikos ir SSRS tarpusavio abipusė bendradarbiavimo sutartis buvo įregistruota Jungtinių Tautų sekretoriato oficialiajame sutarčių registre kaip įrašas Nr. 4643.

1939 metų rugsėjo 28-ąją pasirašius sutartį Sovietų Sąjunga atšaukė operacijos „Vulkan" parengtį. SSRS karinio jūrų laivyno liaudies komisariato 1939 metų rugsėjo 30 dienos šifrograma Nr. 1/244 Raudonosios vėliavos Baltijos kariniam jūrų laivynui buvo įsakyta užbaigti Estijos jūrinę blokadą ir sugrįžti į bazes. Praėjus kelioms dienoms po sutarties sudarymo, Estijos armijoje irgi buvo atšaukta pavojaus padėtis.

„Laimingos Estijos" pabaigos pradžia

AMERIKIEČIŲ rašytoja Marion Foster Washburne prieškariu keliavo po daugelį Europos valstybių ir Sovietų Sąjungą, ieškodama šalies, galinčios suteikti savo tautai santykinai padorias gyvenimo sąlygas. Paieškos atvedė ją į SSRS ir iš ten visai neplanuotai – Estijon tirti gyvenimo sąlygų. Savo 1940 metais išleistoje knygoje „Laimingos šalies beieškant" (A Search for Happy Country) autorė rašo: „Nors estai – ne itin pasiturinti tauta, per dvidešimt metų jie realizavo septynetą žmogui gyventi būtinų dalykų: maistą, gyvenamąjį būstą, darbą, mokymo įstaigas, savo meną ir kultūrą, sveikatą ir meilę. Toji menkai žinoma šalis yra pavyzdingai sutvarkyta valstybė: čia nėra bedarbių! Nėra neraštingumo!

Akivaizdi gerovė! Valstybė yra demokratinė!" Rašytoja labai susižavėjo Estija, jos manymu, kaip tik Estijoje slypi eilinio žmogaus paprasta laimė.

Tačiau ir Estijoje jau neramūs laikai, autorė mato iš šalies, kaip buvo sudaryta Sovietų Sąjungos ir Estijos sutartis dėl bazių. Washburne rašo, kad estai sunerimo, nes jiems nepavyko kartu su Suomija ir Skandinavijos valstybėmis sudaryti Baltijos antantės, kuri būtų padėjusi mažoms valstybėms apsiginti. Įvažiuodama į Estiją iš Sovietų Rusijos, ji aiškiai mato skirtumus tarp dviejų šalių ir aiškina, kad ne vien geografinė riba skiria dvi valstybes, bet ir riba tarp dviejų skirtingų žmonių grupių ir galvosenos: vienoje sienos pusėje stovi mažas dailus mėlyna, juoda ir balta spalva nudažytas sargybos namelis su tokia pat vėliava ir tvarkingą mėlyną uniformą vilkintis pasienietis.

Priešingoje pusėje ji mato nežabotai vešantį mišką, prastai apsivilkusį pasienietį ir didelį raudoną lozungą: „Visų šalių proletarai, vienykitės!"

Vakarų pusėje autorė išvydo mažą švarią racionalią valstybę be jokių plakatų su lozungais, o Rytuose plytėjo didelė pasklida šalis, kurioje vyravo nesirūpinimas žmonėmis, sergstimais vienpartinės sistemos ir teroro.

Ji neįsivaizduoja, kaip dvi tokių skirtingų santvarkų valstybės gali bendradarbiauti, ir klausia, ar 135 milijonus gyventojų turinti didžioji Sovietų Sąjungos valstybė nepadarys savo įkaitu Estijos, kurioje tik vienas su ketvirčiu milijono gyventojų.

Po sutarties dėl bazių sudarymo, bendraudama su estais, rašytoja jaučia jų susierzinimą ir nerimą. Tačiau Estijos vyriausybė ramina tautą, esą toji sutartis išgelbėjo Estiją nuo beviltiško karo ir užtikrino jai visišką ekonominę bei politinę nepriklausomybę. Juk tokiomis aplinkybėmis nieko kito sakyti tautai ir neįmanoma.

Sutartis dėl karinių bazių ir kultūrinis šokas

JOKS naujas įrodymas po visa to negali įtikinti, kad Estija savo noru prisijungė prie Sovietų Sąjungos, nes kariuomenės įvedimas, prievarta ir spaudimas yra faktai.

Po sutarties dėl karinių bazių sudarymo tarp Sovietų Sąjungos ir Estijos Respublikos 25 000 sovietinių karių pirmąkart gyvenime kerta sovietinės valstybės sieną. 1939 metų spalio 12 dieną Estijos teritorijon įplaukia Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno pirmieji laivai, o spalio 18-ąją įžengia sausumos pajėgos. Sovietų kariams tai pirmasis susidūrimas su Vakarų pasauliu, dauguma jų priblokšti, nes tokios gerovės anksčiau nebuvo regėję. Nors bazėse griežta disciplina ir prastos gyvenimo sąlygos – nėra kur leisti laisvalaikio ir praustis, daugeliui pavyksta paskaityti Estijos rusų laikraščius, kai kas įsimyli, kai kas nusižudo, kai kas ilgisi savo šeimos, kai kurie suimami, kiti geria ir nesilaiko mieste viešosios tvarkos, nežino eismo taisyklių, kai kas žada pereiti Estijos pusėn, jeigu ji imtų priešintis.

Paldiskio pasienio zonos vadas Julius Laasas savo prisiminimuose aprašo, kaip rusai įžengė į Paldiskį: „Įsimintina diena buvo lapkričio 16. Tą dieną viršum Paldiskio pasirodė 18 rusų hidroplanų, pasisukioję porą valandų, jie nusileido Paldiskio įlankoje ir pritvirtino inkarus jos dugne. Mūsų žmonės vaikštinėjo šypsodamiesi ir purtė galvas. Dar vidurnaktį stebėjau, kaip tie 18 „erelių" sklando ant bangų, gerokai sustiprėjusių pakilus šiaurryčių vėjui, ir tikėjausi paties geriausio. Lūkesčiai manęs nenuvylė – kitą rytą 16 „erelių", negailestingai sudaužytų, gulėjo parblokšti akmenuotame Laokülos paplūdimyje, ir tik du, nusviesti Kurkses kaimo saugaus užutėkio smėlin, liko apysveikiai. Tą dieną iš pradžių buvo smagu matyti susirūpinusius rusų viršininkus, kurie atsisakinėjo bet kokių susi-

tikimų. Pavakary priešais komunistinės brigados vado Kabanovo štabą sustojo 11 automobilių, trejetas iš jų su grotuotais langais. Teismas vyko šešias valandas, vidurnaktį 16 vyrų su antrankiais buvo susodinti į grotuotas mašinas ir išvežti į mišką už Kloogos, kur juos sušaudė."

Eve Kubi rašo, kad iš pradžių ir Estijos, ir sovietų pusė vienodai stengėsi reguliuoti santykius tarp sovietų armijos ir vietos gyventojų bei savivaldos institucijų. Tam buvo sudaryta ir bendra komisija ginčams spręsti; ją sudarė Raudonosios armijos korpuso vadas ir Estijos armijos karinės apygardos vadas, kurių teritorijoje iškildavo ginčytinų klausimų. Be to, karinės komisijos 1939 metų spalio 10 dienos protokolu Nr. 2 nutarta sudaryti mišrią komisiją kasdieniams neatidėliotiniems klausimams spręsti.

Sovietinės vadovybės poziciją dėl bendravimo su vietos gyventojais bazių kūrimo pradiniame etape SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras išsakė 1939 metų spalio 23 dienos telegramoje SSRS ambasadoriui Estijoje. Telegramoje ambasadoriui Nikitinui, be kita ko, rašoma:

Jūs nesupratote mūsų politikos Estijos atžvilgiu, susijusios su SSRS ir Estijos abipusio bendradarbiavimo sutarties sudarymu.

Privalote galų gale suprasti, kad bet koks Estijos sovietizavimo nuotaikų skatinimas ar netgi nesipriešinimas tokioms nuotaikoms yra naudingas tik mūsų priešams, antitarybiniams provokatoriams. Taip neteisingai elgdamiesi Jūs klaidinate ir estus.

Privalote prižiūrėti tik tai, kad mūsų žmonės, tarp jų ir mūsų kariai Estijoje, tiksliai ir kruopščiai vykdytų pagalbos paktą ir nesikišimo į Estijos reikalus principą, ir rūpintis, kad ir Estijos pusė taip pat žiūrėtų į paktą.

Ambasadoriui primenama, kad jis negali veikti plačiau, negu numato įprastas ambasados darbas. Svarbiausia, ką jis privalo atsiminti, – nesikišti į Estijos vidaus reikalus.

Visai 65-ojo ypatingojo šaulių korpuso personalinei sudėčiai buvo kategoriškai uždrausta susitikinėti su Estijos darbininkų ir kitomis organizacijomis, taip pat organizuoti bendrus renginius. Visi, kurie vie-

naip ar kitaip mėgins kištis į Estijos vidaus reikalus, bus laikomi antisovietiniais provokatoriais ir nubausti visu griežtumu.

Rusijos kariams buvo draudžiama kalbėti su bet kokiu Estijos piliečiu apie gyvenimą ir padėtį SSRS bei Raudonojoje armijoje. Taip pat draudžiama duoti Estijos žiniasklaidai bet kokį interviu apie Raudonąją armiją. Sovietų Sąjunga norėjo apsaugoti savo armiją nuo kontaktų su vietos gyventojais ir dėl kitų priežasčių.

Iš pradžių santykiai su Estijoje įkurdintais daliniais buvo gana ramūs, be didesnių nesusipratimų. Prie to prisidėjo ir vietos gyventojai, vengiantys susidūrimo su sovietine kariuomene. Tuo rūpinosi ir Raudonosios armijos vadovybė, tačiau dėl visiškai kitų priežasčių. Bijant, kad bazėse gyvenančius kareivius gali paveikti vietos gyvenimo būdas ir vadinamoji kapitalistinė santvarka, bazių įguloms buvo įsakyta laikytis toliau nuo vietos gyventojų. Nepaisant to, sovietų kariai vis dėlto suvokė, kaip gyvena estai. Iš Paldiskio uosto adjutanto vyresniojo jūrininko A. Jalako 1940 metų kovo 2-ąją parengto slaptojo pranešimo išaiškėjo, kad vasario 24 dieną, švenčiant Estijos Respublikos metines, vienas kariškis pasisakė ypač antisovietiškai. Pasak karininko, kilus kariniam konfliktui tarp dviejų valstybių, jis ir keletas jo bendraginklių iškart pereitų Estijos pusėn, nes čia gyvendami jie suprato, koks iš tikrųjų yra Estijoje gyvenimas ir tvarka. Taip pat pridūrė, kad nebijo būti išduotas vadovybei, nes niekas nepatikėtų jo kalba.

Estijos rusės kelia grėsmę sovietinei sistemai

SOVIETŲ Sąjungos civilinei ir karinei valdžiai taip pat kėlė rūpesčių aplinkybė, kad dalis karių gyveno ne bazių teritorijoje. SSRS ambasadorius Estijoje Kuzma Nikitinas savo dienoraštyje 1939 metų lapkri-

čio 25 dieną mini, kad rajonuose, kurių daugiabučiuose namuose gyveno jūreiviai ir raudonarmiečiai, jie tiesiogiai bendravo su vietos gyventojais.

Ten buvo beveik neįmanoma raudonarmiečius izoliuoti nuo vietos gyventojų. Buvo atvejų, kai su vietinėmis rusėmis, be kareivių, mėgino bendrauti ir karininkai.

Ilgas karių nebuvimas namuose, negalėjimas bendrauti su artimaisiais ir giminėmis baigdavosi tuo, kad jie užmegzdavo ryšius su lengvo elgesio moterimis. Čia irgi buvo įtarinėjama tarptautinės žvalgybos veikla. Vienos karinius dalinius inspektavusios komisijos ataskaitoje buvo įrašas: „Užsienio žvalgybos labai domisi tarybiniais laivais ir kariniais daliniais. Siekiant patenkinti tą domėjimąsi naudojami įvairūs būdai, o ypač moterys."

Netgi tikėta, neva estai panaudoja moteris kaip meškerės kabliuką, siekdami apšmeižti raudonarmiečius ir pakenkti jų įvaizdžiui.

Ambasadorius Nikitinas reiškia susirūpinimą, kad restoranuose ir kavinėse, kur dažniau lankosi Raudonosios armijos karininkai ir kareiviai, aptarnaujantis personalas yra rusakalbės moterys.

Moterys buvo įtariamos šnipinėjant ir dalyvaujant estų organizuotoje žvalgybinėje veikloje. Tą patvirtina įrodymas, kad mieste dažnai perduodami laiškai raudonarmiečiams nuo vietos moterų ir merginų. Nurodomas konkretus pavyzdys, kai povandeninio laivo Щ-320 jūrininkui Temnovui buvo perduotas laiškas, prasidedantis taip: „Mano išrinktajam, mano džiaugsmui".

Toliau rašoma, kaip laiško autorė nebepajėgianti toliau gyventi be vaikino, nori susitikti su juo netoli JAV konsulato pastato ir prašo tai laikyti paslaptyje.

Stalino sistemos paranojai priskirtina tai, kad sovietiniai piliečiai, ypač kariai ir partijos nariai, buvo kaltinami šnipinėjimu. Kaltinimai dažniausiai būdavo politrukų kuriamos versijos, susidariusios dėl politinės padėties, kai žmonių santykiai buvo vertinami remiantis politiniu režimu. Dažniausia bausmė – tremtis į katorgą arba sušaudymas. Stalino

Suomijos karo archyvo nuotrauka

režimas nepasitenkindavo vien tuo, būdavo baudžiami ir liaudies priešu paženklinto žmogaus giminės. Londono universiteto istorijos profesorius Orlando Figesas savo kūrinyje „Kuždėtojai" (The Whispers) rašo, kad tokį įprotį Stalinas galėjo įgyti Gruzijoje, nes kraujo kerštas tarp giminių būdingas Kaukazo papročiams.

„Tarp bolševikų elito šeimyniniai ir klaniniai santykiai buvo susipynę su politiniu lojalumu: sąjungos buvo sudarinėjamos tuokiantis; kraujo ryšiai su opozicionieriais ir priešais sužlugdydavo karjerą. Stalino manymu, visa šeima turėjo kolektyviai atsakyti už jos narių elgesį. Jeigu vyrą suimdavo kaip „liaudies priešą", jo žmona automatiškai būdavo kalta, nes jeigu žmona neįskundė savo vyro, vadinasi, palaiko jo pažiūras ir stengiasi apginti vyrą. Kai Molotovo paklausė, kodėl buvo represuojamos Stalino „priešų" šeimos, jis 1986 metais paaiškino: „Jas reikėjo izoliuoti. Priešingu atveju jos būtų skleidusios visokiausius skundus ir visuomenė iš dalies būtų apsikrėtusi doroviniu nuosmukiu."

Taigi visa, kas sovietams Estijoje atrodė bent kiek įtartina, ir visi žmoniškesni karių veiksmai buvo siejama su šnipinėjimu. Sovietinėje Rusijoje jau 1937 metais buvo pradėtos gausios tautinės operacijos prieš estus, suomius, vokiečius, lenkus, armėnus, graikus, kinus ir kitas tautines mažumas, kurias manyta esant itin pavojingas karo atveju, Stalino manymu, nuolat gresiančiu Rusijai. Kadangi dabar sovietai buvo kapitalistinėje Estijoje, įsitikinimas, kad ši valstybė pilna „slaptų priešų" ir „šnipų", buvo įtvirtintas kaip sovietinės politikos šablonas. Tad visokiausių šnipinėjimo centrų sąraše atsidūrė net Paldiskio policijos nuovados areštinė ir paštas.

Politiniai organai ir NKVD ypatingą dėmesį skyrė antisovietinio turinio kontrrevoliucinių atsišaukimų plitimui kariuomenėje. Tam ypač tiko uostai ir vietos, kur didesnė galimybė susidurti su vietos gyventojais.

Dažnais atvejais kareiviai tabako gaminius, maisto produktus ir sovietinius pinigus keitė į estiškas plataus vartojimo prekes. Dėl to neretai buvo kaltas prastas kariuomenės aprūpinimo organizavimas.

Yra dokumentų, patvirtinančių atvejus, kai sovietų kariai, atskubėję į pagalbą, išgelbėjo Estijos piliečių turtą. Pavyzdžiui, 1939 metų lapkričio 18 dieną Paldiskyje kilo gaisras, jį gesinant dalyvavo ir sovietų kareiviai. 1940 metų gegužės 21 dieną gaisras įsiplieskė Paaslepo girininkijos valstybiniame miške. Tuomet padėti irgi atskubėjo vyrai iš bazių.

Kadangi kariniuose daliniuose trūko aptarnaujančio personalo, manyta, kad Estijos žvalgybos institucijos atitinkamais tikslais siunčia savo darbuotojus dirbti kavinėse ir valgyklose. Saugoti karinę paslaptį buvo itin aktualu, kai vietos gamyklose vyko naujo tipo laivų kapitalinis remontas. Net tose apylinkėse, kur vietos gyventojams buvo viešai uždrausta bendrauti su sovietiniais kariais, atsirasdavo koks nors „prijaučiantis Raudonajai armijai", mėginantis išprovokuoti sovietus, perduodamas provokacinio pobūdžio informaciją.

Pavyzdžiui, Nikitinas raportuoja, kaip 43-iosios aviacijos brigados darbininkė, Estijos rusė, mėgindavo dažnai pradėti kalbą, esą latviais neverta tikėti. Ji tvirtino, kad tai nesilaikanti žodžio tauta, kuri nors sudarė paktą su SSRS, ketina pirmai progai pasitaikius pražudyti rusus.

Kartą raudonarmietis buvo radęs atsišaukimą, kuriame raginama nuversti Kremliaus vienvaldystę, sunaikinti komisarus ir atsukti durtuvus prieš sovietų valdžią. Ten taip pat buvo nurodyta NKVD sušaudytų Raudonosios armijos vadų pavardės ir skaičius.

Sovietų karinė vadovybė padarė savo išvadas: su šnipinėjimu susiję atvejai tampa vis rimtesni, būtina apriboti sovietinių karių bendravimą su vietos gyventojais, o reikalavimų pažeidėjus – bausti. Pavyzdžiui, aprašytas laivo minininko „Artiom" draugiškas teismas, kuriame svarstytas leitenanto A. Šumino ir jūreivio S. Nikitino elgesys. Jie gavo leidimą išeiti į miestą ir nuvežė į Talino geležinkelio stotį išvykstančius į SSRS vadus. Ten jie įvykdė nemaža karinės tvarkos ir dorovės normų pažeidimų: gėrė alkoholinius gėrimus, susipažino su nežinomais estų muzikantais, skaitė kontrrevoliucinius baltagvardiečių laikraščius, ištvirkavo su prostitutėmis.

Estijos rusė Tamara Miliutina prisiminimų knygoje „Žmonės mano gyvenime" rašo, kad daugelis Estijos rusų paprasčiausiai domėjosi iš Rusijos atvykusiais tautiečiais, nes nežinojo, kas iš tikrųjų dedasi Rusijoje: „Dar 1937 metais mama nupirko išsimokėtinai gerą radijo imtuvą, kuris puikiai priiminėjo visas Europos radijo stotis. 1938 metais baisėdamiesi, suspaustomis širdimis klausėmės politinių persekiojimų procesų iš Maskvos. Negalėjome patikėti, kad partijos ir tautos atstovai buvo papirkinėjami išdavikai." Vėliau, kai Estija buvo visiškai okupuota ir Estijos rusus pradėta suiminėti šeimomis kaip „kontrrevoliucionierus" ir „tarybinės valstybės išdavikus", jie suprato, kad sovietų Rusijoje nebuvo jokio pasigailėjimo niekam, netgi savo tautiečiams. Estijoje, kurią sovietiniai istorikai vėliau paženklino Hitlerį palaikančios diktatūrinės valstybės antspaudu, be kitų užsienio laikraščių, buvo galima nusipirkti ir Sovietų Rusijos spaudos, pasakojančios apie „laimingus tarybinius žmones", tai irgi darė poveikį daliai Estijos rusų.

Estijos rusas Vadimas Makševas, 1941 metais su tėvais ištremtas iš Estijos į Rusiją, kur jo motina ir sesuo numirė iš bado, o tėvą sušaudė, atsiminimų knygoje „Nuneškite jam gėlių" pasakoja apie vaikų, kilusių iš rusų baltagvardiečių šeimų, susidomėjimą Sovietų Rusija. Autorius mena, kad tie vaikai pažinojo Rusiją tik iš savo tėvų pasakojimų, ikirevoliucinės spaudos, iliustracijų ir atvirukų... Anoji Rusija dar nebuvo jiems tolima laiko atžvilgiu, ir jie jautėsi esą jos dalis gal net stipriau už bendraamžius Rusijoje.

Jie traukė dainas, kurias jaunystėje dainavo jų tėvai, tačiau kai mokykloje Estijos valstybinių švenčių proga vykdavo iškilmingi minėjimai, jie kartu su estų berniukais ir mergaitėmis giedodavo: „Mano tėvyne, mano džiaugsme ir laime, kokia tu graži..."

„Dainuodavome apie mėlyną–juodą–baltą vėliavą, kurios mėlyna spalva – tai dangus virš Estijos, juoda – jos žemė, o balta – tyra estų siela... Turėjome gerbti šalį, kurioje gyvenome, kaip ir Prancūzijos rusai tu-

rėjo gerbti Prancūziją, tie, kurie gyveno Lenkijoje, – Lenkiją ir t. t. Tos dainos palietė vaikinuko širdį tik tuomet, kai jis buvo ištremtas Rusijon, dėl sovietinių represijų neteko savo šeimos ir saugaus gyvenimo Estijoje."

„Mano bendraamžiams rusams, gimusiems Estijoje, Estija jau buvo gimtinė. Bet rusiškai ši samprata turi dvi skirtingas reikšmes: gimtinė – tai šalis, kurioje gimei, o tėvynė – šalis tautos, kuriai priklausai pagal savo kalbą ir tautybę. Daugelis Estijoje gimusių rusų jaunuolių jautė didesnę trauką tėvynei negu tai šaliai, kurioje gimė. Mūsų tėvynė buvo čia pat, šalia."

Tėvynės meilę daug kam sužadino ir sovietinis filmas „Cirkas" (1936), rodomas visose Estijos kino salėse. Jame dainavo ir verkė gražuolė rusų aktorė Liubovė Orlova, o žiaurus ir kvailas amerikietis nepajėgė suprasti, kaip sovietai gali lepinti baltaodei moteriai gimusį negriuką. „...nors žmonės žinojo apie 1937-aisiais Sovietų Sąjungoje vykdomas masines politines represijas, kai į paskubomis iškastas duobes vertė sušaudytųjų lavonus, o nužudytųjų vaikai buvo išvežami „apgyvendinti" juos tolimojoje šiaurėje", – rašo autorius.

Vis dėlto ne vienas rusas norėjo tikėti iš ekrano aidinčia daina: „Kito tokio krašto nesurasi, kur taip lengva žmogui ir smagu."

Rašytojas mena, kad tuo metu daug jaunuolių norėjo prasmukti Rusijon, tačiau Estijos pasieniečiai juos sučiupdavo ir grąžindavo atgal. Sovietiniuose laikraščiuose, kurie buvo pardavinėjami ir Estijoje, dažnai pasirodydavo žinučių apie „narsius tarybinius pasieniečius", sulaikiusius šnipus ir sienos pažeidėjus. „Tačiau kalbant apie Estijos ir Sovietų Rusijos valstybinę sieną, daugelis ją kirtusiųjų visiškai neketino surengti diversijos SSRS teritorijoje, jie tik siekė to, ką matė kine. Norėjo patekti ten, kur „jaunimui atviri visi keliai" ir kur su vėjyje besiplaikstančiomis vėliavomis žygiavo laimingų žmonių kolonos. Pasienio pažeidėjai, dažniausiai penkiolikmečiai ir šešiolikmečiai, bėgdavo į svajonių šalį. Toji šalis buvo Rusija, o tie vaikinukai – rusai. Jų likimą užklojo tamsos uždanga. Juk vien savo šalyje, SSRS, čekistai išaiškindavo šimtus tūkstan-

čių „priešo agentų", o prasiskverbusieji pas juos iš už sienos buvo puikus laimikis. Pasienio pažeidėjai patys kreipdavosi į pasieniečius, jiems nereikėjo stengtis. Visi, po revoliucijos palikę Rusiją, tikėjosi ten kada nors sugrįžti." Taigi sovietų ambasada ir kiti sovietiniai žvalgybos veikėjai savo tautiečių paprastą žmogišką domėjimąsi traktavo kaip šnipinėjimą.

Raudonarmiečių apsipirkinėjimo karštinė

IŠEIDINĖTI iš bazių ar gyventi mieste daugiausia galėjo vadai ir komisarai su šeimomis. Jiems nutikdavo incidentų, kurių neturėdavo nutikti vadinamajame socialistiniame rojuje gyvenantiems žmonėms. Ypač krito į akis jų apranga ir išvaizda.

Nors kalbėdami su vietos gyventojais sovietiniai kariai gyrė gerovę SSRS, sprendžiant iš jų pačių, atrodė esant kitaip.

Sovietiniams kariams didelį įspūdį darė aukštesnis nei SSRS estų gyvenimo lygis, prekių gausa parduotuvėse ir t. t. Siekiant neutralizuoti vadinamojo Vakarų gyvenimo stiliaus įtaką, buvo uoliai vykdomas ideologinis aiškinamasis darbas ir kartu tvirtinta, esą Baltijos šalyse buvęs aukščiausias Europoje gyvenimo lygis. Sovietų Sąjungos ambasadorius Estijoje Kuzma Nikitinas irgi ne kartą minėjo, kad Estijoje karius ištiko apsipirkinėjimo karštinė.

1940 metų kovo mėnesį Nikitinas rašė: „Visų naujai formuojamų karinių dalinių, darbo batalionų personalinę sudėtį būtina kruopščiai atrinkti, pabrėžiu tai ypač. Čia negalima daryti jokių nuolaidų. Žmonės atvyksta čionai apžėlę, labai prastai apsivilkę. Kirtę sieną kaip išbadėję vilkai puola prie drabužių, avalynės ir kitų dalykų. Avalynę perka nepasimatavę, parduotuvėse skuba, dirsčioja aplinkui, norėdami įsitikinti, ar nesusidaro eilė, ar užteks prekių. Perka pirmus po ranka papuolusius daiktus."

Apie atvykėlius iš SSRS nieko gero nesakė ir Estijos Respublikos valdžios atstovai bei vietos gyventojai.

1939 metais Lääne apskrities seniūno padėjėjas O. Viirsoo į Haapsalu miestą atvykusius raudonarmiečius prisimena taip: „Galima įsivaizduoti, koks beviltiškas žmonėms atrodė slogus vaizdas, kai svetimos kariuomenės tankai ir mašinų kolonos vieškeliais riedėjo į Läänemą. Vien savo prasta išvaizda ir apranga raudonarmiečiai buvo didelis kontrastas tvarkingai apsivilkusiems estams ir disciplinuotiems Estijos kariams bei krašto apsaugos savanoriams. Haapsalu mieste įkurdinti rusai pastatė kiemuose ir soduose atviras išvietes ir nepaisė primityviausių higienos reikalavimų. Eilinių kareivių į miestą neišleisdavo, juos laikė uždarytus kareivinėse.

O jų karininkai itin uoliai vaikštinėjo ginkluoti, dažniausiai po parduotuves, ir neslėpė susidomėjimo kišeniniais ir kitokiais laikrodžiais bei visokiausiomis apyvokos prekėmis, kurias supirkinėjo dideliais kiekiais. Kiek vėliau, kai čia atvyko ir jų žmonos, pratrūko ūmus drabužių parduotuvių puolimas, nes palyginti su dailiai apsirengusiomis estėmis jos atrodė gana nykiai."

Ilgainiui sovietinė kariuomenė apsiprato savo naujose bazėse. 1939 metais į Estiją atvykę sovietų kariai jautė baimingą smalsumą tenykščiam gyvenimui, o 1940 metų pradžioje jų laikysena jau buvo pasikeitusi. Vidaus saugumo viršininko dienos įvykių žurnalo skiltyje „Kas nutiko sovietų kariams" atsirado tai patvirtinantys įrašai. Pavyzdžiui, 1940 metų vasario 5 dieną Kuressaare valsčiaus Kellamäe ūkyje sovietų kariai kalbėjosi su vietos gyventojais ir leido suprasti, kad ankstesniąją Estijos santvarką netrukus pakeis SSRS santvarka. O vasario 15 dieną Harjumos ir Virumos prefektas pranešė vidaus saugumo viršininkui: „Sovietų kariai vasario 10 dieną Nissi valsčiuje dalijo vietiniams gyventojams maistą ir maisto atsargas, visa tai fotografuodami ir filmuodami. Sovietų kariškiai ketino sukurti filmą „Kaip gyvena Estijos darbininkas"". Propagandiniu filmu, matyt, norėta parodyti, kad estai badauja.

Didelis triukšmas kilo dėl šautuvų salvės. Sovietai tokiais atvejais visad įtardavo kokias nors riaušes. Kai gretimame Kärdlos kaime numirė vietos konsteblis, buvęs taip pat *Kaitseliito* vietos būrio vadu, kilo gana rimtų nemalonumų. Visas *Kaitseliito* būrys žengė į laidotuves rikiuote, su uniformomis ir šautuvais. Tarp jų buvo ir valstiečių, kurių namuose gyveno rusų kariai. Tai pamatę, sovietų karininkai puolė į Hiiumos komendanto biurą ir mėgino jam išaiškinti, kad saloje kilo riaušės. Be to, reikalavo, kad iš vienkiemių, kuriuose gyveno raudonarmiečiai, būtų išvyti ginkluoti valstiečiai. Estijos pareigūnai ilgai vargo, kol išaiškino, kad visoje valstybėje yra savanoriai *Kaitseliito* nariai, turintys teisę laikyti namuose ginklą, ir kad jie nekelia jokios grėsmės savo įnamiams.

Hiiumos saloje nutiko net taip, kad salos komendantas 1940 metų vasario 25 dieną turėjo duoti nurodymą, jog spektakliuose negalima paukšėti. Mat praėjusią dieną, per Estijos Respublikos metines, buvo vaidinama patriotinė pjesė Išsivaduojamojo karo tema, kurios metu aktoriai ėmė poškinti. Netoliese įsikūrusios bazės kariai pamanė kilus riaušes ir apsupo tautos namus, pasirengę pradėti mūšį.

Neblogą sovietinių karinių bazių laikotarpiu įvykusių nutikimų apžvalgą galima rasti Paldiskio uosto registracijos žurnale. Konfliktų būta nedaug. Marodieriavimo, prievartavimo ir plėšimo atvejų neaptikta, vagysčių pasitaikydavo mažai.

Svečioje šalyje gyvenančius sovietų karius dažnai išgąsdindavo net įprasti garsai. Štai 1939 metų spalio 27-ąją, 21.35 val. Estijos pareigūnai gauna sovietų paraišką apžiūrėti namą Nr. 6 Haapsalu Liiva gatvėje. Pasak karių, nuo namo sienos sklinda įtartinas tiksėjimas. Apžiūrėjus namą išaiškėjo, kad sienoje tiksėjo kinivarpa.

Raudonarmiečiai nežinojo eismo taisyklių, lakstė mašinomis sukeldami avarijas. Kai sovietų kariai gaudavo degtinės, imdavo šaudyti. Būta ir savižudybės atvejų. Vasario 3 dieną 8.15 val. Martnos valsčiuje Siimono sodyboje Nikolajaus Tammes namuose nusišovė leitenantas.

Apkvaitę nuo alkoholio sovietų karininkai imdavo smurtauti ir trikdyti ramybę.

Dažnai nutikdavo, kad sovietiniai kariai sulaikydavo Estijos piliečius ir juos apieškodavo, – spalį užregistruoti 22 tokie atvejai.

Pažymėtina ir tai, kad kai kurie vadai pirkdavo baltagvardiečių spaudą, norėdami perskaityti, kas rašoma. Todėl žvalgybos skyrius gavo nurodymą parenginėti vadams užsienio laikraščių apžvalgas.

Santykių pablogėjimas prieš Žiemos karą Suomijoje

1939 METŲ lapkričio 30-ąją prasidėjo karas tarp Sovietų Sąjungos ir Suomijos. Jame iš dalies dalyvavo ir Estijoje dislokuoti Raudonosios armijos daliniai. Žiemos karas paliko žymę tiek Estijos ir SSRS, tiek Estijoje įkurdintos sovietų karinės grupuotės ir estų santykiuose.

Estijoje esantys SSRS kariniai daliniai Žiemos karo metu nuolat pažeidinėjo abipusio bendradarbiavimo sutartį. Sovietai pažeidė sutartyje orlaiviams nustatytas draudžiamas zonas, įvykdė 11 bombardavimų numesdami 71 bombą, šaudė į Estijos lėktuvus bei objektus ir kėlė grėsmę žmonių gyvybei. Tie įvykiai pablogino ne tik karių, bet ir sovietinių civilių gyventojų santykius su estais.

Kilus karui Estija ėmėsi reikalingų priemonių, būtinų jos piliečių ir objektų saugumui užtikrinti. Pavyzdžiui, Vidaus reikalų ministerija 1939 metų lapkričio 30 dieną paskelbė oro pavojaus skelbimo tvarką, atitinkančią valstybinę oro gynybos programą.

Atsižvelgdamas į Žiemos karo pradžią, Raudonosios vėliavos Baltijos laivynas ėmėsi apsaugos ir atsargumo priemonių. Laivyne buvo paskelbta pavojaus padėtis, pradėta laivų priešlėktuvinės gynybos kovinė

Helvi Hödrejärv namų durys prieš sovietinę okupaciją 1940 metais

parengtis. Estijos lėktuvams taip pat buvo uždrausta skraidyti virš jūrų uostų ir SSRS laivų. Atitinkamame susitarime buvo numatytos tam tikros sąlygos, kada draudžiama artintis prie jūrų uostų.

Nepaisydami sutarties, sovietai ne kartą šaudė į skrendančius ne draudžiamoje zonoje Estijos lėktuvus. Garsiausias incidentas įvyko 1940 metų vasario 2-ąją, 10 val. 55 min., kai Talino reide stovintys sovietų kariniai laivai paleido ugnį į skrendantį viršum miesto Estijos karinį lėktuvą. Iš viso paleista 20 pabūklo šūvių. Šaudymas baigėsi įsikišus Estijos karinei vadovybei. Sviediniai apgadino trejetą namų (Ahju g. 11, Narvos pl. 18, Suur Ameerika g. 29/31) ir sužeidė Estijos pilietę, 56 metų Helmi Schotter. Tą pačią dieną, 1940 metų vasario 2-ąją Tartu buvo sudaryta taikos sutartis tarp Sovietų Rusijos ir Estijos. Žmonės ironizuodami vadino šį įvykį „saliutu Tartu taikos garbei".

Materialinę žalą sovietai pažadėjo atlyginti, tačiau paskui ėmė kaltinti Estiją, neva ji pažeidusi sutartį, tartum Estijos lėktuvai nebūtų galėję skraidyti virš savo šalies.

Atsišaukimai ir propaganda

RAUDONOSIOS vėliavos Baltijos laivyno politinio skyriaus 1940 metų vasario 11 dienos pranešime pažymėta, kad Žiemos karo metu akivaizdžiai pablogėjo vietos valdžios ir iš dalies Estijos bei Latvijos gyventojų pažiūra į sovietinę kariuomenę. Santykiai paaštrėjo ypač Estijoje.

Estijos išsivaduojamojo karo veteranų sąjunga pradėjo platinti atsišaukimus, kuriuose ragino estus ir estes pasirengti priešintis sovietų kariniams daliniams.

Väike Pakri salon atklydo du ar trys pabėgėliai iš Suomijos. Jų atsiradimas sutapo su antisovietinių atsišaukimų platinimu 10-osios aviacijos brigados apylinkėse ir „girtų" estų pasivažinėjimu automobiliu šios

brigados aerouosto teritorijoje. Kitą dieną po pasivažinėjimo namų savininkai esą stengėsi išplatinti atsišaukimus Paldiskio privačiuose namuose gyvenantiems sovietų kariams.

Žinomas Estijoje rusų istorikas Markas Soloninas knygoje „1941 m. birželio 25. Kvailystė ar agresija?", nagrinėjančioje Žiemos karą, rašo, kad XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjunga gyveno laukdama karo. 1939 metų vasario 23-iąją, minint eilines Raudonosios armijos metines, pagrindinis valdžios dienraštis „Izvestija" (Žinios) atspausdino didelį straipsnį su įsidėmėtinu pavadinimu „Teisingi ir neteisingi karai". Skaitytojams buvo įteiginėjama paprasta logika: kiekvienas karas, kurį kariauja proletarinė valstybė, yra teisingas. „Gindama savo tėvynę ir naikindama priešo pajėgas toje teritorijoje, iš kurios jis atėjo, Raudonoji armija padeda engiamoms klasėms nuversti buržuazinę valdžią, išsilaisvinti iš kapitalistinės vergovės. Toks karas yra dvigubai ir trigubai teisingas."

O 1938 metų lapkričio 29-ąją vykusiame SSRS gynybos liaudies komisariato karinės tarybos posėdyje draugas Vorošilovas draugo Stalino akivaizdoje pareiškė: „Su Lenkija, Rumunija ir visokiomis Baltijos šalimis mes seniai nebesiskaitome, tuos ponus mes bet kuriuo metu ir atveju sutrinsime į miltus."

Prieš Žiemos karą, 1939 metų lapkričio 3 dieną, komunistų partijos laikraštyje „Pravda" (Tiesa) pasirodė straipsnis, kaltinantis Suomiją, kad ji nenori stiprinti draugystės su didžiąja kaimyne, aikštingai atsisako Sovietų Sąjungos taikingo pasiūlymo ir šoka pagal visiems žinomų karo kurstytojų dūdą. Straipsnis baigiamas isterišku šūksniu: „Mes nustumsime šalin politinių lošėjų žaidimus ir, nieko nepaisydami, eisime savo keliu. Mes bet kokiu atveju užtikrinsime Tarybų Sąjungos saugumą, nepaisydami nieko, triuškindami visas kliūtis kelyje į tą tikslą."

„Šitaip, papirktų žurnalistų klyksmo ir piktdžiugos, apgautų ir persigandusių žmonių plojimų farso fone buvo rengiama suomių ir rusų tautų tragedija", – rašo Soloninas.

Suomijos karo archyvo nuotraukos

Paskutinėmis dienomis prieš Žiemos karą laikraščių puslapiuose vėl išsiveržė antisuomiškos propagandos pliūpsnis. Suomijos vadovai buvo vadinami „juokdariais“, „politiniais sukčiais“, „lošėjais“. „Reikia pamokyti tuos kareivas! Vargas tiems, kas pastoja mums kelią! Metas pritrėkšti tą niekingą blusą, kuri šokčioja ir vaiposi priešais mūsų sieną. Nušluoti nuo žemės paviršiaus tuos suomių avantiūristus! Atėjo metas sunaikinti tą vabaliūkštį, išdrįsusį grasinti Tarybų Sąjungai!“

Emocionalia nauja sovietų kalba kuriamos propagandos tikslas buvo įdiegti žmonėms sovietinės ideologijos estetines ir etines sampratas, kurios turėjo paveikti jų jausmus ir valią, sukelti teisingą pyktį tariamiems priešams.

Buvusi Estijos tėvynės gynėja Erika Nivanka ir Žiemos karo nuotaikos

SKAITAU prieš 15 metų iš juostos interviu užrašytus Erikos Nivankos (mergautinė pavardė Viirsalu) prisiminimus. Tąkart į buvusios Estijos *Naiskodukaitse* savanorės, pirmosios Estijoje moters radijo diktorės, archyvą patekau padedant jos dukterims Evi ir Leenai Nivankoms. Erika prieš karą dirbo Estijos vyriausybės propagandos skyriuje, ketvirtojo dešimtmečio ekonominės ir politinės krizės metu per kultūrinius įvykius ji padėjo formuoti tautinį estų identitetą. Prieš karą ištekėjo už Helsinkio universiteto bibliotekininko Eino Nivankos, su kuriuo susipažino Suomijoje, lankydamasi universitete mokslo reikalais.

Tie prisiminimai dabar išleisti knygoje „Suomijos įlankos dviejuose krantuose“.

Jau vakarėjo, kai lėktuvas iš Talino nusileido Helsinkyje. Buvau po visko labai pavargusi, palaidojau Estijoje savo mamą, nuėjau miegoti, o ryte pabudau nuo oro

pavojaus sirenos. Rusų lėktuvai atskrido bombarduoti Helsinkį. Žmonės buvo sutrikę ir bejėgiai, tačiau žinojo, kad reikia eiti į slėptuvę. Aš irgi nuskubėjau rūsin, grįždama iš jo pasiėmiau dujokaukę ir susiruošiau į darbą. Tramvajus sustojo prieš pat Studentų namus Helsinkio centre. Tiesiai virš mūsų praskrido rusų lėktuvas, jis šaudė, visi išsigrūdome iš tramvajaus ir nubėgom per gatvę į švediško laikraščio „Hufvudstadsbladet" redakcijos rūsį, paverstą slėptuve. Tai buvo pirmoji diena, kai helsinkiečiai pajuto, ką reiškia karas. Visi buvo labai sudirgę. Slėptuvėje kai kurie žmonės puolė į visišką isteriją. Lönnroto gatvėje Technikos universitetas buvo subombarduotas, ir kitas didelis namas pavirto griuvėsiais. Žmones apėmė baimė.

Tą patį vakarą aklinoje tamsoje – miestas buvo užtamsintas – pėsčiomis patraukiau iš centro į Kulosaario salą, kur gyveno mano vyro tėvai. Patyriau savitą išgyvenimą, aplinkui absoliuti tamsa, o gatvėmis ėjo daug žmonių. Visi buvo tokie draugiški, šnekučiavosi vieni su kitais, galėjai kreiptis į bet ką. Aš šnektelėjau su keliais žmonėmis, kurie parodė man kelią. Paskui vėl buvau tarp saviškių. Jų nuotaika buvo įtempta. Ir tada supratau, kad karas užklupo Suomijos vyriausybę visiškai netikėtai. Nes mano uošvis, buvusio prezidento Ståhlbergo draugas ir parlamento narys nuo Ståhlbergo partijos, paskambino prezidentui Kallio ir Ståhlbergui, ir abudu manė, kad negali būti nė kalbos apie Suomijos ir Rusijos karą, nes Rusija yra kur kas stipresnė. Net buvo ketinama atnaujinti vyriausybę, kad vėl įsivyrautų taika su Rusija. Visa tat nepavyko. Tą pirmąjį vakarą atrodė, kad Suomija daro kas įmanoma, siekdama išvengti karo.

Antskrydžiai tebesitęsė, ir vieną dieną mano uošvis su anyta pasakė, kad jie nusprendė vykti toliau nuo bombardavimų į Iisalmį, iš kurio buvo kilusi mano anyta. Jie patarė man grįžti atgal į Estiją, ten man bus saugiau. Be to, vyro sesuo pasakė, esą suomiai dabar niekuo nepasitiki, išskyrus savus. Uošvis pridūrė, kad būtų viena burna mažiau, nes jie nežino, kaip viskas susiklostys. Tokie argumentai mane įžeidė. Kadangi buvau nėščia, pagalvojusi supratau esant vienintelę galimybę tikrai sugrįžti Estijon.

Čia pasitvirtino patarlė: kur bėda didžiausia, ten pagalba arčiausiai. Iš Estijos ambasados kaip tik tą patį vakarą man paskambino patarėjas Otsas ir pasakė, kad paskutinis laivas į Estiją, vokiečių laivas, išplauks kitą rytą. Ir jis paklausė, ar aš noriu vykti kartu. Pasakiau, kad noriu, ir mano uošvis užsakė automobilį rytdienos rytui, kuris nuveš mane su bagažu į uostą. Tačiau kitą rytą tas automobilis neatvažiavo, man ir vėl pagelbėjo Estijos ambasada, ji pasirūpino, kad nuvykčau į uostą.

Laivas buvo sausakimšas žmonių. Ten buvo estų, senoji ponia Schwabe, vykusi į

Taliną aplankyti savo sūnų, einančių karinę tarnybą. Vėliau ji neteko abiejų sūnų ir niekada nebesugrįžo į Suomiją.

Jie buvo įvaikinti ir labai gerai išauklėti. Laive buvo daug vokiečių. Susipažinau ten su vieno kalnakasybos tarėjo žmona, nepamenu jos vardo. Ji plaukė kartu su giminaite, jauna mergina, jos ėmė globoti mane. Kelionei užsitęsus vienas jūreivis kinas užleido man savo kajutę.

Jūreivis kinas pasakojo, kaip japonų kareiviai subombardavo jo namus ir kiek visko iškentė jo šeima, – ten karas vyko jau porą metų. Ten, tame laive, aš ėmiau kraujuoti ir praradau savo kūdikį. Negaluodama gulėjau kajutėje.

Vakare atvykome į Taliną. Pažįstami atėjo pasitikti. Taip per Žiemos karą atsidūriau Taline. Tai nutiko ne mano noru, ir man buvo itin sunku, nes estai labai palaikė Suomiją ir daug kas manė, esą išvykti iš ten tokiu metu yra nusikaltimas. Būčiau turėjusi tapti bent jau lota. Tačiau esčių ligi karo pabaigos lotos į savo gretas nepriėmė, išskyrus porą išimčių. Lotos buvo suomės ir Suomijos švedės. Toji lotų draugija iš pradžių buvo sukurta tik žinomoms visuomenės damoms, vėliau į ją priiminėjo ir tarnaites, o karo metais visos priklausė draugijai. Vėliau, kai Suomijoje gyveno daug pabėgėlių iš Estijos, buvau nuėjusi pas lotų vadę Fanny Luukkonen, prašydama, kad estės irgi galėtų prie jų prisijungti, bet veltui, man nepavyko.

Tačiau grįžkim atgal į Estiją, kur žmonių nuotaikos buvo slogios. Autobusuose, pavyzdžiui, ant apšerkšnijusių langų, buvo išvedžioti užrašai: „Tegyvuoja Suomija!“ Visur buvo rodomas didesnis ar mažesnis palaikymas, visoje šalyje renkamos aukos Suomijai padėti. Dėl tų aukų rinkimo nukentėjo ne vienas žmogus, kad ir Narvos meras ir Suomijos konsulas Lustas, kurį vėliau suėmė sovietinio saugumo organai ir ėjo kalbos, kad per tardymus jis buvo kankinamas kaip tik dėl tų aukų Suomijai. Visos surinktos aukos ir kalėdinės dovanos vaikams buvo nešamos į Suomijos ambasadą. Žmonės kas vakarą klausėsi Suomijos radijo, per jį transliavo ir laidą estų kalba, tad įvykiai buvo uoliai stebimi.

Aš visą laiką susirašinėjau su savo vyru, nes paštas tarp dviejų valstybių dirbo gana normaliai. Tuomet atėjo Kalėdos. Tos Kalėdos buvo ypatingos. Gatvėse galėjai sutikti išėjusius iš bazių rusų kareivius, kurie nuolat žingsniuodavo grupėmis, kartu su palydovu. Jie stoviniuodavo prie parduotuvių vitrinų ir kone įbedę nosis į stiklą žiūrinėjo, kas ten yra. Jie laikėsi labai griežtos disciplinos ir niekad nesikišo į estų gyvenimą. Apsipirkinėti galėjo tik karininkai. Matėm, kaip kareiviai grupėmis žygiavo į pirtį, po pažastim nešdamiesi prausimosi ryšulius, su politruku priešakyje. Tokie vaizdai Taline per anas Kalėdas buvo įprasti.

Suomijos karo archyvo nuotrauka

O vieną dieną nutiko taip, kad iš jūros arti Talino sovietinis laivas paleido bombą, kuri nulėkė į miestą, kiek žinau, kliudydama namą, ir namo galas buvo apgriautas. Greičiausiai tai buvo pagąsdinimas dėl Estijoje vyraujančių nuotaikų, susijusių su Suomijos įvykiais. Aš stovėjau kažkur netoli rotušės, kai praskriejo ta bomba, jos švilpesys nuėjo per visą miestą. Tačiau lyginant su tuo, ką patyriau Helsinkyje per oro atakas, čia jaučiausi daug saugiau, turbūt todėl, kad buvau savo šalyje ir visi saviškiai buvo kartu su manimi.

Ir dar apie tas Kalėdas. Tai buvo gausios Kalėdos, parduotuvėje galėjai visko gauti, ir dar tebeturėjom pinigų. Aš atšvenčiau jas savo draugės Salmės Eslane šeimoje. Stengėmės parengti labai iškilmingą šventę. Vakare klausėmės Suomijos radijo. Iš ten sklido kalba, kuri privertė estus apsiašaroti. Mums metė tiesioginį priekaištą, girdi, ar jums ne gėda, broliai estai, kuriems mes pagelbėjom per Išsivaduojamąjį karą? Dabar jūs sėdite prie eglutės, o jūsų broliai suomiai kaunasi sniego pusnyse. Ji labai prislėgė, juolab kalbėta estiškai. Aš vėliau paklausiau Suomijoje, kaip tai įmanoma, nes toks dalykas baisiai mus palietė, juk ir šiaip visiems buvo sunku ir kiekvienas jautė sąžinės priekaištus, nes lėktuvai kilo nuo Estijos žemės, iš Sovietų Sąjungai išnuomotų karinių bazių. Man atsakė, kad tai buvo gyvenimo ir mirties reikalas, jis lietė ir Estiją. Propagandą skleidė Akademinė Karelijos draugija.

Po Kalėdų tikėjomės, kad Suomijai pasiseks, žinios per radiją buvo pergalingos, kaip ir visur skelbiamos žinios apie pergalę. Kiekviena valstybė taip daro. Aš buvau labai optimistiškai nusiteikusi, gavau iš vyro, kariaujančio Suomijoje, gėlių Kalėdoms, žinoma, per pažįstamus. Vieną dieną laikraščio „Laisva šalis" (Vaba Maa) savininkas Veileris su žmona pakvietė mane vakarienės į restoraną „Kuldne Lõvi" (Aukso liūtas). Per vakarienę p. Veileris mane perspėjo, kad Suomijos reikalai labai prasti ir Suomija netrukus skelbs paliaubas. Man tai buvo neįtikėtina, nes girdėtos žinios apie Suomijos karo veiksmus buvo priešingos. Pamenu, kad sužinoję apie priverstines paliaubų sąlygas, suomiai patyrė sunkų smūgį. Estai – irgi, ne vienas žmogus verkė gatvėje. Kai nuėjau pirkti laikraščio, verkė ir kioskininkė, sakydama: „Pamanyk, kaip nutiko tiems vargšeliams, mes visi tikėjomės, kad baigsis geriau."

Suomijos širdgėla tapo Estijoje gedulo diena. Estų tauta anuomet dar nežinojo, kas jos laukia ateityje. Vyriausybė galbūt žinojo, kaip vėliau išgirdau iš ministro Oidermos, tačiau ji stengėsi raminti tautą, nes dejonės niekam nebūtų padėjusios.

Pagaliau išaušo ta diena, kai gavau lėktuvo bilietą ir galėjau grįžti į Helsinkį. Karas baigėsi, tačiau visur mieste buvo matyti karo žymės. Gatvėse buvo pilna invalidų, trūko pinigų ir viso kito, kaip įprastai po karo. Tą nuotaiką dar temdė mano

uošvio mirtis. Jį palaidojo Kulosaario kapinėse. Kulosaario saloje gyveno trejetas prezidentų: Ståhlbergas, Kallio ir Relanderis, jie visi asmeniškai pažinojo uošvį ir buvo jo kolegos parlamente, Eduskuntoje.

Žmonės Suomijoje buvo gana susisieloję, ir labiausiai dėl to buvo kalta propaganda. Visą laiką buvo piešiama teigiama padėtis. Tauta žinojo, kad tokios paliaubos, kai turi dalį savo šalies perleisti Sovietų Sąjungai, tai baisi neteisybė. Žinoma, tautos nuotaiką visuomet reikia palaikyti. Betgi rusai jau buvo prasiveržę, ir Kareliją teko perleisti, Viipuri, Hanko buvo 30 metų išnuomoti Sovietų Sąjungos karinėms bazėms, keliais traukė šimtai tūkstančių pabėgėlių. Estijoje atrodė buvus ramu. Paštas veikė, ir mano vyro dėdė pasakė man: jūs, estai, teisingai pasielgėt sudarydami su rusais sutartį, dabar pas jus taika, o pas mus invalidai ir žuvusieji, jų tiek daug, ir mums labai sunku.

Nagrinėju senus laikraščius ir ieškau tarptautinių radijo naujienų iš tų laikų: JAV įdėmiai stebi, kas dedasi Pabaltijyje. Minima, kad ten vyrauja antinacistinės ir antikomunistinės pažiūros. Tariamai sąžininga Sovietų Sąjungos politika Baltijos valstybių atžvilgiu niekas netiki. Gruodį „Associated Press" agentūra paskelbia, kad dėl Pabaltijo sovietizavimo JAV gali uždaryti jose esančias savo ambasadas. Milijoninio tiražo žurnale „National Geographic Magazine" pasirodo iliustruotas straipsnis apie Estiją, kuriame Estija pavaizduota labai palankiai. O laikraštis „Chicago Tribune" pranašauja, kad kitas Sovietų Sąjungos žingsnis – visiška Estijos okupacija.

Estijoje dislokuotos sovietinės karo aviacijos veiksmai Žiemos kare

ESTIJOJE įsikūrusios bazės teikė Sovietų Sąjungos karo aviacijai didelį privalumą kare su Suomija, nes labai sutrumpėjo atstumas puolant Suomijos miestus. Ypač paranku buvo pulti Turku miestą ir uostą. Turku uostas, kaip ir kiti pietvakarių Suomijos uostai, buvo itin svarbūs Suomijai, nes per juos buvo palaikomi ryšiai su Vakarais, iš kurių plukdyta būtinus kro-

vinius, įskaitant ginklus ir šaudmenis. Iš Kuressaarės, Sinalepo ir Laokülos kylantiems lėktuvams taip pat buvo patogu mėtyti minas į jūrų kelius tarp Suomijos ir Švedijos, siekiant užkirsti ryšius su Švedija. Toks nedidelis atstumas leido pulti Suomijos pietines pakrantes ne vien bombonešiais, bet ir Klogos aerodrome dislokuotais trumpų atstumų naikintuvais.

Be minėtų privalumų, Estijoje esančios bazės palengvindavo kliudytiems lėktuvams greičiau pasiekti savo aerodromą. Jau per pirmąjį Helsinkio antskrydį lapkričio 30 dieną suomiai numušė bombonešį, tarp kurio nuolaužų rado trejetą lavonų, ir visų kišenėse buvo estiškų pinigų. Taigi lėktuvas buvo atskridęs iš Estijoje dislokuotos SSRS karo aviacijos bazės.

Estijos karinė vadovybė darė prielaidą, kad Suomija gali imtis veiksmų prieš Estijos teritorijoje esančias sovietų karines bazes. Todėl karinių jūrų pajėgų vadas kapitonas majoras Johannesas Santpankas lapkričio 29 dieną paskelbė įsakymą paleisti ugnį į mėginančius priartėti prie Talino ir Paldiskio uostų užsienio valstybių, išskyrus SSRS, karo laivus. Gruodžio 1-ąją jis įsakė nedelsiant apšaudyti virš Estijos teritorinių vandenų pasirodžiusius užsienio valstybių, išskyrus SSRS, karinius lėktuvus.

Psichologas Heino Nooras pasakojo man, kaip Estijos skautai *nooorkotkad* (ereliukai), kuriems priklausė ir jis pats, su savo motinomis, *Naiskodukaitse* narėmis, eidavo į paplūdimį ir pranešdavo Morzės abėcėle apie sovietinių bombonešių antskrydžius. Tokia veikla buvo draudžiama, tačiau anuomet estų pilietinė drąsa dar nebuvo nuslopinta politinių persekiojimų ir žudynių. Heino mama Salme Noor, buvusi Vakarų Estijoje *Naiskodukaitse* Haapsalu skyriaus steigėja, bendradarbiavo su Suomijos *lotomis*. Estijos tėvynės gynėjai labai troško bent kiek pagelbėti suomiams.

Istorikai sprendžia klausimą, kokiu mastu SSRS karinių pajėgų vadovybė karo veiksmams naudojo Estijoje dislokuotų bazių lėktuvus. Istorikas Evaldas Laasi straipsnyje teigia, esą Estijai tokie duomenys nebuvo žinomi. Priežastis esanti ta, kad artintis prie aerodromų nebuvo

leidžiama nei vadinamiesiems paprastiems piliečiams nei Estijos pareigūnams, taip pat ir Estijos karinių pajėgų štabo karininkams, kurie privalėjo daryti apžvalgą, kiek lėktuvų, remiantis sutartimi, buvo Estijoje. Raudonarmiečiai imdavo šaudyti į visus, kas priartėdavo prie jų aerodromų, paprastai nusitaikydami tik į orą, bet neretai ir į žmones.

Iš tiesų Estijos karinių pajėgų štabas visgi turėjo visą informaciją apie sovietinės karo aviacijos veiklą. 1939 metų gruodžio 13 dieną Estijos karinių pajėgų vadas generolas Laidoneris įsakė išnuomotose Sovietų Sąjungai teritorijose sudaryti specialias oro erdvės stebėjimo komandas. Jų užduotis buvo registruoti visus sovietinių lėktuvų skrydžius ir duomenis nedelsiant perduoti telefonu Estijos kariuomenės jungtiniam štabui. Suomijos kariuomenės jungtinio štabo duomenimis, 1940 metų sausį Estijoje buvo šimtas SSRS bombonešių, kurių didžioji dalis buvo dislokuota Kusiku ir iš ten vykdė antskrydžius į pietų bei pietvakarių Suomijos miestus ir kaimus. Raplos mieste tuo metu irgi buvo statomi aerodromai.

Suomijos priešlėktuvinė gynyba buvo įžvalgi ir sekė priešą iš visur, kur tik galėjo. Sovietų lakūnai visaip stengėsi jos vengti. Viena galimybė buvo pulti tas Suomijos vietas, kur, jų duomenimis, nebuvo priešlėktuvinės gynybos, tačiau tai irgi kėlė grėsmę, nes ten galėjo atsirasti suomių naikintuvai. Todėl, nepasiekus tikslo, paprasčiausia buvo išmesti bombas į jūrą arba netoli savo bazių Estijos teritorijoje.

Sovietų lėktuvai dažnai mėtydavo bombų krovinius jūron ir grįždavo atgal „įvykdę užduotį". Iš viso raportuose apie sovietų veiklą nuo 1939 metų gruodžio 19 iki 1940 metų kovo 8-osios yra devynios atžymos apie tokius įvykius. Jau antrą Žiemos karo dieną, 1939 metų gruodžio 1-ąją, sovietų bombonešis numetė bombas ant Estijos Naissaarės salos rytinėje pakrantėje esančios baterijos Nr. 5, padarydamas nežymią materialinę žalą. Įgriuvo vienas gyvenamasis namas ir suskilo vienas 76 mm pabūklo lafetas, buvo sužeista namų šeimininkė Meta Kaunissaar.

Baterijoje buvę Estijos jūreiviai aiškiai matė SSRS karo aviacijos lėktu-

vo ženklus, o surinktose bombų skeveldrose buvo rusiškos raidės ПГ 80-15. Šiuo atveju bombos numestos ne iš baimės – Naissaarės salą sovietai manė esant Suomijos teritoriją. Tą spėjimą patvirtina ir gruodžio 22-osios įvykis. Tą dieną viršum Männiko sandėlių skridę lėktuvai numetė atsišaukimus, kuriuose suomiai buvo raginami netikėti savo valstybės vadovais.

Į teritoriją netoli sandėlių priešlėktuvinės gynybos baterijos buvo numestas didelis maišas Leningrade išspausdintų laikraščių „Kansan Valta" (Liaudies šalis) ir atsišaukimų. Visa propagandinė medžiaga skirta suomiams. Iš atsišaukimų estai sužinojo, kad Sovietų Sąjunga niekada nekėlė ir nekels grėsmės Suomijos nepriklausomybei. Daugelyje vietų Estijoje buvo rasta iš lėktuvų numestų Otto Wille's Kuusineno vadinamosios Terijokio vyriausybės deklaracijų*.

Vasario 25-osios vakare, 23 val. 30 min., šiaurvakarių kryptimi skridęs lėktuvas numetė keturias bombas į Vormsio salą Estijoje, laimė, žmonės nenukentėjo.

Greičiausiai tai buvo lėktuvas iš Sinalepo bazės. Tą pačią dieną 4 val. 20 min. neatpažintas lėktuvas Hiiumos saloje per penkias šešias mylias nuo Tahkunos švyturio ant jūros ledo numetė keturias bombas, sprogusias vietoje. Prieš tai lėktuvas apšvietė jūrą ir, numetęs bombas, paleido vieną raudoną raketą.

Estijos karo ministerijos 1940 metų balandžio 16 dieną sudarytoje ataskaitoje įrašyta, kad nuo 1939-ųjų gruodžio 1 iki 1940-ųjų kovo 11-osios sovietų lėktuvai ir kariniai laivai 12 kartų bombardavo Estijos teritoriją ir iš viso numetė 75 bombas.

Estijos pakrančių priešlėktuvinės gynybos baterijos nuo Suomijos skrendančių lėktuvų pusėn nešaudė.

---

* 1939 m. lapkričio 30 d. Raudonosios armijos daliniai perėjo Suomijos sieną. Gruodžio 1 d. Stalino nurodymu Terijokio vietovėje buvo įkurta Liaudies vyriausybė, vadovaujama O. W. Kuusineno, su kuriuo TSRS jau kitą dieną pasirašė Savitarpio pagalbos ir draugystės sutartį.

Turbūt vadovybės vis dėlto buvo duoti nurodymai, nes 1939-ųjų gruodžio 2 dieną pakrantės baterijos Nr. 10 žurnale atsirado įrašas: „Baterijos viršininko įsakymas: šaudyti į visus lėktuvus, apie kurių pasirodymą nepranešta iš anksto, kai tik pasirodys viršum salos. Turi būti parengta trejetas užtaisytų dėtuvių, viena dėtuvė su šoviniais padėta šalia."

Tyla iš Estijos pusės tvyrojo lygiai tris mėnesius. 1940 metų kovo 2 dieną pakrantės baterijos Nr. 10 žurnale įrašyta: „13 val. 35 min. keturiais pavieniais šūviais numuštas lėktuvas 200 m aukštyje – bombonešis su SSRS aviacijos ženklais. 15 val. 20 min. 6 šūviais numuštas neatpažintas lėktuvas."

Kovo 10 dieną į prie Naissaarės šiaurinio kyšulio artėjančius tris sovietų lėktuvus priešlėktuvinė gynyba paleido du šūvius. Po pusvalandžio virš pietinės salos dalies praskrido penketas naikintuvų, tačiau dėl didelio nuotolio į juos nešaudyta (priešlėktuviniai pabūklai buvo daugiau kaip 7 km šiauriau lėktuvų).

Kovo 11 dieną 12 val. 30 min. šalia Aegnos 200 m aukštyje praskrido 18 bombonešių, į kuriuos paleistos dvi salvės. Po keturių minučių jiems įkandin sekė dar penketas lėktuvų, tačiau į juos paleisti trys šūviai pralėkė pro šalį.

Visi 18 bombonešių pasiekė ir Naissaarės priešlėktuvinės gynybos bateriją, ten į juos šaudyta aštuonis kartus. Kliudymo nepastebėta.

14 val. 30 min. ten pat praskrido 12 bombonešių, bet ir jų nekliudė nė vienas iš 12 paleistų šūvių. 1940 metų kovo 10 ir 11 dienomis sovietiniai bombonešiai (iš viso 93 lėktuvai) virš Estijos jūrinių įtvirtinimų – daugiausia virš Aegnos ir Naissaarės – įvykdė 15 pavienių ir grupinių skrydžių.

Ten buvo draudžiamos oro erdvės zonos. Iš estų priešlėktuvinių pabūklų į lėktuvus šaudyta aštuonis kartus, tačiau duomenų, ar pataikė – nėra, tad greičiausiai jų nekliudė. Turbūt estai irgi bijojo, kad pataikys į juos.

Būta daug priverstinių nusileidimų. Keli pavyzdžiai, kaip Sovietų Sąjungos lėktuvai dužo Estijoje per Žiemos karą.

1939 metų gruodį Läänemoje, Ridamos valsčiuje, Sinalepo aviacijos bazėje dėl nežinomos priežasties priverstinai nusileido vienas lėktuvas (greičiausiai dvimotoris bombonešis ДБ-3). Lėktuvas visiškai sudužo, trys lakūnai žuvo.

Tą pačią dieną įregistruoti dar du priverstiniai nusileidimai: Läänemoje, Kõrgesaarės valsčiuje, Mägipea pakrantėje sprogus tepalų bakui ir Harjumos Harku valsčiaus Rannamõisos rajone pritrūkus degalų.

1940 metų sausio 1 dieną Läänemoje, Piirsalu valsčiuje, į raistą Piirsalu miškų urėdijos Seljakülos girininkijoje dėl neaiškios priežasties nukrito lėktuvas, kuris visiškai sudužo. Žuvo trys lakūnai. Lėktuvo nuolaužos išsibarstė 600 metrų spinduliu. Matyt, būta dvimotorio bombonešio ДБ-3. 1940 metų sausio 15 dieną Harjumoje, Kohilos popieriaus fabriko pievoje, nukrito ir visiškai sudužo lėktuvas. Du lakūnai žuvo, kulkosvaidininkas sužeistas.

Baltijos valstybių okupacija, lageriai tūkstančiams kalinių

1940 METŲ pavasarį karinė ir politinė padėtis pasikeitė. Balandį Vokietijos armija, įsiveržusi į Norvegiją ir Daniją, pradėjo plačią pavasario kampaniją ir žaibiškai okupavo kelias Europos valstybes. Kadangi Vokietija sparčiai skverbėsi į Europą, suskato ir SSRS, žingsnis po žingsnio ėmusis įgyvendinti Pabaltijyje savo tikruosius interesus. Sovietų Sąjungos ir Estijos santykiai staigiai pablogėjo, pradėta skelbti politinio spaudimo pareiškimus.

Sovietų spaudoje vis dažniau rodėsi straipsniai apie nepalankią po-

litinę Baltijos valstybių atmosferą. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas tam, kad vadinamieji tam tikri sluoksniai visomis galimomis priemonėmis (taip pat grobiant sovietinius karius) tikslingai stengiasi pabloginti santykius su Sovietų Sąjunga.

Estijos ir Sovietų Sąjungos santykiai vis blogėjo. Tai vyko kartu su didėjančiu vokiečių armijos spaudimu Vakarų fronte. Belgijos kapituliacijos dieną, 1940 metų gegužės 28-ąją, laikraštyje „Pravda" pasirodė pirmasis priešiškas Estijai straipsnis.

1940 metų birželio 2 dieną SSRS informacinės telegramų agentūros TASS atsakingas vadovas J. Havinsonas nusiuntė laišką užsienio reikalų liaudies komisarui Molotovui. Jame Havinsonas pabrėžė, kad antisovietiniai kėslai Baltijos valstybėse yra rimti ir būtina imtis priemonių vadinamajai Baltijos Antantei likviduoti.

Estijos valstybei okupuoti pradėta rengti karinę operaciją „Gudok" (Signalas).

Skaitau Eve Kubi straipsnyje, kad Baltijos valstybių pasienyje dislokuotuose kariuomenės daliniuose iš viso buvo 435 000 karių, iki 8000 pabūklų ir minosvaidžių, daugiau kaip 3000 tankų, daugiau kaip 500 šarvuočių. Karinės aviacijos grupuotei, skirtai vykdyti operaciją, priklausė pulkas su 18 vidutiniųjų bombonešių, 3 tolimaisiais bombonešiais, 5 sunkiaisiais bombonešiais ir 3 lengvaisiais bombonešiais, 2 puolamieji pulkai ir 16 pulkų su naikintuvais, iš viso 2601 lėktuvas.

SSRS vadovai neatmetė plačios karinės atakos galimybės, todėl Leningrado, Kalinino karinės apygardos ir Baltarusijos ypatingoji karinė apygarda gavo generalinio štabo vado telegramą su 1940 metų birželio 8 dienos įsakymu sėkmingai kovinei veiklai užtikrinti organizuoti karo lauko ligoninių tinklą, užnugario karinius dalinius ir įstaigas. Čia jau minėtų dalinių personalinės sudėties rezervo formavimas buvo nutrauktas. Generalinio štabo vado 1940 metų birželio 14 dienos telegrama Nr. OM/952 buvo duotas nurodymas užbaigti visų karo lauko

ligoninių, sanitarinių traukinių ir kt. parengimą iki birželio 16 dienos 24 val.

NKVD institucijos rengė lagerius 50 000–60 000 Estijos karo belaisvių. NKVD pasienio tarnybos kariuomenei buvo duotas įsakymas užtikrinti Raudonosios armijos dalinių perėjimą per valstybinę sieną, tam buvo formuojami puolamieji ir naikinamieji būriai. Jie buvo atsakingi už žvalgybą, pasienio kirtimo taškų parinkimą, upių perėjimo vietų ir plaukiamųjų priemonių parengimą, o pradėjus kovinę veiklą – už priešo pasienio sargybos štabų ir padalinių, ryšių priemonių, užkardų, minų laukų ir t. t. sunaikinimą.

1940 metų birželio 8 dieną Estijos Respublika ir Sovietų Sąjunga sudarė iš pažiūros svarbų administracinį susitarimą. Tuo pat metu Maskva, siekdama okupuoti Estiją, intensyviai tęsė karinę parengtį, kurios svarbiausias vaidmuo atiteko bazių daliniams. Po šešių dienų, birželio 14-ąją, Sovietų Sąjunga įvedė Baltijos šalių jūrų ir oro erdvės blokadą. Birželio 16-ąją Maskva pateikė Estijai ultimatyvią notą ir kitą dieną, remiantis Narvoje vykusiame J. Laidonerio ir K. Mereckovo susitikime sudaryta sutartimi, Estija buvo faktiškai okupuota.

Sovietų Sąjungos pradėtos jūrų ir oro erdvės blokados pirmąja žinoma auka tapo Suomijos lėktuvas „Kaleva“, kurį 1940 metų birželio 14 dieną prie Keri švyturio numušė du sovietų karo aviacijos lėktuvai. Visi devyni lėktuvu skridę asmenys žuvo. Iš sovietinio povandeninio laivo, buvusio per 5,8 mylias nuo numušto lėktuvo, į avarijos vietą surinkti vandenyje plūduriavusių daiktų buvo pasiųsta grupė jūreivių, kuriai vadovavo vyresnysis leitenantas Aldatanovas. 15 val. 58 min. virš povandeninio laivo, buvusio numušto lėktuvo vietoje, pasirodė suomių naikintuvas, 40–50 metrų aukštyje apsukęs trejetą ratų apie laivą, jis grįžo atgal į Helsinkį.

Iš netoliese buvusių Estijos žvejų buvo atimti visi jūroje rasti daiktai. Iš viso ten buvo maždaug 100 kg diplomatinio pašto, vertingų daiktų (du auksiniai ordinai) ir užsienio valiutos (2000 Suomijos markių,

10 000 Rumunijos lėjų, 13 500 Prancūzijos frankų, 100 Jugoslavijos dinarų, 90 Italijos lirų, 10 Estijos kronų, 3 Anglijos svarai sterlingų, 75 JAV doleriai, 521 sovietinis rublis). Diplomatinis paštas ir vertingi daiktai birželio 15 dieną 8 val. 25 min. su povandeninio laivo kariniu komisaru Koblikovu greituoju kateriu „Snieg" (Sniegas) buvo nugabenti į Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno štabą Kronštate.

Užbaigusi karinę parengtį, SSRS, M. Meltiuchovo duomenimis, pradėjo Pabaltijo jūrų ir oro erdvės karinę blokadą. Yra duomenų ir apie tai, kad Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno nurodymu blokados pradžia buvo paskelbta birželio 15 dieną 20 val. 15 min., atsitraukimas prasidėjo birželio 17 dieną 2 val. 30 min. ir blokada nutraukta 1940 metų birželio 21 dieną, kai Estija buvo visiškai okupuota. Raudonosios vėliavos Baltijos karinio jūrų laivyno štabo duomenimis, blokados metu buvo sulaikyti 52 Latvijos, Estijos, Suomijos ir Švedijos laivai.

Politinis darbas ir „smegenų plovimas" tarp sovietų karių

KADANGI Raudonojoje armijoje politinis darbas buvo ypač svarbus, kareivius reikėjo politiškai lavinti būsimam karo žygiui, t. y. išaiškinti jiems, kodėl reikia pulti ligi šiol buvusias tokias draugiškas valstybes. Siekdama išdėstyti raudonarmiečiams būsimo karinės operacijos prasmę, Raudonosios armijos politinė valdyba 1940 metų birželio 13 dieną išleido direktyvą Nr. 5258cc, kurioje, be kita ko, teigiama:

„Lengvatikiai Baltijos valstybių vadovai, neketindami nuoširdžiai vykdyti sutartį su SSRS, santykiuose su mūsų tėvyne ir Estijoje, Latvijoje bei Lietuvoje esančiais Raudonosios armijos daliniais pasuko provokacijų keliu. Mūsų užduotis yra aiški. Mes norime užtikrinti SSRS

saugumą, patikimai užkirsti prieigą prie Leningrado ir mūsų Šiaurvakarių sienos.

Mes atliksime savo istorinę prievolę susidorodami su Estiją, Latviją ir Lietuvą valdančiomis liaudies priešų klikomis ir kartu padėsime tų šalių dirbantiesiems išsivaduoti nuo dvarininkų ir kapitalistų eksploatacijos."

Tuo metu, kai Sovietų Sąjunga baigė parengti prieš Estiją nukreiptą ypatingąją operaciją „Gudok", SSRS ambasadorius Estijoje Kuzma Niktinas 1940 metų birželio 14 dieną nusiuntė į Maskvą telegramą apie padėtį Estijoje. Telegramoje Estija apibūdinta kaip valstybė, ketinanti nedelsiant pradėti karo veiksmus prieš Sovietų Sąjungą. SSRS ambasadoriaus akimis, padėtis buvo tokia: 1. Estijoje vyksta aktyvi karinė parengtis, pradėta slapta rezervo karininkų ir eilinių mobilizacija. Nikitinas rašo, esą didžioji dalis taksi buvo mobilizuota, o likusią dalį vietoj vyrų vairuoja moterys. 2. Dalis pašauktų karininkų ir eilinių pasiųsta į Narvos ir Irboskos pasienio ruožus, likusieji užpildė Viljandyje ir Tartu dislokuotas divizijas. Võhmoje netoli Viljandžio vietos gyventojams išdalyti ginklai. Ambasadorius tęsia: Talino ir Viljandžio divizijų užduotis yra atkirsti vienus nuo kitų Haaspsalu ir Paldiskyje esančius Raudonosios armijos dalinius. 3. Talino minų uoste dislokuotos dvi pakrantės baterijos, kurios, jeigu reikia, gali iškart atverti ugnį į stovinčius uoste SSRS laivus. Trečioji pakrantės baterija dislokuota užslaptintai. 4. Policijos patrulių gretos papildytos ir apginkluotos karabinais. 5. Į Taliną atvyko 250 Lenkijos karininkų, kurių išlaikymą apmoka Prancūzija. 6. Į Väike Pakri salą nugabenta kelios dėžės ginklų.

Nikitinas netgi tvirtino, esą visas *Kaitseliitas* yra parengtas susiburti per kelias paras. Estijos savanoriai krašto gynėjai išplatinę savo apylinkėse atsišaukimus, raginančius palaikyti Pätso vyriausybę ir suvesti sąskaitas su Raudonosios armijos vadais ir komisarais. O karininkų žmonos steigiančios bažnyčiose ligonines.

Be to, ambasadorius perdavė savo pokalbį su Estijos karinių jūrų pajėgų vadu, kuris patvirtinęs informaciją apie mobilizaciją ir Lenkijos karininkų išlaikymą už Prancūzijos pinigus.

Iš viso to sovietų ambasadorius padarė išvadą: visos išvardytos priemonės yra nukreiptos prieš Sovietų Sąjungą. Taip pat jis dalyvavęs pavieniuose pokalbiuose, iš kurių priėjo prie išvados, esą Anglija ir Prancūzija reikalauja iš Baltijos Antantės sudaryti milijoninę bendrą armiją. Sovietų Sąjungos ambasadoriaus Nikitino ypač neobjektyvią informaciją apie vyraujančią Estijoje padėtį ateinančiomis dienomis panaudojo SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras Molotovas.

Tos dienos Estijai buvo kupinos įtampos. Susidarius tokiai padėčiai, siekdamas išvengti galimų SSRS provokacijų tiek valstybėje, tiek jos pasieniuose, vyriausiasis kariuomenės vadas Laidoneris įsakė kariuomenei, pasieniečiams ir *Kaitseliitui* imtis atsargumo priemonių. Tarp bazėse gyvenančių sovietų armijos karininkų taip pat buvo pastebėta nervinė įtampa ir keisti dalykai. Pavyzdžiui, 65-ojo ypatingojo šaulių korpuso daliniuose jau kuris laikas vyravo aliarminė situacija ir žygio parengtis. Kontaktų su estais buvo vengiama. Tuo pat metu į Talino reidą atplaukė du dideli sovietiniai prekybos laivai, kurie kelias dienas stovėjo prisišvartavę be jokios veiklos. Į Estijos užklausimus jokių atsakymų negauta.

Visi keliai į Paldiskį buvo uždaryti. Į Raudonosios armijos užkardas Estija atsakė gausiais *Kaitseliito* patruliais. Iš Talino į bazę persikėlė nemažai prekybinės atstovybės darbuotojų su šeimomis ir kitų Estijoje buvusių sovietų piliečių.

Baltijos valstybių okupacija buvo greita ir staigi. Tai nulėmė keletas priežasčių: ir dėl Sovietų Sąjungos vadovų ketinimo atstatyti ir išplėsti buvusios carinės imperijos ribas, ir dėl Maskvos troškimo pavergti naujas tautas ir šalis, taip pat dėl Raudonosios armijos karinės doktrinos, pasak kurios, neišvengiamai kilsiantį karą būtina kariauti už esamų So-

Suomijos karo archyvo nuotrauka

vietų Sąjungos valstybinių sienų. Svarbiausias motyvas vis dėlto buvo parengti karinį placdarmą už esamų valstybinių sienų.

Atviriausiai tai išsakė gynybos liaudies komisaras Timošenko savo birželio 17 dienos pranešime Stalinui: nedelsiant pradėti Pabaltijo sovietizavimą, išspręsti jų vyriausybių klausimą, išformavus nuginkluoti kariuomenes, sukarintas organizacijas, policiją ir civilius gyventojus ir nedelsiant pradėti kontroliuoti pasienį su Rytų Prūsija bei Baltijos jūros pakrantes. Minėtos priemonės buvo skirtos greitam Pabaltijo karo veiksmų teatro pasirengimui.

Raudonoji armija šiame regione turėjo savo strateginių interesų: čia neužšąlantys uostai kiaurus metus užtikrino Baltijos karinio jūrų laivyno kovinį pajėgumą, kilus karui buvo galima rengti gausias jūrines operacijas, statyti minų užtvaras Vokietijos pakrantėse, blokuoti geležies rūdos gabenimą iš Švedijos į Vokietiją, o iš Baltijos šalių pakilę lėktuvai galėjo bombarduoti vidines Vokietijos teritorijas. Bazių laikotarpis užsibaigė Estijos valstybių okupacija 1940 metų birželio 17 dieną.

Su besiskverbiančia sovietų kariuomene į Estiją atkako ir NKVD daliniai, pasirengę vykdyti suėmimus ir žudynes.

Mari Raamot mena: „Atėjus raudonųjų valdžiai prasidėjo ir suėmimai. Mūsų generolai ir kiti aukštesnieji karininkai dingdavo vienas po kito tartum kiaurai žemę prasmegę. Taip pat dingo mūsų žymiausi valstybės veikėjai. Visa buvo daroma naktimis ir slaptai. Greitai žmonės nedrįso naktį miegoti namuose. Sykį priešais Tartu geležinkelio stotį tarp dviejų sargybinių stovėjo mūsų *Naiskodukaitse* veikėjos Ebba Saral ir Alice Kuperjanov. Pamačiusi praeinančias bičiules, ponia Kuperjanov iškėlė surakintas rankas ir šūktelėjo: „Estijos moterys, kovokite toliau, kol ateis laisvė!“"

Naują padėtį sunku suvokti

HEINO Nooras, kuris tuo metu lankė paskutinę gimnazijos klasę, prisimena prieštaringas nuotaikas, 1939 metais prieš okupaciją vyravusias ir jo namuose, Haapsalu mieste, ir visoje Estijoje. Heino sako, kad visa estų tauta psichologiškai buvo pasirengusi priešintis. Estija buvo gerai organizuota gintis. Gimnazijose berniukai buvo mokomi valstybės gynybos.

1939 metų gegužę per Šeštines Heino dalyvavo valstybės gynybos mokymų baigimo šventėje. Berniukai buvo gerai įvaldę Morzės abėcėlę, jie privalėjo žinoti visų Sovietų Sąjungos karinių laivų siluetus, topografiją. Kilus karui turėjo tapti žvalgybininkais. „Aš tą dieną turėjau garbę priimti iš generolo Laidonerio mažą sidabrinę taurę, kadangi šaudymo varžybose užėmiau antrą vietą. Dvi dienas nesiploviau rankos, kurią paspaudė generolas Laidoneris. Mama labai didžiavosi manimi. Toks buvo mūsų lavinimas ir galvosena – ginti savo tėvynę. Valstybės gynybos mokymai užsibaigė paradu. Ir tais pačiais 1939-aisiais atėjo sovietų karinių bazių metas. Dvi savaitės iki sutarties pasirašymo vyko karinio jūrų laivyno mokymai, jie truko dešimt dienų ir juose dalyvavo kai kurie Suomijos karo laivai. Tai irgi buvo pasirengimas ginti savo šalį. Mes nė neketinome pasiduoti. Kai ta sutartis su Sovietų Sąjunga buvo sudaryta, mano tėvas, grįžęs namo, nors niekada nesikeikė, jau tarpduryje metė: „Po velnių, vėl prasideda!" Estijos kariuomenė buvo pasirengusi priešintis. Aš pamenu iš mamos kalbų, kad ir *Naiskodukaitse* buvo pasirengusi veikti. Mes tik laukėme ženklo, o vyriausybė tada tikrai pasidavė. Pagrindinė priežastis – tarptautinio strateginio užnugario nebuvimas."

„Sunku apsakyti karių jausmus ir nuotaikas. Kareiviai buvo davę priesaiką ginti savo šalį ir tautą, bet negalėjo jos vykdyti. Dabar tegalime piktdžiugiauti, kad generolas Laidoneris priėmė Stalino dovanotą grynakraujį arabų veislės žirgą Olegą ir nuvyko deryboms į Maskvą. Nežinau, kokie

jausmai jį apėmė, kai jam Maskvoje aprodė greitųjų bombonešių nacistinę SS gamyklą, kur plušo dvidešimt tūkstančių darbininkų prie didelių staklių su įnagiais, ant kurių dažniausiai buvo įrašas *Made in Germany.*"

„Niekas anuomet mūsų valstybės vadovų nelaikė išdavikais. Mes buvome maža, turinti kiek daugiau nei milijoną gyventojų šalis, Sovietų Rusijos pasienyje palikta pati sau. Buvome apsupti. Jautėmės atkirsti nuo viso pasaulio, kad ir kokias raminamas kalbas sakė mūsų valstybės vadovai. Jautėmės blogai ir buvome nusivylę, negalėdami suvokti visos šios padėties."

Seppo Myllyniemi knygoje „Baltijos krizė 1938–1941" (Baltian kriisi 1938–1940) teigia, kad pasirašius sutartį dėl bazių Estijoje tvyrojo visuotinis optimizmas ir didelė vidinė nežinomybė. Pesimistinių balsų nereikėjo toli ieškoti. Užsienio reikalų ministras Selteris kone buvo ištiktas panikos ir manė padėtį esant visiškai beviltišką. Taip pat ir kariuomenės vyriausiasis vadas Laidoneris. Anglijos konsulas W. Gallienne spalio 9 dieną tarnybiniame rašte iš Talino rašė, kad Estijoje gali susidaryti čia toliau nusakyta padėtis.

1. Kai Raudonoji armija užims strateginius Estijos objektus, bus panaudotas koks nors tinkamas incidentas arba toks incidentas bus išprovokuotas, kad Raudonoji armija turėtų pretekstą skubiai okupuoti Estiją.

2. Vietos komunistai bus skatinami rengti išpuolius ir, kaip įmanoma, vykdyti naikinamąjį darbą. Paskui į tai įsikiš Raudonoji armija, tarsi palaikydama teisėtumą bei tvarką ir padės įsitvirtinti komunistinei vyriausybei.

3. Estijos vyriausybė bus nuversta, o nauja vyriausybė nuspręs paprašyti, kad Estija būtų prijungta prie SSRS.

4. Jūrų ir oro erdvės karinės bazės bei kiti strateginiai objektai bus okupuoti laikantis sutarties normų, tačiau bolševizuojant gyventojus bus imtasi ilgalaikės ir intensyvios veiklos.

5. Iš Haapsalu gyvenančių Rusijos estų bus sudaryta nauja vyriausybė ir tvirtinama, kad ji atstovauja visai estų tautai.

Suomijos karo archyvo nuotrauka

Verslininkas Andresas Pitka išsakė Anglijos konsului susirūpinimą, kad sutartis estų tautai gali daryti demoralizuojantį poveikį ir vyriausybei bus sunku išsaugoti autoritetą. Jis bijojo, kad Estijos vyriausybė bus priversta kontroliuoti patriotinius sluoksnius ir paremti grupuotes, pasirengusias pereiti Sovietų Sąjungos pusėn. Šiaip ar taip, Pitka mano, esą estų tautos laukia žudynės ir trėmimai.

Dabar, žvelgdami atgal, mes žinome, kad Sovietų Sąjunga pradžioje iš pažiūros laikėsi sutarties, pažadėjusi nesikišti į Estijos vidaus reikalus. Žmonių dingimai, tremtys ir žudymai prasidėjo okupavus Estiją 1940 metų birželį, nes mažosios Baltijos valstybės, kaip žinia, buvo „užterštos antisovietinių veikėjų". Kremliaus manymu, teršėjai – tai visas buvusysis politinis elitas, pilietinių sambūrių ir draugijų nariai, policija, *Kaitseliitas* bei *Naiskodukaitse* ir kiti. Visus juos, jų šeimos narius ir gimines reikėjo sunaikinti arba nukenksminti.

Septintas skyrius

KURDAMA filmą arba rašydama šią knygą ne kartą kreipdavausi į sociologę Sari Näre, kad padėtų perprasti reiškinius ir elgsenos normas, kuriomis, rašant istoriją, prašosi apibūdinamos žeminančios aplinkybės. Sutartis buvo pasirašyta su didele diktatoriška valstybe, įsitvirtinusia imperijoje žudynėmis, katorgomis, mirties lageriais ir gąsdinimais, tačiau pasauliui sukūrusią įvaizdį šalies, besirūpinančios paprastais žmonėmis.

Sari prilygina Sovietų Sąjungą psichopatui: jeigu anksčiau neteko su juo susidurti ir pasirašinėti sutarčių, o pats nesi linkęs į paranoją, tuomet tyko didelė grėsmė tapti sistemos auka, nes neįmanoma saugotis kiekviename žingsnyje.

Mažųjų tautų sunkmetis pasaulio žiniasklaidos akimis

KAIP pasaulinė žiniasklaida reagavo į tų dienų įvykius? Kokie politiniai žaidimai nulėmė paprastų žmonių ir didžiųjų valstybių požiūrį? Juk ir Vokietija, ir Japonija, ir Italija mėgino praplėsti savo sienas kitų šalių sąskaita. Sovietų Sąjunga laviravo tarp jų, tolydžio didino savo karinį potencialą ir ieškojo, su kuo vertėtų susivienyti. Taip priartėjo 1939 metai, kai po truputį buvo pasiekta plėtimosi riba ir įsiplieskė Antrasis pasaulinis karas.

Kiekvienam stebėtojui buvo aišku, kad Baltijos valstybėms ir Suo-

mijai grėsė karo kryžkelės likimas. Siekiant sumažinti jo grėsmę reikėjo stiprinti savo gynybinius pajėgumus ir ieškoti karo sąjungininkų. 1939 metų sausį Estijos kariuomenės vyriausiasis vadas Johanas Laidoneris lankėsi Suomijoje, kur susitiko su maršalu Mannerheimu, kitais Suomijos valstybės veikėjais. Jam tapo aišku, kad Suomija yra orientuota į Skandinaviją ir nesidomi sąjunga su Baltijos šalimis. Laidoneris kartu su aukštesniaisiais Estijos kariškiais ir *Naiskodukaitse* vadove Mari Raamot dalyvavo Helsinkyje minint Estijos išsivaduojamajame kare dalyvavusių Suomijos savanorių kovų kelio 20-ąsias metines. Raamot prisiminimuose rašo, kad Mugių halėje buvo padengtas stalas tūkstančiui svečių. Pobūvis buvo smagus ir nuoširdus.

Tų pačių metų kovo 15 dieną Vokietija okupavo Čekoslovakiją. Kovo 22-ąją Lietuva ir Vokietija sudarė sutartį dėl Klaipėdos (Memelio) perleidimo. Sovietų Sąjunga norėjo gauti iš Suomijos Suursaario, Lavansaario, Seiskärio ir Tytärsaario salas. Mainais siūlė Suomijai didelį plotą miškingos Rytų Karelijos. Suomijos vyriausybė paklausė Mannerheimo patarimo. Jis atsakė, kad Suomija vis tiek nepajėgs apginti tų salų, tad būtų galima derėtis. Galų gale Suomija vis dėlto atsisakė Sovietų Sąjungos pasiūlymo. Kovo mėnesį buvo pats Ispanijos pilietinio karo įkarštis. Lenkija atmetė Vokietijos reikalavimą leisti laisvajam Dancigo miestui prisijungti prie Vokietijos. Anglija ir Prancūzija laidavo Lenkijos nepriklausomybę... Balandžio 17 dieną Sovietų Sąjunga pasiūlė Anglijai ir Prancūzijai sudaryti trijų valstybių karinę konvenciją. Prasidėjo derybos, be kitų klausimų, buvo sprendžiamas ir mažųjų Baltijos valstybių likimas.

„Dagens Nyheter" (DN) 1939 m. liepos 2 d.: Estijos, Latvijos ir Suomijos ambasadoriai Londone pateikė Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijai diplomatinę notą, kad jų valstybės nepageidauja būti derybų objektu tariantis trims didžiosioms valstybėms.

„Svenska Dagbladet" (SD) liepos 5 d. iš Londono: Pasak „Times" pranešimo, SSRS mano, kad Baltijos valstybėms būtų naudinga, jeigu

jos būtų ginamos nuo priešo – Vokietijos. Tai būtina joms užtikrinti – nori jos to ar nenori.

SD apžvelgia „Times" **liepos 4 d.** paskelbtą Ždanovo straipsnį iš „Pravdos". Ždanovas kelia klausimą: jeigu Lenkija ir Anglija gins Lietuvą ir Olandiją, neturėtų kilti sunkumų Anglijai ir Rusijai užtikrinti Baltijos valstybių ir Suomijos gynybą.

„L'Oeuvre" (L'O) liepos 5 d.: Anglijos ir Rusijos derybos nutrūksta neradus tikslios apibrėžties įvardyti „netiesioginio pavojaus" sampratai. Kalbama, esą Rusijos notoje, kurią pateikė Molotovas, pasiūlyta, kad „netiesioginio pavojaus" apibrėžtis būtų siejama ir su kurios nors trečiosios šalies įtaka Baltijos valstybių užsienio ar vidaus politikai. Tikimasi, kad abi šalys, siekdamos susitarti, eis į kompromisus.

Tas pats laikraštis kitą dieną rašo, kad Vokietija ir Rusija pradės derybas dėl prekybos sutarties. Paryžiuje dedamos pastangos, kad Didžiosios Britanijos vyriausybė pakeistų per pastaruosius posėdžius pareikštą nuostatą nepripažinti Pabaltijyje trečiųjų šalių vykdomų valstybinių perversmų, kurie pateisintų Rusijos įvardytą „netiesioginio pavojaus" padėtį.

L'O liepos 7 d.: Trijų didžiųjų valstybių abipusė bendradarbiavimo sutartis greičiausia bus pasirašyta Maskvoje.

SD liepos 5 d.: Anglija sutinka paaukoti Rusijai Pabaltijį. Pateikiami kartūs Estijos ir Latvijos komentarai. Remiantis „Times" rašoma, kad Estija deklaravo: „Susidaro įspūdis, kad Anglija pasirengusi paaukoti Baltijos valstybes dėl savo gerovės. Baltijos šalys yra mažos, tačiau ne tokios mažos, kad jų būtų nepaisoma."

DN liepos 5 d.: Baltijos valstybės ganėtinai pasimokė. Jos įsitikino, kad vedančių derybas valstybių įtakingi sluoksniai yra pasirengę be jokių sąžinės priekaištų paaukoti mažųjų valstybių nepriklausomybę dėl savo užsienio politikos išskaičiavimų. „Tegu Anglija, Prancūzija ir Rusija sudaro sąjungą, tačiau tegu palieka mus ramybėj. Mes nepageidaujame būti objektu, kuriam šiandien užtikrina apsaugą, o rytoj jį parduos."

SD liepos 9 d. vedamajame rašo: SSRS įdėmiai tiria pateiktus pasiūlymus. Klausinėja, prieštarauja, atmetinėja ir vilkina laiką. Trys mėnesiai praėjo be rezultatų. Rusai tvirtina, kad jie negali sutikti su Vakarų valstybių Baltijos šalių atžvilgiu pateikta siaura garantijos sampratos apibrėžtimi. SSRS taip pat nesupranta, kaip ji gali laiduoti saugumą Olandijai ir Švedijai, kurios jai teisiškai apskritai neegzistuoja (neturėjo diplomatinių santykių). Vedamajame sakoma, kad Baltijos valstybių galinga pasipriešinimo reakcija turėtų priversti susimąstyti Vakarų valstybių diplomatus.

SD liepos 10 d.: Didžiosios valstybės ketina paaukoti Suomiją Rusijai. Švedijos teisingumo ministras Karlas Gustavas savo kalbose Brunnskoge ir Köloje sakė: „Iškilo klausimas dėl didžiųjų valstybių grėsmės Suomijos, Estijos ir Latvijos nepriklausomybei, vieningo Šiaurės šalių neutraliteto galimybių ir dėl to, kad Alandų salos netaptų vienos didžiosios valstybės militaristinės kontrolės objektu... Dabar, kai Europoje nebeliko barjero, atrodo, kad Sovietų Sąjunga žiūri į Suomiją, Estiją ir Latviją suinteresuotu žvilgsniu. Ji kartu su Anglija ir Prancūzija nori užtikrinti toms šalims apsaugą nuo užpuolimo. Tačiau Suomija, Estija ir Latvija įžvelgia toje garantijoje grėsmę savo nepriklausomybei."

L'O liepos 12 d.: Ieškoma formuluotės, apibūdinančios Rusijos įvardytą „netiesioginį pavojų", kuris leistų jai įsibrauti į Baltijos valstybių teritoriją neva jų ginti.

Anglai pasirengę pripažinti vadinamąją grėsmę tik karo atveju, tačiau rusai reikalauja, kad grėsmė būtų pripažinta ir dėl grynai vidinių šalies dalykų (nacistinis pučas ir t. t.).

L'O liepos 16 d.: Londono ir Paryžiaus gerai informuoti sluoksniai tvirtina, kad trijų didžiųjų valstybių (Anglija, Prancūzija, Rusija) paktas diplomatiniu atžvilgiu sudarytas teisingai, tik sutarties karinis klausimas dar nesuformuluotas, nes manoma, kad rusai karine sritimi mėgina kompensuoti savo netektis diplomatinėje sferoje. Nuo dabartinių dery-

bų rezultato priklausys, ar į Maskvą bus pasiųstas vienas Prancūzijos ir vienas Anglijos generolas.

L'O liepos 18 d.: Maskvoje nieko naujo. Molotovas trims savaitėms išeina atostogų.

„Päevaleht" liepos 20d.: „Pagal neutraliteto sampratą, suvereni valstybė ginkluoto konflikto metu kariaujančioms valstybėms privalo pranešti esanti neutrali, jeigu ji specialia sutartimi nebuvo pripažinta turinti nuolatinį neutralitetą.

Pastaruoju atveju jokia valstybė neturi jokių teisių į turinčios neutralitetą valstybės vidaus politiką, tad privalo griežtai žiūrėti, kad nepažeistų jos suvereniteto, nes priešingu atveju gali užsitraukti kitų garantuojančių valstybių sankcijas. Viso to nepaisyta derybų metu Maskvoje. Baltijos valstybės nepakviestos į derybas, kai buvo svarstoma jų valstybinio neutraliteto laidavimas. Apie Baltijos valstybių nepriklausomybės garantiją nebuvo atsiklausta visų valstybių, kurios galėjo būti tuo suinteresuotos, ir, kas keisčiausia – derybose dėl Baltijos valstybių buvo iškeltos jų vidaus politikos problemos, tiesiogine prasme neturinčios nieko bendro su neutralitetu. Taip pat, pagal Maskvos sumanymus, nebuvo jokios pusiausvyros tarp neutralitetą garantuojančių šalių, kadangi viena valstybė būtų turėjusi teisę gaunančių garantiją valstybių atžvilgiu imtis tokių žingsnių, kokius manytų esant reikalingus, o kiti laiduotojai būtų įpareigoti laiduoti ne už garantijos gavėją, bet už galimą garantijos pažeidėją."

L'O liepos 20 d.: Prancūzijos nuomone, Londonas privalo priimti Rusijos sąlygas. Liepos 24 d.: nustatant „netiesioginio pavojaus" apibrėžtį, britai, padarius tam tikrus pakeitimus (pagal susitarimą), pritarė Rusijos pažiūrai.

DN liepos 31 d.: Švedijos užsienio reikalų ministro Sandlerio reikšmingas politinis pasisakymas Stokholme liepos 30 dieną. Jis, beje, sako: „Derybos su Maskva atvėrė bauginančias perspektyvas ir nesunku suprasti rūpestį bei prieštarą, kurią sukėlė vadinamieji garantijos ketini-

mai atitinkamose valstybėse. Susidariusi padėtis nepalieka ir mūsų visai nuošalyje, ji gali baigtis pačiais rimčiausiais padariniais."

L'O rugpjūčio 2 d.: Chamberlainas nesudvejojęs labai atvirai įvardijo aplinkybes, esančias didžiausia sutarties sudarymo kliūtimi: „netiesioginio pavojaus" apibrėžtis, šiuo atveju liečianti Pabaltijį.

Anglijos užsienio politikos sąžinės balsas privertė Londono vyriausybę pasirinkti formuluotę, draudžiančią kištis į Baltijos valstybių vidaus reikalus. Chamberlainas neslėpė, kad nepajėgiančių apsiginti nuo galingo priešo mažųjų valstybių nepriklausomybei tai keltų tokią pat grėsmę kaip ir karinė invazija. Taigi susidarė nuomonė, kad nepaisant atitinkamo Baltijos valstybių pasipriešinimo, kuriam didelį poveikį daro Vokietija, Maskvoje pritaikoma formuluotė užtikrinti taiką pagal SSRS pageidavimus netgi esant netiesioginiam pavojui.

L'O rugpjūčio 3 d.: Dabar, po ilgų keblumų, sutarties pasirašymas jau atsidūrė akiratyje, ir būtina pabrėžti, kad vakarykštė Chamberlaino deklaracija parlamente buvo padaryta dėl Daladier ir Bonnet nuo kovo 21 d. pastoviai daromo poveikio, kad, siekiant išsaugoti taiką, reikia bendradarbiauti su SSRS.

Atrodo, kad anglų vyriausybė galų gale nusileido primygtiniam prancūzų pageidavimui, kuris dabar leis lengviau nuspėti ateitį. Britai siunčia į Maskvą savo žymius veikėjus ir pagrindinius sausumos, jūrų bei oro karinių pajėgų atstovus.

SD rugpjūčio 3 d. iš Londono: Žemųjų Parlamento rūmų narys konservatorius Duncanas uždavė ministrui pirmininkui klausimą, ar jis buvo atkreipęs dėmesį į kalbą, kurią Švedijos užsienio ministras Sandleris pasakė liepos 30 d. ir kurioje pabrėžė, kad Švedijos interesus rimtai pažeistų minėtieji principai ir kad kitos valstybės nenori būti jėgos politikos kombinacijų objektu. Ar ministras pirmininkas, svarstydamas Didžiosios Britanijos ir Rusijos paktą, atsižvelgs į Švedijos pažiūrą ir anksčiau išsakytą Suomijos bei kitų Baltijos valstybių atstovų nuomonę?

Valstybės vicesekretorius užsienio reikalams Butleris jam atsakė: „Vyriausybė atsižvelgia į kitų valstybių pažiūras ir interesus. Negali būti nė kalbos priversti jas priimti garantijas arba paversti jėgos politikos kombinacijų objektu, vienos ar kitos minėtos valstybės nepriklausomybės ar neutraliteto pažeidimas paliestų gyvybinius trijų valstybių interesus."

„Socialdemokraten" Stokholme duoda interviu Estijos spaudos atašė Karlas Astas, kuris praneša, kad Estijos Respublika ketina vėl suteikti teisę veikti laikinai uždraustoms politinėms partijoms. Numatyta pradėti registruoti politines partijas.

L'O rugpjūčio 11 d.: Šiandien Anglijos ir Prancūzijos kariuomenių atstovai atvyksta į Maskvą. Trejetas partnerių (Anglija, Prancūzija, Rusija) bemat paskelbs karą, jeigu dabartinė politika, tiksliausiai apibrėžta sutartyje, sukels konfliktą su kuria nors iš ašinių valstybių.

DN rugpjūčio 17 d.: SSRS kvietimu rugpjūčio 14 d. į Maskvą atvyko Vokietijos delegacija, kurią sudaro Ūkio ministerijos, Žemės ūkio instituto ir ūkinių apygardų atstovai. Delegacija aplankys Maskvos žemės ūkio pasiekimų parodą.

DN rugpjūčio 21 d.: Berlynas ir Maskva pasirašo ekonominę savitarpio pagalbos sutartį. Berlynas suteikia Rusijai 200 milijonų reichsmarkių kreditą, o SSRS įsipareigoja ateinančiais metais suteikti Vokietijai prekių už 180 milijonų markių.

SD rugpjūčio 21 d.: Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Arthuras Neville'is Chamberlainas pargrįžo iš žūklavimo išvykos. Vakarų valstybių derybos užtruko penketą mėnesių. SSRS ir Vokietijos sąjunga jam atrodė kaip visiškas žlugimas.

(Nevertėtų pamiršti, kad 1938 m. Miunchene jis pasirašė sutartį tarp Didžiosios Britanijos ir nacistinės Vokietijos, kuri davė Vokietijai laisvas rankas okupuoti Čekoslovakiją – vieną demokratiškiausių Europos valstybių.)

SD rugpjūčio 22 d.: Rusijos ir Vokietijos nepuolimo paktas. Viso

pasaulio politinė būklė pasikeitė. Lenkijos ateitis jau nulemta, jos laukia ketvirtasis padalijimas.

DN rugpjūčio 22 d. (**„United Press" iš Berlyno**): Šokas Londone ir Paryžiuje. Vokietija ir SSRS sudarė nepuolimo paktą. Vokietijos užsienio reikalų ministras Ribbentropas rugpjūčio 23 d. atvyks į Maskvą. Derybos laikomos visiškoje paslaptyje.

L'O rugpjūčio 22 d.: Vokietija ir SSRS nusprendė sudaryti nepuolimo paktą. Vakar vakaro duomenimis, nuo ekonominės sutarties buvo pereita prie politinės. Tai pagaliau turėtų priversti susimąstyti mūsų kietakakčius, tvirtai įsitikinusius, kad nacizmas ir komunizmas yra nesuderinami.

„New York Times" (NYT) rugpjūčio 22 d.: Gautais iš Rygos duomenimis, Vokietija ir Sovietų Sąjunga ketina pasidalyti Pabaltijį. Tvirtinama, kad Vokietijai atiteks Lietuva ir dalis Latvijos, Estija ir kita dalis Latvijos bus prijungta prie SSRS valdų.

SD rugpjūčio 23 d.: Prorusiški sluoksniai tikina, kad paribio valstybių baimė yra nepagrįsta. Sovietų Sąjunga neketinanti jų paaukoti Vokietijai, ji taip pat neturinti jokių agresyvių ketinimų tų mažųjų valstybių atžvilgiu, jeigu jos paprašys apginti nuo nacizmo. Sovietų Sąjungai ta teritorija esanti nereikalinga.

SD: Vokietijos ir Rusijos nepuolimo sutartis pasirašyta naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją.

„Neue Züriche Zeitung" rugpjūčio 28 d.: Ir Baltijos valstybės, ir Skandinavija susirūpinusios klausia, kokią kainą vokiečiai galėjo sumokėti Rusijai. Baltijos valstybės bijo, kad ši sutartis davė rusams laisvas rankas jas okupuoti. Didžiulio susidomėjimo sulaukė Vokietijos ambasados Helsinkyje pranešimas Suomijos spaudai, kad nuomonė, esą paktas su rusais sudarytas Baltijos šalių ir Suomijos sąskaita, neatitinka tiesos.

„Times" rugpjūčio 31 d.: Polemizuodamas su Vokietijos nuostatomis, laikraštis rašo: „Mažosioms tautoms irgi nesvetimas pasididžiavi-

mas, patriotizmas ir teisiniai interesai, ir jos nesutinka nusileisti kokios nors kitos šalies tironijai. Jeigu kiltų karas, Didžioji Britanija, Prancūzija ir Lenkija kovos už tautinę bei individualią laisvę Europoje ir mažųjų tautų teisę gyventi savo gyvenimą."

(Rugsėjo 1 d. 5.45 val. Vokietijos karinės pajėgos užpuola Lenkiją. Rugsėjo 2 d. Estijos Respublikos vyriausybė aptaria mobilizacijos klausimą. Po išsamaus svarstymo jos atsisakoma. Estija paskelbiama neutralia. Rugsėjo 8 d. Estijos gynybinė padėtis pratęsiama dar vieneriems metams.)

NZZ rugsėjo 11 d. (**„United Press" iš Maskvos rugsėjo 9 d.**): Rusija mobilizuoja savo kariuomenę, ešelonai traukia Baltarusijos ir vakarine Leningrado rajono kryptimi. Tų regionų keliai sausakimši kariuomenės kolonų. Privatus asmuo tuose kraštuose negali įsigyti traukinio bilieto.

NZZ rugsėjo 12 d.: Mobilizuoti Suomijos atsargos kariai. Latvijoje rugsėjo 12-ąją paskelbta dalinė mobilizacija: gimusiųjų 1914, 1915, 1916 m.

NZZ rugsėjo 13 d.: Dalinė mobilizacija Rusijoje. **Rugsėjo 12 d. „Daily Telegraph"** praneša: 4 milijonai vyrų apginkluoti, iš jų du trečdaliai – europinėje dalyje. Be to, mobilizuoti 1918 m. gimę specialistai. Londono sovietiniuose sluoksniuose teigiama, esą mobilizacijos priežastis – Rusijos valstybinės sienos gynimas nuo bėgančios Lenkijos armijos.

(Rugsėjo 15, 16 d. į Taliną atplaukia Lenkijos povandeninis laivas „Orzel", ketindamas išlaipinti du sergančius įgulos narius.

Rugsėjo 17 d. sovietų karinės pajėgos pereina Lenkijos sieną ir pradeda Rytų Lenkijos okupaciją.)

NZZ rugsėjo 19 d.: Lietuvoje pašaukti įvairių gimimo metų atsargos kariai siekiant sustiprinti valstybinės sienos gynybą.

NZZ rugsėjo 20 d.: Latvijai ir Estijai kelia nerimą nesibaigiantys Rusijos kaltinimai, kad Estija ir Latvija teikia prieglobstį buvusioms

Lenkijos karinėms pajėgoms. Latvijoje nusileido daugiau nei 80 Lenkijos karo lėktuvų, tai gali sukelti kliūčių neutraliteto politikai. Kyla įtarimas, kad Rusija ieško dingsties Pabaltijo okupacijai, kuri būtų spėjama invazijos į Lenkiją tąsa. Lenkijos povandeninio laivo „Orzel" pabėgimą TASS panaudojo kampanijai prieš Baltijos šalis.

„Associated Press" rugsėjo 20 d. iš Maskvos: Pasak diplomatinių sluoksnių, SSRS kariniai daliniai jau parengti įžygiuoti į Estiją.

(Tokios žinios buvo skelbiamos JAV spaudoje tuo metu, kai Estijos užsienio reikalų ministras rengėsi vykti į Maskvą pasirašyti prekybos sutarties.)

SD rugsėjo 20 d.: Remdamasi patikimais šaltiniais TASS praneša, esą Lenkijos povandeniniai laivai slapstosi Baltijos valstybių uostuose, juos gina ir remia tų valstybių vyriausybių nariai.

DN rugsėjo 20 d.: Remiantis iš Talino gauta informacija, Rusijos laivynas užblokavo Estijos pajūrį, visų pirma Talino uostą. Laivams neleidžiama nei įplaukti, nei išplaukti.

SD rugsėjo 21 d.: Estijos naujienų agentūra neigia, kad Rusijos laivynas blokavo Estijos jūrų uostus. Molotovas informavo Estijos ministrą Maskvoje, kad Rusijos laivynas Suomijos įlankoje persekioja Lenkijos povandeninį laivą, pabėgusį iš Talino.

NZZ rugsėjo 21 d. iš Helsinkio. „Helsingin Sanomat" (Helsinkio žinios) duomenimis, Rusijos Raudonosios vėliavos Baltijos karinis jūrų laivynas išplaukė iš Kronštato. Laivai matomi netoli Talino. Estijoje neramu, bijoma, kad Rusijos laivynas, kaip buvo grasinama TASS pranešimuose, jau pradėjo Baltijos jūros uostuose tikrinti laivų judėjimą.

SD rugsėjo 22 d.: Helge Hellrothas raportuoja iš Paryžiaus, kad Maskvos spauda apie Baltijos valstybes kalba agresyviu tonu. Raudonosios armijos karinis laivynas jau beveik užblokavo Estijos uostus. Ciuricho korespondentas daro prielaidą, kad rusų akcija prieš Estiją prasidės artimiausiu metu.

(Rugsėjo 22 d. Estijos užsienio reikalų ministras Selteris vėl vyksta į Maskvą pasirašyti su SSRS naujos prekybos sutarties.)

SD rugsėjo 24 d. iš Maskvos: „Čia gyvenantys užsieniečiai yra įsitikinę, kad Estijos užsienio reikalų ministras ir tam tikri Rusijos veikėjai aptaria Estijos salų demilitarizavimo klausimą." Laikraščio vedamajame taip pat sakoma: „Pastarosiomis paromis ėmė sklandyti baimę keliantys gandai apie Rusijos telkiamą kariuomenę pasienyje su Estija ir jos karinio laivyno demonstraciją prie Talino. Estijos užsienio reikalų ministras atvyko į Maskvą, ir ten vyksiančios derybos gali baigtis lemtingomis pasekmėmis ligi šiol itin palankiai Baltijos valstybių *status quo,* kuria dvejetą idiliškų dešimtmečių mėgavosi Švedija ir Suomija."

„News Chronicle" (NC) rugsėjo 23 d.: SSRS Maskvos, Kalinino, Leningrado, Baltarusijos, Charkovo ir Oriolo karinių apygardų atsargos kariams, pašauktiems rugsėjo 7 d., paskelbta mobilizacija iki naujų Aukščiausiosios tarybos nurodymų.

SD rugsėjo 27 d. (iš Maskvos rugsėjo 26 d. TASS): Estijos vyriausybė nedavė patenkinamo atsakymo dėl Lenkijos povandeninio laivo pabėgimo iš Talino uosto. Tikėtina, kad jis buvo sutvarkytas ir aprūpintas degalais. Kadangi netoli Lugos buvo aptikti svetimi povandeniniai laivai, gali būti, kad Estijos pakrantėse yra tokių povandeninių laivų bazė.

NZZ rugsėjo 27 d. iš Stokholmo „Exhange Telegraph": vyriausiasis kariuomenės vadas generolas Laidoneris per radiją aiškino: „Estija padarė viską, kad šiame konflikte būtų ir liktų nešališka. O jeigu, nepaisant to, mus užpuls, sugebėsime apsiginti taip pat atkakliai ir įnirtingai kaip kovodami prieš 20 metų Estijos išsivaduojamajame kare." Pasak DN, Rusija reikalauja iš Estijos gauti bazes ir tikrinti jos užsienio prekybą.

„Daily News" (DN) rugsėjo 27 d.: Raudonieji grasina Estijai, nes ši suteikė pagalbą Lenkijai. Pranešama, kad Rusijos karinės oro ir jūrų pajėgos vykdo apie Estiją apsupties manevrus. Maskva trūks plyš siekia įgyvendinti savo reikalavimus. „United Press" praneša iš Talino: Esti-

jos vyriausybė pateikė Sovietų Rusijai griežtus protestus dėl Rusijos karo aviacijos pasikartojančių neutraliteto pažeidimų. Du sovietų Rusijos lėktuvai šiandien vidurdienį suko ratus viršum Estijos sostinės, tačiau Estijos priešlėktuvinė gynyba į juos nešaudė.

NZZ rugsėjo 28 d.: TASS praneša, kad buvo torpeduotas Rusijos garlaivis „Metallist". Provokacija. Rusijos karinis laivynas pasirengęs veikti, reikalaujama leisti dislokuoti atraminius punktus Saaremoje ir Hiiumoje. Estams Maskvoje duota suprasti, kad rusų reikalavimai yra suderinti su Vokietijos ir Rusijos sutartimi.

DN: neatpažintas povandeninis laivas torpedavo ir nuskandino Rusijos garlaivį „Metallist" trečiadienį apie 18 val. šalia Narvos įlankos. Tai suerzino Maskvos veikėjus. Fabrikuose ir įmonėse buvo surengti protesto mitingai, kuriuose reikalauta, kad Estijos vyriausybė nutrauktų piratinius veiksmus Estijos teritoriniuose vandenyse. Manoma, kad „Metallisto" torpedavimas turėjo akivaizdų poveikį ir atsilieps SSRS požiūrai į Estiją. Pasak gandų, Molotovas pareikalavo, kad Saarema ir Hiiuma būtų atiduotos Rusijos bazėms dislokuoti.

SD rugsėjo 28 d.: Manoma, kad Berlynas solidarizuojasi su Sovietų Sąjunga. Sprendžiant iš Berlyno vakarykščio pasisakymo, čia atsisakoma komentuoti Rusijos garlaivio torpedavimo klausimą. Susidaro įspūdis, kad Vokietija visapusiškai pritaria sovietų reikalavimams.

To paties laikraščio vedamajame rašoma, kad Stalinui nepatinka karas, keliantis grėsmę, ir pergalingi generolai, galintys tapti Stalino varžovais. Savo politiniams tikslams įgyvendinti Stalinas pamėgdžioja Hitlerį. Dabar jis imsis veiksmų Pabaltijyje. Ko nepavyko įgyvendinti 1924 metų gruodžio 1 dieną, kai Laidoneris privertė riaušininkus pasiduoti, dabar įmanoma palaipsniui siekti veiksmingesnėmis priemonėmis. Kol kas rusai gviešiasi įkurdinti savo karinio laivyno bazę Saaremoje.„Tiesą sakant, netrukus, kai pakils tragedijos uždanga, paaiškės, kaip, visų Pabaltijo gyventojų manymu, galima suprasti antraštę: „Stalinui nepatinka karas."

„Daily Mirror“ (DM) rugsėjo 28 d.: „Europos politikos apžvalgininkai nenustebtų, jeigu SSRS ieškos dingsties okupuoti Estiją, nes į laivo nuskandinimą žiūrima kaip į tipinę komunistų dingstį prakišti savo grobuoniškus planus.“

NYT rugsėjo 28 d.: Pranešama, kad Estija pasirengusi nusileisti, jeigu prasidės naujos Rusijos ir Vokietijos derybos. Britų žurnalistas G. E. R. Gedye pažymi, kad laivo „Orzel“ pabėgimas ir „Metallisto“ nuskandinimas – tai ginklai, kuriuos pasitelkusi Maskva reikalauja dislokuoti jos garnizonus Estijos teritorijoje. Tame pačiame numeryje spausdinamas ilgokas iliustruotas reportažas apie Estiją, kuriame pabrėžiami nepriklausomos valstybės pasiekimai.

„Manchester Guardian“ (MG) rugsėjo 28 d.: Taline visi labai sudirgę. Maskva mano, kad Estijos vyriausybė yra atsakinga už Lenkijos povandeninio laivo „Orzel“ pabėgimą, ir tvirtina, esą kiti užsienio laivai irgi naudojasi bazėmis Estijos pakrantėse. Iš Estijos pusiau oficialiai pranešama, kad Sovietų Sąjungos kariniai lėktuvai pažeidė neutralitetą ir ne vieną kartą praskrido viršum Estijos teritorijos. Estijos vyriausybė paskelbė protestą.

„Daily Telegraph“ (DT) rugsėjo 28 d.: Neoficialiai pranešama, kad sovietų vyriausybė reikalauja iš Estijos Saaremos ir Hiiumos salų, esančių priešais Alandų salas, nes tai būtina SSRS saugumui.

„Deutsche Allgemeine Zeitung“ (DAZ) rugsėjo 28 d.: Selteris vėl Maskvoje, derybos tarp Rusijos ir Estijos tęsiasi. Pirmadienį sugrįžęs į Taliną, Selteris su J. Uluotsu, A. Piipu ir tuo metu buvusiu Taline Estijos ambasadoriumi A. Rei apsvarstė naujos prekybinės sutarties sudarymo sąlygas.

„Times“ rugsėjo 29 d.: Rusijos spaudimas Estijai nemažėja. Sovietai savo laivo „Metallist“ nuskandinimu kaltina iš Talino uosto pabėgusį „Orzel“ ir tuo naudojasi keldami savo reikalavimus, kurie tikrai siekia toliau nei išplėstos prekybinės lengvatos ir gali būti dingstis įrengti Esti-

jos teritorijoje karinio laivyno bazes. Dėmesys, kurį praėjusią vasarą per derybas su Prancūzija ir Didžiąja Britanija Sovietų Sąjunga rodė Estijai, Latvijai ir Suomijai, kaip dabar matome, nebuvo vien geranoriškas.

DT rugsėjo 29 d.: Estijos delegacija, vadovaujama užsienio reikalų ministro Karlo Selterio, vyksta į Maskvą. Susitikimo turinys nebuvo paviešintas. Danijos laikraščio „Politiken" korespondentas Stokholme praneša, kad Estijos delegacija buvo priimta nesvetingai – atvyko tik nedaugelis Rusijos užsienio reikalų komisijos narių. Korespondentas mano, kad Estija yra priversta sutikti su sovietų reikalavimais. Sovietai ketina okupuoti Estijos salas Saaremą ir Hiiumą. Selterio vizito į Maskvą pasekmes laikraštis pavadina „Baltijos Berchtesgadenu"*.

NZZ rugsėjo 29 d.: Pasak TASS pranešimo, Narvos įlankoje neatpažintas laivas užpuolė sovietų laivą „Pioner", kuris po to užplaukė ant seklumos. Maždaug toje pačioje vietoje prieš dvejetą dienų buvo torpeduotas kitas Rusijos laivas. Pranešimas pasirodo kaip tik tuo metu, kad būtų pagrįstas Rusijos reikalavimas dėl bazių.

Rugsėjo 29 d. Helsinkyje rašoma, kad visuomenė apstulbinta, ir visiems aišku, kad tai Estijos Respublikos pabaiga. Tik laiko klausimas, kada bus nuversta dabartinė santvarka.

„Neue Züriche Zeitung" rugsėjo 29 d.: Pirmajame puslapyje pasirodo didelis straipsnis apie Estiją, pavadintas „Estija, Europos forpostas". Jame, be kita ko, rašoma: „Estai praeityje gana gerai pažino imperialistinę Rusiją ir supranta pavojaus rimtumą – ką reiškia rusų koloso kaimynystė... Estija pažįsta bolševizmą iš savo liūdnos patirties.

Po 1917 metų spalio riaušių ir Raudonosios armijos invazijos 1918- ųjų lapkritį, paskutinis bolševikų mėginimas užgrobti valdžią įvyko 1924 metų gruodžio 1-ąją. Incidentą sukėlė maždaug 300 vyrų gauja, dauguma jų slaptai atkako iš Rusijos. Po šių riaušių Estija paskutinė iš Baltijos valsty-

---

* Berchtesgadeno miestelis šalia žymiojo Erelio lizdo (*Adlerhorst*) – vienos mėgstamiausių Hitlerio rezidencijų, įkurtos aukštai kalnuose.

bių uždraudė komunistų partijos organizaciją... „Mes gyvename ant ugnikalnio, – pasakė viena estų patriotė, – mes privalome gebėt apsiginti".

Šiuose žodžiuose nuskambėjęs nuolatinio pavojaus jausmas paženklina jaunos Estijos valstybės egzistenciją kone tragišku atspalviu.

Tai atsispindi ir apibūdinime „Europos forpostas". Palyginimas yra teisingas, nes priklausanti Šiaurės protestantizmo ir Vakarų Europos kultūros zonai „buržuazinė" Estija gali manyti esanti europietiškumo atstovė, atsidūrusi priešais bolševizmą ir lemtingai prislinkusią artyn azijinę Rusiją.

Neturėdama pagalbos, Estija galėtų tik trumpam sulaikyti priešą. Estija tikisi iš Anglijos ne vien platoniško susidomėjimo. Tik Vokietijos laikraščiai nieko neskelbia apie Rusijos reikalavimus."

„New York Times" rugsėjo 29 d. skelbia didelę antraštę per visą pirmą skiltį: „Estija suteikia Maskvai karinio jūrų laivyno ir aviacijos bazes". G. E. R. Gedye savo pranešime taip pat rašo: „Estijos politikos paskutinis užtemimas buvo pasigailėtinos Estijos užsienio reikalų ministro „derybos" Maskvoje. Tuo pat metu Ribbentropas po banketo sėdėjo rusų baleto spektaklyje, ir maža antikomunistinė valstybė buvo atiduota Rusijos kolosui. Esama žinių, kad Estija dar vienuoliktą valandą pateikė apeliaciją Berlynui. „Estijos paktas" byloja apie aukštesnės jėgos agresijos tikimybę. Vienintelė „aukštesnė jėga" galėtų būti tik Vokietija."

„New York Herald Tribune" (NYHT) tą pačią dieną prideda: Po Estijos ateis eilė pasiduoti Latvijai ir Suomijai.

SD rugsėjo 30 d. vedamasis: „Ketvirtadienio vakare tarp Sovietų Sąjungos ir Estijos buvo sudaryta „abipusės pagalbos sutartis". Jos įžanga apie pabėgusį Lenkijos povandeninį laivą visiems žinoma, primena pasakėčią apie vilką ir ėriuką, kai vilkas, pats stovėdamas prieš srovę, kaltina ėriuką, kam šis drumsčia vandenį. Istorija baigiasi tuo, kad vilkas suėda ėriuką. Taip būna gamtoje. Žmonių pasaulyje vieni kitus „suėda" gana greitai, geras pavyzdys yra „pagalbos paktas".

DN rugsėjo 30 d.: Talino korespondentas praneša, kad bendra atmosfera mieste aprimo. Praėjusią dieną žmonės bijojo, esą Rusijos kariuomenė įžygiuos į Estiją kaip neseniai į Lenkiją. Vyriausybės nuotaika prislėgta. Lenkijos likimas lyg bauginanti šmėkla neduoda ramybės.

„Observer" spalio 1 d.: Pabaltijyje Estija tapo Rusijos protektoratu, kuris nuo ankstesniojo skiriasi tuo, kad Petrui I po ilgai trukusio Šiaurės karo atiteko ir Ryga. Tačiau ir ji, ir dar kitos šalys yra pasirengusios priimti protektoratą. Stojo kupinos rūpesčio mažųjų tautų dienos.

„Times" spalio 3 d.: Vaizdas Pabaltijyje ima aiškėti. Į Taliną atvyko Rusijos techninė komisija aptarti Hiiumoje, Saaremoje ir Paldiskyje įkurdinamų Rusijos karinių pajėgų dydį ir jų bazių bei aerodromų išdėstymą. Žinovai abejoja, kad galimi bandymai bolševizuoti civilizuotus ir pasiturinčius estus gali būti sėkmingi. Hiiumos ir Saaremos gyventojai, didžiuma estų ir nedaug švedų, yra labai konservatyvūs politikos požiūriu ir giliai tikintys liuteronai. Be to, komunizmas niekad nebuvo įsigalėjęs Estijoje.

SD spalio 2 d.: Rusija reikalauja iš Latvijos Vindavos (Ventspilio) ir Liepojos uostų.

SD spalio 3 d.: Lietuvos užsienio reikalų ministras iškviestas į Maskvą. Ligi šiol buvo spėjama, kad Lietuva priklauso Vokietijos interesų sričiai.

„Times" spalio 4 d. iš Maskvos: „Pravda" teigia, kad Sovietų Sąjunga yra suinteresuota neleisti Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir JAV kapitalo įtakai įsitvirtinti Estijoje.

(Spalio 4 d. ministras pirmininkas K. Eenpalu įteikia Pätsui prašymą atsistatydinti.)

„Manchester Guardian" spalio 5 d.: Referuojamas prof. Ivanovo straipsnis **„Izvestija"** laikraštyje: „Istorinis bolševikų nepasitikėjimas Anglija nulėmė SSRS mėginimus siekti Pabaltijyje hegemonijos ir reikalavimus apginti Baltijos valstybes, kurioms gresia Didžiosios Britanijos ketinimai įkurti Suomijos įlankoje laivyno bazes." Straipsnyje kalbama

apie „agresyvias Europos valstybes", kurios, prisidengusios meilės ir taikos kauke, mėgino įsitvirtinti Pabaltijyje". Kad agresorių manoma esant Didžiąją Britaniją, ne Vokietiją, išaiškėja iš tolesnio aiškinimo, esą ji mėginusi įkurdinti bazes Saaremoje ir Hiiumoje.

„Frankfurten Zeitung" (FZ) spalio 7 d.: Apie Hitlerio kalbą „Tvarka Rytuose – Europos saugumas": Vokietijos santykiai su Baltijos valstybėmis, Šiaurės šalimis, Olandija, Belgija, Šveicarija, Jugoslavija, Vengrija, Slovakija ir draugiška Italija yra visiškai taikingai ir aiškiai suderinti.

SVD spalio 6 d.: Einaras Forsas-Bergströmas rašo iš Talino: „Kol tęsiasi gyvenimas, viltis neprarasta." Talinas apimtas rezignacijos. Iškilo klausimas: ar sutartis su Maskva tebegalios ir rusai nepateiks didesnių reikalavimų?

Derybos, dabar vykstančios Taline, liečia karinius klausimus. Derybų metu estų sluoksniai, kurie gali stebėti jų eigą, vėl rodo bundantį optimizmą. Kadangi trečiadienį pasklido gandas apie naujus augančius Rusijos reikalavimus, po sutarties ratifikavimo ir įsiteisėjimo visi vėl lengviau atsikvėpė. Kalbama, kad mobilizacijos nepavyks įvykdyti.

Be to, galima numanyti, kad bet koks mėginimas priešintis gali pabloginti tautos ateitį. Pranešama apie masinę evakuaciją iš buvusių ligi šiol pasienio zonų... Nuo tada, kai išaiškėjo, kad Vokietija atrišo Rusijai rankas, jokia atsakinga institucija rimtai nebegalvoja apie pasipriešinimą.

„Times" spalio 6 d.: Maskvos radijas vakar davė suprasti, kad ligi šiol naudoti Estijos ir Latvijos prekių judėjimo keliai dabar yra visiškai užblokuoti. Tačiau sovietų valdžia sutinka atverti joms „naujas ir įdomias" galimybes per Baltąją ir Juodąją jūras. Kalbant apie Baltąją jūrą aiškiai nurodomas Leningrado–Baltosios jūros kanalas, žinomas kaip Stalino kanalas. Su Juodąja jūra siejamos galimybės naudotis Dnepro žemupy esančiais vandens keliais.

SD spalio 7 d.: Estijos opozicija dabar palaiko vyriausybę. Buvęs prezidentas Jaanas Tõnissonas (interviu) pabrėžia, kad būtina kurti ne-

palaužiamą liaudies frontą. „Dabartinėje išorinių veiksnių sudarytoje padėtyje vienintelis dalykas, kurį galime padaryti savo nepriklausomybės išsaugojimui, – sukurti tautos vienybę. Padėtis reikalauja, kad pamirštume tiek principines, tiek asmenines prieštaras ir pasistengtume įgyvendinti tą vidinę laisvę, kuri dar mums liko, ir stebėti, kad visi tautos sluoksniai būtų patenkinti, kad joks net pateisinamas nepasitenkinimas nesuardytų liaudies fronto."

„Mūsų viltis – tai gebėjimas vykdyti tokią politiką, kad rusų tauta galėtų įsitikinti, jog laisva ir nepriklausoma Estija nekelia jokios grėsmės Rusijai, bet atvirkščiai – yra pavyzdys. Mes norime lojaliai vykdyti sutartį su Maskva, tačiau stengiamės išlaikyti ir tą neutralumo dvasią, kuria vadovavosi visa mūsų politika."

„Observer" spalio 8 d.: Tuo metu, kai patrankos tyli, politiniai įvykiai vystosi be galo greitai. Sakoma, kad Stalinas seka carų pėdomis, tačiau septynmyliais batais. Petrui prireikė 20 metų, kol pajėgė įsikurdinti Baltijos pakrantėje ir „atsiverti langą į Vakarus". Dabartinam Kremliaus valdovui reikėjo ne daugiau kaip kelių savaičių užkariauti Pabaltijį, nors ten tebėra sava vyriausybė.

NZZ spalio 6 d.: Italijos žurnalistai Baltijos valstybėse Vakarams gresiantį bolševizmo pavojų vaizduoja niūriomis spalvomis.

„Corriera della Sera" ir „La Stampa" išsamiai aprašo, kaip Rusija prievartauja Baltijos valstybes.

„La Stampa" korespondentas Taline pasakojo apie žaibiškai Pabaltijyje išsiplėtojusią dramą. Po septynių šimtmečių Baltijos valstybėms, atgavusioms savo nepriklausomybę, skaudu jos netekti praėjus 20 metų. Nepaisant Estijos ir Rusijos susitarimo, faktai nekelia abejonių. Hiiumaa su Saarema ir Paldiskio uostas dabar priklauso rusams.

Nors Rusija pažadėjo nesovietizuoti Estijos, tačiau visiškai nesuderinama, kad 20 000–30 000 sovietinėje sistemoje užaugusių kareivių ir karininkų gyvena tokioje kapitalistinėje ir laisvoje buržuazinėje valstybėje.

Tarp Rusijos ir Baltijos valstybių tebesitęsia diplomatinis žaidimas. Dar pasirašomos sutartys, skelbiamos derybos ir net rengiami pokyliai. Tačiau sovietų žygis iš Rytų į Vakarus jau prasidėjo, ir šįkart be priešininkų. Vokietijos įtaka ir paskirtis palaikyti pusiausvyrą bei vakarietiškos civilizacijos apsaugą Šiaurės šalyse neturi galios, tai gali labai pakenkti Europai...

„Corriere della Sera" iš Talino praneša: Rusija ne itin slepia savo ketinimus. Stalinas ir Molotovas Estijos užsienio reikalų ministrą Maskvoje sutiko tiesiog ciniškai.

Į Selterio protestą dėl Rusijos lakūnų vykdomų valstybės sienos oro erdvėje pažeidimų Stalinas esą išsiblaškęs atsakė, kad tokius atvejus galima pateisinti įkarščiu jaunų entuziastingų lakūnų, kurie pasiklysta per mokomuosius skrydžius. O Molotovas pridūręs: juk aišku, kad Estijoje esančių Rusijos karinių pajėgų dydį turi atitikti kovos priemonės: 500 bombonešių, 1000 šarvuočių ir keli tūkstančiai kulkosvaidžių.

Kai užsienio reikalų ministras Selteris pareiškė, kad Taline tai traktuojama kaip žemės perleidimas, Molotovas pakeitęs temą ir suabejojęs, ar Rusijos kariai galės pritapti prie Estijos buržuazijos. Jo manymu, Estija turėtų pereiti prie komunistiniam mentalitetui tinkamos ekonominės ir socialinės sąrangos. Selteriui nurodžius sudaryto pakto nuostatas, Molotovas šyptelėjęs atsakė, esą niekas neketina kištis į Estijos vidaus reikalus, tačiau Estijos vyriausybės užduotis yra palaipsniui vykdyti evoliuciją, užtikrinančią svečiams iš Rusijos deramą socialinę aplinką.

Taline atsižvelgta į „buržuazinės respublikos nuvertimą ir proletariato diktatūros įvedimą". Karinis pasipriešinimas beveik neįmanomas.

(Spalio 9 dieną Suomijos delegacija, vadovaujama Prezidento J. K. Paasikivi, atvyksta į Maskvą. Kvietimas atvykti į Maskvą Suomijos delegacijai buvo įteiktas spalio 5 dieną.

Spalio 11 dieną Raudonosios armijos laivynas atplaukia į Taliną. Spalio 12 dieną profesorius Uluotsas sudaro naują Estijos Respublikos vyriausybę.

Remiantis maršalo Mannerheimo „Prisiminimais", Suomijoje spalio 14 dieną pradėta visuotinė mobilizacija – įslaptinta, pavadinta atsargos karių pratybomis.)

„Daily Telegraph" spalio 10 d.: Paskutinieji sovietų žingsniai Pabaltijyje ir ypač Suomijai pateikti reikalavimai Skandinavijoje reiškė visuotinį pavojaus signalą. Didžiausią neramumą kelia sovietų dominavimas Pabaltijyje ir Baltijos valstybių nepriklausomybės žlugimas. Apskritai imant, kaltinama Vokietija, kuri atidavė Vidurio Europą Rusijos komunizmo įtakai. Danijos laikraštis „Berlingske Tidende" rašo: „Vokietija numatė Baltijos valstybių bolševizavimą ir negalėjo tam užkirsti kelio."

„Times" spalio 11 d.: Kai buvo sutriuškinta Lenkija ir Vokietija atsitraukė nuo Pabaltijo, Baltijos valstybės liko Sovietų Sąjungos valioje. Sovietų vyriausybė nedelsdama ėmė įgyvendinti savo ambicijas, kurių pobūdis išaiškėjo per Anglijos ir Sovietų Sąjungos derybas Maskvoje. Jas reikia suprasti kaip mėginimą ateityje sulaikyti galimą užpuoliką, o tai, ko gero, gali būti tik Vokietija. Nors Rusija gali įsivaizduoti numanomus agresorius esant ir Didžiąją Britaniją sąjungoje su Skandinavija.

SD spalio 9 d. iš Paryžiaus: Skandinavijos valstybėms, ypač Suomijai, gresiantis pavojus darosi vis akivaizdesnis. „Le Populaire" konstatuoja, kad Pabaltijo erdvėje įvyko esminių pokyčių. Baltijos jūros svarbiausia dalis tapo „Rusijos jūra". Hitleris užsiminė apie tai Reichstage pasakytoje paskutinėje savo kalboje, aiškindamas Vokietijos pasyvumą dėl tų įvykių tuo, kad Vokietija Pabaltijyje turėtų ginti vien „ekonominius interesus".

Susidarė tokia padėtis, kad Baltijos jūroje laivai negali plaukti neatsižvelgdami į sovietinius povandeninius laivus ir pakrančių baterijas. Laikraštis skelbia dar keistesnį gandą: Vokietija leido Rusijai laisvai veikti Šiaurės Europoje, siekdama priversti Angliją pasirašyti paliaubas. Estijos ir Latvijos laukia bolševizavimas. Manoma, kad ateityje padėtis mažai skirsis nuo įvykių Rytų Lenkijoje.

NZZ spalio 14 d. Vedamajame konstatuojama sovietų ketinimai

vykdyti ekspansiją ir taip pat sakoma: „Tik laiko klausimas, kada Baltijos šalys bus prikimštos komunizmo idėjų."

SD spalio 14 d.: Karalius Gustavas V sukviečia visus Šiaurės šalių vadovus. Suomija džiūgauja.

„Times" spalio 16 d.: Korespondentas iš Rygos rašo: „Pastarosiomis dienomis vis labiau aiškėja itin pelningas Stalino sandoris su Hitleriu. Informuoti sluoksniai pastebi, kad Vokietijos atsitraukimo priežastis buvo ta, kad Hitleris Vokietijos „kolonijinius interesus" pardavė Stalinui už Europos auksą. Tai iš dalies paaiškina, kodėl Berlynas skubiai parsikvietė vokiečių mažumas iš Baltijos valstybių. Hitleriui nedelsiant reikėjo aukso, tačiau Stalinas nesutiko mokėti avanso ir pareikalavo neatšaukiamo žingsnio tenkinant Vokietijos interesus: iškviesti Pabaltijo vokiečius atgal į gimtinę prieš tai, kol jis išsiųs į Berlyną pirmąjį aukso krovinį.

Tie senieji Vokietijos imperijos forpostai savo gyvybės ir laisvės kaina turi atpirkti Hitlerio okupaciją Lenkijoje ir karą Vakaruose. Sumokėtas už juos auksas leido Hitleriui iš Skandinavijos pirkti geležies rūdą ir kitas priemones karinei įrangai įsigyti."

„Times" spalio 17 d. iš Kopenhagos: Danijos laikraštis **„National Tidende"** viename pranešime iš Berlyno rašo, kad daug kas mano Rusijos skverbimąsi prie Baltijos jūros esant naujo karo dingstimi. Nors Vokietija dabar pritariamai žiūri į Rusijos ketinimus, nesunku spėti, kad šioje gyvybiškai svarbių interesų srityje rusai gali padaryti vokiečiams didelių nemalonumų.

NZZ spalio 16 d.: „United Press" iš patikimų šaltinių sužinojo, kad Rusija, vykdydama slaptą sutarties punktą, nusiuntė Vokietijai aukso už 5–6 milijonus svarų sterlingų. Auksas – tai įnašas už Baltijos vokiečių iškeldinimą, kaip pareikalavo Maskva, siekdama pašalinti vokiečius iš Pabaltijo.

SD spalio 22 d. Su antrašte „Petro Pirmojo pėdomis": „Tą valandą, kai Švedija Lejonbackene, karališkųjų rūmų prieigoje, taikingomis vė-

liavomis sveikino Šiaurės šalių vadovus, Rusijos šarvuočiai riedėjo per Narvą, lenkdami Petro I monumentą, pastatytą įamžinti datai, kai buvo sustabdytas Rusijos skverbimasis į Vakarus.

Tuo pat metu Rusijos kolonos kirto Estijos sieną ir nuo Pskovo. Tikslas buvo vienas: pajungti Estiją Rusijos kontrolei, praplėsti SSRS karinę sieną bent jau iki buvusios Petro I sienos.

Kariniu požiūriu artimiausia užduotis yra atstatyti pakrantės tvirtovę, kuri kadaise iškilniai vadinosi „Petro I tvirtove". Taip buvo Pirmojo pasaulinio karo metais, kai buvo atmesti visi ekonominiai svertai ir pastatyta didelė tvirtovė siekiant įtvirtinti Rusijos galią Suomijos įlankoje ir Alandų salose. Tąkart ji buvo statoma kovojant prieš Vokietiją, dabar – Vokietijai padedant."

„New York Times" Raudonosios armijos įžygiavimo proga rašo: „Po 20 laimingų nepriklausomybės metų, paženklintų ekonomine ir kultūrine plėtra, Baltijos valstybes vėl okupavo svetimšalių kariauna. Oficialiai tie daliniai įžengė kaip draugai ir svečiai, ginantys saugumą ir taiką pagal Estijos ir SSRS sudarytą savitarpio pagalbos paktą. Tačiau Raudonosios armijos daliniai įžygiavo kaip veidmainiški draugai ir nekviesti svečiai, pasirašę kvietimą šautuvų durtuvais. Jie įžygiavo savo didžiųjų globėjų Petro I ir Lenino kelrodžių vedami. Savo viešnage jie privers Baltijos valstybes paklusti Maskvos savivalei, pavers jas Rusijos imperijos „garnizonais" ir iškels viršum jų raudoną pasaulinės revoliucijos vėliavą."

Estijoje dislokuotų bazių dydis nusakomas taip: „Estų pasipriešinimas būtų lygintinas tik su didvyriška savižudybe."

NYHT sausio 3 d.: „Spaudoje dažnai pastebima, kad Estiją, Latviją ir Lietuvą įsiurbė Sovietų Sąjunga. Tai netiesa. Baltijos valstybės neturėjo kito pasirinkimo: arba kompromisas su rusais, arba jas būtų ištikęs toks pat likimas kaip Suomiją 1939 metų lapkričio 30 dieną. Suomija buvo daug didesnė ir kur kas geriau apsiginklavusi šalis. Baltijos valstybės pasirinko teisingai. Kai Europoje vėl įsigalės teisingumas, tvarka ir

teisėtumas, Vakarų civilizacijos prievolė bus suvaryti bolševikus atgal į jų narvą. Jau šimtą metų Rusijos armija tėra tik blefas, apie jos veiksmus spaudoje pateikiami neteisingi duomenys.

Žiemos kare suomiai žino, už ką jie kaunasi. Rusų valstiečiai to nežino, jie nenori žūti arba likti sužeisti. Jie tenori vieno: sugrįžti į savo namus. Tokių karių nelydi sėkmė. Vien pažvelgus į žemėlapį matyti, kad Estijos, Latvijos ir Lietuvos jūrų prekyba yra atkirsta, jų nepriklausomybė kabo ant plauko ir yra Rusijos su Vokietija valdžioje. Tame uždarame rate žiniasklaida turėtų ir toliau jas drąsinti, užuot skambinusi joms varpais."

Suomijos žydė, buvusioji lota *Hanna Eckert: mus supo neaiški grėsmės nuojauta*

– 1939-AISIAIS pavojus tvyrojo ore, – sako Hanna Eckert, – ne vienas įvykis ir ženklas tai rodė. Tačiau žmogus kiek įmanydamas viliasi, kad, nepaisant problemų, viskas baigsis gerai, ne blogai.

Hanna yra suomė iš kosmopolitinės giminės. Žydų tautybės, jos gimtoji kalba švedų, o tėvo ir motinos šaknys driekiasi iki Lenkijos, Vokietijos, Pabaltijo, ji pati kilusi iš Helsinkio, o gyvena Turku mieste. Hanna – viena paskutiniųjų žydų kilmės Suomijos *lotų*. Švytinti ir mėgstanti smagų juodą humorą sena dama, tris kartus per savaitę lošianti su draugais bridžą. 2008 metais, kai pirmą kartą susitikau su Hanna, kartu nebuvo filmavimo grupės. Vėliau ji atsisakė duoti interviu prieš kamerą ir dalyvauti mano filme, nes manė, kad ligi šiol nieko nedomino jos gyvenimo istorija, tad kodėl turėtų dominti dabar, kai ji paseno.

– Mėginau pasakoti ir savo vaikaičiams, bet jų nedomina mano isto-

rija. Tik su vienu iš jų galėjau šnektelėti apie tuos dalykus, su tuo, kuris studijuoja universitete teisę. Kita vertus, jie ir negali suprasti to, kas dėjosi per karą.

Man prireikia keleto mėnesių Hannos dvejonėms išsklaidyti. Vieną pavasario dieną paskambinu vėl, ir ji netikėtai sutinka, gal paprasčiausiai norėdama kur nors išsaugoti savo patirtį ir priminti žmonėms, kad gyvenimas yra svarbesnis už mirtį.

– Aš išties tikiu, kad visi žmonės iš esmės yra geri. Tačiau mūsų gyvenimą ir vėl lemia politika ir pinigai. Mus valdo nafta. Ar tu nepastebėjai? Tai nė kiek nelinksma, – Hannai labiau rūpi dabartis.

– Mes, žydai, labai jautriai reagavome į grėsmės ženklus prieš karą. Hitleris įsitvirtino Vokietijos valdžioje, daliai suomių vokiečiai darė gana didelę įtaką. Tuomet dar lankiau bendrojo lavinimo žydų mokyklą. Mūsų mokyklos berniukai dažnai pešdavosi su vokiečių mokyklos mokiniais. Vokiečių mokykla buvo Fredrikinkatu gatvėje, šalia turgaus, o bendrojo lavinimo žydų mokykla – Ruohonlahti gatvėje. Žinoma, žmonės buvo skirtingi, ir nestigo išankstinių nusistatymų prieš žydus. Bet kai tau 14–15 metų, nemoki bijoti. Mes turėjome daug draugų, ir tuo metu vyravo tokios nuotaikos, kad visi, kas mus pažinojo, sakydavo: „Tu mums patinki, bet apskritai mes nemėgstam žydų." Girdėdama tokią frazę, pajusdavau įspėjimo ženklą. Buvo net toks laikraštis, pamenu jį – „Už laisvę ir teisybę". Tai buvo labai provokiškas ir antisemitinis laikraštis. Suomijoje buvo draugijų, kurias veikė Hitlerio propaganda, ir jos nekentė žydų.

Mano tėvai tai geriau suprato. Gyvenom įprastą gyvenimą, lankėm mokyklą, eidavom čiuožti ir leidom laiką su draugais. Ilgainiui ėmėm gauti daugiau informacijos apie tai, kas darosi Vokietijoje, sužinojome apie koncentracijos stovyklas, bet jau vėliau. Iš pradžių mums gerai klojosi, mano tėvas turėjo Helsinkio centre didmeninę audinių parduotuvę, viršum „Kinopalatsi" kino teatro, priešais „Stockmanno" prekybos centrą, o mama turėjo audinių parduotuvę priešais švedų teatrą. Abudu ėjo

į darbą ir aktyviai dalyvavo žydų bendruomenės gyvenime. Žydų bendruomenė turėjo savo chorą ir daug kitokių veikiančių organizacijų. Mus auklėjo pagal žydų tradicijas. Mano mama su tėvu prieš karą bendravo ir su Estijos žydų šeimomis, kurios viešėdavo pas mus. Pamenu, kai mano tėvai pirmą kartą keliavo į Estiją, jie iš Katajanokkos uosto skrido hidroplanu. Tai turėjo būti trečiąjį dešimtmetį. Mano sesuo pamilo Estijos žydą, ir tas vaikinas pamilo ją. Jie susitiko 1938-aisiais per dideles „Makabi" žydų sporto varžybas, kurios vykdavo skirtingose vietose, ir tais metais kaip tik vyko Helsinkyje. Vėliau jiedu važinėdavo vienas pas kitą į svečius. Pamiršau to vaikino vardą. Liko tik nuotraukos.

– 1939 metų pavasarį senelė iš Lenkijos paskambino mano tėčiui ir pasakė norinti mane pamatyti, ji dar niekad nebuvo manęs mačiusi, tėtis vis neturėjo laiko nuvežti mane pas ją. Tąkart jis irgi buvo labai užsiėmęs savo verslu. Jis įsodino mudvi su sese į lėktuvą, ir mes nuskridome lankyti senelės. O Lenkijoje iškart pajutome, kad kažkas nutiks.

Mergaitės turėjo svečiuotis pas senelę dvejetą mėnesių, bet politinė įtampa augo, ir tėvas skubiai iškvietė jas grįžti namo. „Mes turėjome parvykti Suomijon laivu iš Gdansko, tačiau tėtis paskambinęs liepė vaikams nedelsiant skristi namo lėktuvu. Taigi mes ir nuskridom namo."

Rugsėjo 1-ąją nacistinė Vokietija užpuolė Lenkiją, po poros savaičių ir Sovietų Sąjunga puolė Lenkiją iš Rytų.

– Jeigu mes būtume likusios pas senelę, mus būtų pasiuntę į konclagerį. Varšuvoje įsteigė getą, visi mano giminaičiai buvo tenai suvaryti, o iš ten – į konclagerį.

Po poros mėnesių, kai dvi diktatoriškos valstybės sunaikino Lenkiją, lapkričio 30-ąją prasidėjo Žiemos karas. Suomiams jis buvo netikėtas. Sovietų Sąjungoje esančioje Rytų Karelijoje buvo sudarytas pseudosavarankiškos valstybės pamatas, vadinamoji Terijokio, kuriai buvo ketinama perduoti Helsinkyje veikiančios Suomijos vyriausybės vaidmenį. Tai turėjo įvykti po to, kai sovietinės karo pajėgos sunaikins joms pasi-

priešinusią Suomijos kariuomenę. Tad sovietams nugalėjus būtų įsteigta didelė Sovietų Suomija ir toliau viskas būtų vykę pagal tą patį scenarijų, kurį SSRS panaudojo Baltijos valstybėse.

Hannai tuo metu buvo 15 metų, ji mokėsi Helsinkio mergaičių gimnazijoje.

– Kai prasidėjo pirmasis bombardavimas, buvo matematikos pamoka, apie devintą valandą. Mūsų mokytoja vilkėjo pilką eilutę, ji žiūrėjo pro langą, ir jos veidas irgi papilkėjo. Mokyklos direktorius pabeldė į duris, mus išvedė į aikštę priešais senąją bažnyčią, jokių slėptuvių dar nebuvo įrengta. Niekas netikėjo, kad Sovietų Sąjunga užpuls Suomiją. Taip prasidėjo Žiemos karas. Pamaniau, kad aš neliksiu stovėti toje aikštėje. Kadangi nugirdau, kad vaikus išveža į kaimą, pati sau pagalvojau, kad niekur nevažiuosiu, o pasiliksiu čia su mama ir tėčiu. Nubėgau į Keskuskatu gatvėje esančią tėvo parduotuvę, iš ten mane nuvarė į rūsį. Paskui nuėjome namo. Pamenu, mano devynmetis brolis, kuris mokėsi Helsinkio žydų mokykloje, pasakojo, kad mokytojai nusiuntė juos tiesiai į Hietaniemio kapines. Jis stovėdamas šalia manęs pakartojo „tiesiai į kapines". Slėptuvių nuo bombų nebuvo. Viskas prasidėjo netikėtai.

Sykį žiemą, kai Helsinkis buvo smarkiai bombarduojamas, pasak Hannos, galėjo būti 1940 metų sausis–vasaris, išdužo jų buto langai ir bute taip užspigino, kad jie nebegalėjo ten gyventi.

– Viena teta buvo evakuota į Kauniaineną, ir mama, tėtis, sesė ir broliukas išvažiavo pas ją su mašina. O mudvi su vyresniąja sese patraukėm į Viherlaakso. Lauke baisus speigas, o mes neturėjom šiltų ilgų kelnių. Labai sušalusi pasakiau sesei: „Aš daugiau nepajėgiu eiti, pasiliksiu čia." Bet sesė privertė mane eiti toliau, ir pagaliau mes leisgyvės atėjom į vietą. Vėliau maždaug mėnesį gyvenom pas tetą Švedijoje, bet ten mums nepatiko, norėjome grįžti, o tuo metu kitus vaikus iš Suomijos evakavo į Švediją.

Hannai padarė įspūdį žmonių vienybė karo metais. Suomija turėjo perleisti Kareliją Sovietų Sąjungai. Tačiau karelai neliko ten vieni, juos atkėlė čia.

– Menu, kad mano mamos krikšto duktė buvo mergaitė karelė, kilusi iš Viipurio, vėliau gyvenusi Hyvinkää vietovėje. Mama rūpinosi ta mergaite. Visi stengėsi padėti, kaip galėjo geriau. Žmonės aukojo vestuvinius žiedus, auksą... Paskui Sovietų Sąjungai turėjom sumokėti ir kontribuciją. Suomiai rūpinosi vieni kitais.

Per mokyklos atostogas Hanna dirbdavo žemės ūkio darbus ir slaugės pagalbininke ligoninėje. 1943 metais ji baigė licėjų ir rengėsi stoti į universitetą. Tačiau vyko karas, ir mergaitė nusprendė 1944-ųjų pavasarį įstoti į *lotų* gretas. Ligi karo pabaigos ji dirbo Tammisaario karo ligoninės kanceliarijoje.

– Prieš karą, trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį, ir net Žiemos karo metu žydaitei buvo sunku tapti *lota*. Tačiau mano tėtis pažinojo Tammisaario *lotų* vadę Mirjam Karpelą ir jos dėka galų gale buvau priimta į *lotų* organizaciją. Mano bičiulė Ulla Apajalahti buvo *lota*, ji dirbo ligoninėje slauge, ir aš norėjau būti *lota*, darbuotis Suomijos naudai.

– Nors Suomija Tęstinio karo metais buvo Vokietijos sąjungininkė, Suomijos žydai liko gyvi. Bet jautėm nemažą baimę. Tęstinio karo metu, 1942-ųjų vasaros pradžioje, Adolfas Hitleris ir Vokietijos maršalas Heinrichas Himmleris lankėsi Suomijoje. Himmlerio viešnagės tikslas buvo apvalyti Suomiją nuo žydų. Tačiau Mannerheimas ir Väinö Tanneris* pasipriešino. Mannerheimas tarė: „Mano vaikinų jūs neliesite. Žydai kovojo fronte kaip ir kiti suomiai." Buvo toks žiaurus antisemitas, valstybinės policijos vadas Arno Anthoni. Tačiau jam nepavyko įgyvendinti Suomijos žydų sunaikinimo plano, nes Mannerheimas su Tanneriu juos gynė.

---

* Väinö Alfred Tanner (1881–1966) – Suomijos politikas, 1926–1927 Suomijos ministras pirmininkas, 1939–1940 Suomijos užsienio reikalų ministras.

– Mes žinojome, kad vokiečiai atvyko čia ne gėlių įteikti. Bet kai prasidėjo kalbos, kad Suomijos žydus reikia išsiųsti, žinomas verslininkas ir humanistas Abrahamas Stilleris, apie kurį Rony Smolaras parašė knygą „Dėdė Stilleris tarp *Valpo** ir Gestapo", ėmė aktyviai veikti, gindamas žydus. Vis dėlto aštuoni žydai 1942 metais buvo išsiųsti iš Suomijos į Estijos sostinę Taliną, dabar jau okupuotą vokiečių, ir iš ten į Vokietiją.

Skaitau Rony Smolaro knygoje: „Lapkričio 6 buvo ypač šalta diena. Parengtus išsiųsti žydus atvedė į keltą šeštą valandą. Juos iki Talino turėjo lydėti trejetas suomių sargybinių. Per naktį į keltą „Hohenhörn" buvo pakrauta 207 tonos karinės įrangos.

Deportuojamus iš Suomijos žydus pastatė laivo denyje spiginant šalčiui. Po valandos suomis sargybinis pasakė vokiečių sargybiniui, kad žydus reikia nuvesti į laivo vidų, kitaip jie paprasčiausiai žus nuo šalčio. Vokietis atrėžė, girdi, tegu sau stovi iki pat Talino. Kol visai sustings, tuomet nors sutaupysime dujų. Suomių sargybinis priminė vokiečiui, kad už belaisvius laive vis dėlto atsako Suomijos pareigūnai. Tada juos nenorom nuginė į apatinį denį, bet vokiečiai ir toliau tyčiojosi iš vargšų žydų. Vyrus nuvarė į laivo pirmagalį, o moteris su vaikais – į laivagalio kajutes. Vienintelis iš Suomijos atplukdytas „Hohenhörnu" gyvas likęs žydas, Georgas Kollmannas, 1946 metų birželio 20 dieną parašė Abrahamui Stilleriui: „Mane išgabeno iš Suomijos ir atvežė į Estiją, iš ten į Berlyną, o iš jo – į visokiausius konclagerius. Tuo pat metu nužudė mano žmoną ir mano vaiką Frazliną."

Būsimas Hannos vyras, irgi žydas, gerai mokėjo vokiškai ir fronte kartais vertėjaudavo vokiečiams.

– Bet mes ne itin dažnai kalbėjom apie tuos sunkius laikus. Norėjome viską pamiršti.

Hannos dieveris žuvo kare, tai slėgė šeimą. Jo kūnas nebuvo rastas, nors Hannos šešuras apėjo daug vietų žiūrinėdamas lavonus.

---

* *Valtiollinen poliisi* (suom.) – valstybinė policija, saugumo policijos pirmtakė.

– Karas visad yra baisus, gyvenimas kaip ant peilio ašmenų, bet būdamas jaunas apie tai tiek daug negalvoji. Atsimenu savo dėdę, gyvenusį Mannerheimo gatvėje 100. Jis buvo senas ir nedalyvavo kare. Vieną dieną paskambinęs sako, kad mato artėjant cirką – vokiečių pagalbinė kariuomenė atvyko Suomijon. Tai buvo gana seni vyrai, nežinia kas tokie. Jie įsikūrė savo stovyklą Hesperijos parke, priešais mūsų butą. Mano broliui tuomet buvo 13–14 metų. Mannerheimo gatvės parduotuvėje jis nupirko rūkalų ir alaus ir nuėjo pardavinėti vokiečiams. Kai tėvai sužinojo, jis gavo namuose geros pylos. Jie buvo labai sudirgę, mums juk draudė bendrauti su vokiečiais, bijojo, kad gali kas nutikti. Mes nesupratom, ką vokiečiai būtų padarę, jie nežinojo, kad brolis žydų vaikas, jis buvo toks baltapūkis, – sako Hanna.

Lenkijoje buvo nužudyti beveik visi Hannos giminaičiai. Taip pat ir senelė, su kuria ji buvo spėjusi prieš karą susitikti.

– Vienas dėdė liko gyvas Aušvice, mano tėvas parvežė jį į Suomiją. Aš turėjau tęsti medicinos studijas, bet visi gyveno pas mus, ir nuolat buvo didelis šurmulys. Liko gyvi ir du pusbroliai, vienas tebegyvena Helsinkyje, o kitas buvo vedęs Turku, bet neseniai pasimirė. Vieną pusseserę iš Bergen Belseno konclagerio išgelbėjo Švedijos diplomatas Folke Bernadotte, kuris derėjosi su vokiečiais, išgelbėjo 27 000 kalinių ir atvežė juos į Švediją. Iš ten pusseserė dėdės lydima atvažiavo į Suomiją. Tik jie teliko. Išliko dar vienas pusbrolis, jo mama buvo blondinė ir dainavo Varšuvos smuklėje. Ji per visą karą slapstė savo sūnų rūsyje. Pamenu, kaip mes siųsdavom į Lenkiją senus drabužius, naujų neleido siųsti, nutrindavom batus, kad atrodytų lyg avėti. Taip teta išgyveno su savo vaiku. Jie išvyko į Olandiją, ir tas sūnus, kuris slapstėsi rūsyje, vėliau įstojo į Delfto universitetą, bet paskui persikėlė į Izraelį. O mano tėtis nuo visų tų rūpesčių paliego. Tai, kad jo giminės ir motina atsidūrė konclageryje ir buvo ten nužudyti, jį labai paveikė. Tėvo sveikata neatlaikė, ir jis pasimirė.

– Mano sesė pasakojo tokią istoriją: kai ji gyveno Aulango, prie jos priėjo vienas vokiečių kareivis ir su ašaromis akyse pasakė, kad yra prieš

visas baisybes, kurias naciai daro žydams. Jis matė, kad mano sesuo buvo žydė. Taigi ne visi vokiečiai buvo naciai, bet jie nieko negalėjo pakeisti.

Apskritai mes jų nebijojome. Pamenu, kaip su tėčiu žingsniavom Esplanaadi alėja ir priešais artėjo vokiečiai, o mes uždainavom: *Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei, erst geht der Fuhrer und dann die Partei**. Jie pažvelgė į mus nustebę, bet nieko nepasakė.

– *Lotų* organizacijoje aš tikrai nepajutau jokio antisemitizmo, taip pat eidama *lotos* pareigas karo ligoninės kanceliarijoje. Ligoninėn atgabenti vaikinai būdavo labai draugiški. Mūsų ligoninėje gulėjo sunkiai sužeisti kariai ir likdavo čia ilgesniam laikui. Kartais juos išleisdavo atostogų į namus. Aš noriai rašydavau jiems atostogų pažymas. Sėdėdavau vidury popierių šūsnies ir mėgindavau pagelbėti vaikinams, kurie taip ilgėjosi namų. Paskui ligoninę ištuštino ir atvežė naujų sužeistųjų. Buvo 1944 metų vasara, tikrai sunki vasara, jauni vyrai nuolat mirdavo. Atsimenu, kad ligoninės kanceliarija buvo mažame ligoninės priestate, ir mes eidavom valgyti į ligoninę. Ir kartą aš parvirtau ant lavono, jis paprasčiausiai gulėjo tarp durų. Tokia buvo mūsų kasdienybė. Mes bijojom ir kartu nebijojom, mes visos tenai dirbom, negalėjom būti per jautrios, mirtis juk nuolat stovėjo akyse.

Hanna deda ant stalo nuotrauką, kurioje ji ir pora jaunuolių, vienas iš Danijos, kitas iš Estijos. Priešais juos stovi jos baltapūkis broliukas, dešiniajame nuotraukos kampe stovi jos sesė, o už jos aukštas gražus vaikinas, uždėjęs jai ranką ant peties. Nuotrauka padaryta kažkur Helsinkio apylinkėse prieš pat karą. Jie negalvoja apie tai, kas bus, nemoka įsivaizduoti karo. Niekas nė nenujaučia, kad vaikinas už sesės nugaros, okupavus Estiją, bus priverstinai mobilizuotas į Raudonąją armiją. Tai prieštarauja karo taisyklėms, bet taip buvo, ir visus, besislapstančius nuo mobilizaci-

---

* Viskas eina prie galo, viskas tuoj užsibaigs! Pirma išeis Hitleris, o paskui Partija! (vok.)

jos, nušaudavo arba ištremdavo į Sibiro mirties lagerius. Tada tas vaikinas pats pasiprašė siunčiamas desantu į Suomiją vykdyti teroristinių aktų. Taip nutiko po poros metų, kai buvo padaryta nuotrauka. Vos nuleistas iš lėktuvo Suomijos teritorijoje, jis pasidavė policijai, sakydamas, kad nenori kenkti Suomijai, tik nori, kad Suomija būtų laisva ir jis galėtų susitikti su savo mergina, gyvenančia Helsinkyje. Tuomet Hannos sesė, mažybiniu vardu Pipsu, buvo iškviesta apklausai į valstybinę policiją.

Hanna atsimena, koks sunkus metas tada stojo jos sesei – kvotimai ir rūpestis dėl savo mylimojo gyvybės.

– Tačiau karas yra karas, tai nieko gero, kare nutinka visko. Vaikinas buvo palaikytas tik rusų desantininku, o ne trokštančiu išsigelbėti jaunu vyru, netgi įsimylėjusiu. Ir tada jis dingo. Buvo sušaudytas kaip Suomijos valstybės priešas.

Karas sujaukė gyvenimą. Tai labai neteisinga. Žmonės mylėjo, vylėsi, ilgėjosi, ir staiga liko tuštuma, sąžinės priekaištas, netekties skausmas...

– Mes daugiau nebegalvojom nei apie Estiją, nei apie ten likusius draugus, mus pačius užgriuvo per dideli rūpesčiai. Estiją paeiliui okupavo rusai ir vokiečiai, mes nežinojom, kas ten darosi, Estija buvo okupuota. *Lotų* organizacija buvo paskelbta fašistine, nusikalstama. Tačiau nežiūrėjau į tai asmeniškai, tai tebuvo politika. Žmonės vis dėlto bijojo, nes nutikdavo visokių dalykų. Stengiausi gyventi savo gyvenimą ir ėmiau studijuoti mediciną, buvo likę pusantrų metų, pradėjau bakalauro darbą, bet tuomet tėtis susirgo ir numirė. Pagaliau turėjome užleisti savo vietas universitete grįžusiems iš karo vaikinams. Jie buvo labiau pageidaujami ir turėjo pirmumo teisę mokytis, taigi mano studijos liko nebaigtos. Turbūt buvo teisinga, kad vaikinai turėjo pirmenybę, bet ir kėlė nusivylimą. Tačiau pačios norėjom pagelbėti grįžusiems iš karo jaunuoliams. Šiais laikais niekas kitiems nesiaukoja. Kiekvienam rūpi tik savi reikalai. O mes anuomet aukojomės.

Netrukus Hanna ištekėjo, persikraustė į Turku miestą ir ėmė dirbti savo vyro Pekkos firmoje.

Prisiminimai apie Jakobą atgyja

KITĄ dieną po susitikimo su Hanna siunčiu jos duotą nuotrauką Estijos žydų muziejaus direktoriui Markui Robakui, prašydama išaiškinti, kaip vadinosi Hannos sesers Pipsu draugas.

Po poros savaičių gavau atsakymą, kad tai Jakobas Kljutšikas, žinomo Estijos fotografo Faivi Kljutšiko sūnėnas. Žinia mane labai sujaudina, nes sena nuotrauka kuria naują tikrovę, atgimsta, priverčia nuotraukoje atvaizduoto žmogaus gimines savaip sureaguoti, apsidžiaugti, nusiminti – sugrįžti į tuos laikus, kai visi tebebuvo gyvi. Susitinku su fotografo našle ir F. Kljutšiko dukterimi Inna Kandel, dainavimo mokytoja Talino žydų gimnazijoje, ir Innos dukra Šošana Kandel, kuri tuomet mokosi tos pačios gimnazijos baigiamojoje klasėje. Niekam iš giminių neteko girdėti apie 1941 metais pražuvusio Jakobo Kljutšiko likimą. Dabar ši nuotrauka sukurs naują prisiminimų virtinę, užtikrins vieno atminimo tęstinumą. Mums susitikus Šošana surengia mokykloje istorijos dieną, kurios metu kalbame apie okupacijas ir trapų žmogaus likimą. Šošanos senelės šeima 1941-aisiais buvo ištremta į Sibirą, ir kaip daugelis žydų, dalis šeimos žuvo per holokaustą. Papasakojo mokiniams apie Jakobą ir Pipsu. Žydų gimnazijos pastate įsikūręs ir Estijos žydų muziejus, ten jaunų sportininkų nuotraukoje tarp kitų yra Jakobas. Jo istorija atsinaujina, atpasakota šiais laikais. Inna Kandel sako, kad jos duktė Šošana gimė Suomijoje, kai Estija atkūrė nepriklausomybę. Šošanos tėvai ilgai neturėjo vaikų, ir jiems padėjo Suomijos gydytojai.

– Mano dukters gimimas Suomijoje yra tarsi simbolis, atpirkimas tragedijos, nutikusios Jakobui, – sako Šošanos mama.

– Tai, kas nutiko Jakobui, yra taip neteisinga, ypač tokiam jaunam, gabiam sportininkui, įsimylėjusiam. Kai atrandame dingusių žmonių istorijas, turime padaryti viską, kad išsaugotume gyvą nors krislelį jų at-

Hanna kartu su seserim ir broliuku prieškaryje. Dešinėje stovi jos sesuo Pipsu ir vaikinas iš Estijos – Jakobas. Jakobas buvo sušaudytas kaip šnipas

Suomijos karo archyvo nuotrauka

minimo. Tada ir mūsų laukia tas pat. Kaip mes gerbiame kitų atminimą, taip bus gerbiamas ir mūsiškis. Čia ir slypi dvasios paskata.

Susitikusi su Rusijoje užaugusiu Jakobo sūnėnu, sužinau, kad Jakobo sesuo 1920 metais išvažiavo į turistinę kelionę Sovietų Sąjungon ir ten įsimylėjo vaikiną žydą. 1930-aisiais, stalininio valymo metu, kai ji jau turėjo vaiką, sovietų saugumo policija ją suėmė. Apkaltinta „SSRS šnipinėjimu Estijos valstybės naudai" jauna mama buvo įkalinta. Nepaisant to, užaugęs Sovietų Sąjungoje ir vėliau persikėlęs gyventi į Estiją senasis ponas nesupranta, kaip jo dėdė galėjo išduoti Sovietų Sąjungą ir pasiduoti suomiams. Mėginu jam paaiškinti, kad SSRS Jakobui reiškė okupaciją, o Estija – laisvę. Jis nesupranta, nes tiki, kad Sovietų Sąjunga išvadavo Estiją nuo fašistų. Parodau jam straipsnį apie žydų gyvenimą prieškario Estijoje.

1936 metais Anglijos laikraščio „The Jewish Chronicles" (Žydų metraštis) reportažų serijoje išėjo straipsnis, pavadintas „Tolerancijos sala". Tai žydų kilmės Anglijos žurnalisto rašinys apie 1930-ųjų Estiją ir Estijos žydų gyvenimą. Puikus dokumentas, vaizduojantis istoriją nešališko žmogaus akimis.

„Auksinis Europos kampelis" – taip vadinama Estija dėl spartaus ekonomikos augimo ir žemų kainų. Kad ir kaip gražiai vadintume šią mažą nuostabią valstybę dėl jos sparčios ekonominės plėtros, tačiau garbę jai daro požiūra į žydus. Estija yra vienintelė Rytų Europos šalis, kur žydai gali ramiai gyventi ir kurioje jų nediskriminuoja nei valstybė, nei liaudis. Kaip ryškus kontrastas kitoms Baltijos šalims čia įsigaliojo kultūrinė autonomija, suteikta žydams prieš dešimt metų. Žydams leidžiama gyventi laisvai ir oriai, tai atitinka jų tautines ir kultūrines nuostatas. Estijos žydų bendruomenė yra nedidelė. Žydai sudaro tik 6 procentus, arba 6000 žmonių iš visų 1 110 000 Estijos gyventojų. Daugiau kaip 2000 žydų gyvena sostinėje Taline, kiti – Tartu, Narvoje, Valgoje, Pärnu bei kituose mažesniuose miestuose ir miesteliuose. <...>

1918 m., kai Estija tapo nepriklausoma, žydai gavo visiškas teises. Estijos Respublikos Konstitucijoje visoms tautinėms mažumoms buvo suteiktos lygios teisės. Kai bendruomenės narių skaičius didesnis nei 3000, jeigu pageidavo, ji galėjo kurti

kultūrinę autonomiją, turinčią teisę organizuoti ir valdyti valstybines bei privačias mokyklas, kitas švietimo įstaigas, steigti kultūros tarybą ir kultūros valdybos kontrolės komisiją. Vokiečių bendruomenė, kurią sudarė 18 000 narių, netruko pasinaudoti šia galimybe ir įsteigė savo kultūros komitetą, mokyklas. Žydų bendruomenei organizavimas užtruko ilgiau. Galų gale 1926 metais Taline susitiko Estijos žydų bendruomenės atstovai ir įsteigė kultūros taryba bei komitetą, kuriam dabar vadovauja p. Aisenstadtas, žinomas Estijos žydų veikėjas. <...>

Kiekvienas žydas yra žydų tautinės mažumos narys, privalantis laikytis kultūrinės autonomijos tarybos taisyklių. Kita vertus, kiekvienas žydas turi teisę savanoriškai palikti žydų bendruomenę. Taip nutinka labai retai, nes Estijos žydai didžiuojasi savo kultūrine autonomija.

„Bjalik" literatūros draugija Taline yra geriausias Estijos žydų vienybės pavyzdys. Tai viena geriausių Rytų Europos kultūros įstaigų su puikiai įrengta biblioteka, erdvia skaitykla ir teatru. 300 000 Varšuvos žydų neturi nieko panašaus. P. N. Golsteinas, pasiturintis verslininkas, yra klubo siela, pagrindinis jo organizatorius ir gynėjas. Teisinga Estijos pažiūra į tautines mažumas suteikė žydams galimybę, vienintelę dabartinėje Europoje. Kultūrinės autonomijos logiškas žingsnis buvo žydų bendruomenės galimybė vieninteliame valstybės universitete Tartu įsteigti Judaistikos katedrą, tam tikslui kultūros taryba 1929 metais pateikė paraišką vyriausybei. Vyriausybė nedelsdama atsakė, kad katedrą reikia steigti universiteto Filosofijos fakultete, studentai įgis teisę baigti šį fakultetą. Materialias išlaidas padengs kultūros taryba, o universitetas pasirūpins, kur apgyvendinti studentus. Nesant fondų, katedrą pavyko atidaryti, deja, tik 1934 metais dėka p. Paulio Goodmano (Londonas) visuomeninio aktyvumo, nes jam ypač rūpėjo Tartu. Dr. Lazaris Gulkovichius, buvęs Leipcigo lektorius, buvo pakviestas vadovauti katedrai. Dabar katedros veikloje dalyvauja apie 12 procentų žydų tautybės universiteto studentų. Katedros vaidmuo itin reikšmingas nagrinėjant žydų tematiką, o jos indėlis svarbus plėtojant žydų mintį ir mokslus universitete ir už jo sienų. Skaityti paskaitų pakviesti ir ne žydų tautybės profesoriai, čia taip pat matyti ir kitų tautybių studentų.

Estijos pažiūra į žydus tuo metu, kai jie kaimyninėse valstybėse neturi net žmogaus teisių, yra naudinga ne vien žydų tautai, o plačiau žiūrint – ir pačiai valstybei. Estija yra priklausoma nuo prekybos eksporto ir žydai darė svarbią įtaką jos sparčiam augimui. Estija įveikė ekonominę krizę, čia nėra bedarbystės, ir prie to akivaizdžiai prisidėjo žydai, tai noriai tvirtina ir patys estai. Kitose valstybėse,

kur žydų diskriminavimas yra įprastas dalykas, ekonomika vystosi daug lėčiau negu Estijoje. Vienas Estijos vyriausybės vadovų, su kuriuo svarstėme ryšį tarp elgesio su žydais ir Baltijos valstybių ekonominės plėtros, pasakė: „Mes davėm žydams visišką laisvę taip pat kaip kitoms tautinėms mažumoms. Žydai savo darbštumu, ištikimybe ir patriotizmu mums šimteriopai atsilygino už tai." Žinoma, nacių propaganda skverbiasi ir į Estiją, kaip visur kitur. Dar neseniai estų nacionalistai, vadinami vapsais, *siekė kurstyti antisemitinius jausmus. Prezidento Konstantino Pätso dėka tas antisemitinis judėjimas buvo užkirstas pačioje pradžioje, dar nespėjęs paveikti santykių tarp žydų ir kitų tautybių.*

Palieku seną žmogų pamąstyti ir prieš išeidama pasakau, kad atleistų savo tragiškai žuvusiam dėdei, jis paprasčiausiai mylėjo vieną mergaitę ir norėjo gyventi, tačiau sovietų ir nacių okupacijos nesuteikė tokių galimybių. Jakobas buvo nekaltas kaip ir jo motina, kurią suėmė įtarus Sovietų Sąjungos šnipinėjimu, nes kiekvienas laiškas, kiekviena pašto siunta iš nepriklausomos Estijos ar apskritai iš užsienio reiškė įtarinėjimus ir pražūtį... Liko tik gedulas ir sielvartas, stalininių represijų metais taip ir neišsakyti. Žmonės nusigręždavo ir laikui bėgant surambėdavo. Tačiau sena nuotrauka iš pradingusio laiko juk nepalieka abejingų. Ji padės sukurti jautresnę aplinką, kurioje galės išsilieti gedulas.

Lotos *prisiminimų nuotrupos iš nacių okupuotos Estijos*

SUOMIJOS *lota* Liisa Tenkku karo metais gyveno Vokietijos okupuotoje Estijoje ir padėjo organizuoti dešimties tūkstančių ingrų perkraustymą iš jų gyvenamų žemių per Estiją Suomijon. Knygoje „Perkraustant ingrus", 2008 (Inkerilaisia siirtamassa) ji rašo, kad estai neapkentė rusų, kurie, okupavę Estiją, ėmė naikinti ir tremti į Sibirą jos elitą, ir bijojo vokiečių. „Valstybėje yra dvi vyriausybės. Estų ir vokiečių.

Valdžia pastarųjų rankose. Didžiąją dalį buvusių Estijos įstaigų perėmė vokiečiai. O estams priklausanti pramonė aptarnauja vokiečius. Valstiečiai turi mokėti didelius mokesčius už savo žemės ūkio produkciją. Žemė priklauso valstybei arba Vokietijai." Tenkku rašo, kad estus vertė dirbti darbo batalionuose, o estų vaikai vasarą irgi privalėjo dirbti Vokietijos valstybės naudai.

„Visa Europa tapo milijonų rusų, lenkų, estų, latvių, čekų ir kitų darbo stovykla. Vokiečiai vadovavo darbams. Darbo normos tiksliai nustatytos gerokai iš anksto." Autorė stebisi, kad vokiečiai neuždėjo suomiams priverstinės darbo prievolės. Ji aprašo, kaip nenoromis estai stoja į Estijos legioną, ir tai suomiams sunku suprasti. Suomiai taip pat nesupranta estų jaunuolių, kurie skuba padėti suomiams, užuot kariavę kartu su vokiečiais. Ir estai nepatenkinti, kad negalėjo kovoti už savo šalį, o buvo išvežti toli nuo Estijos į Kaukazo, Ukrainos policijos batalionus.

Vadinamojo Tęstinio karo metais maždaug 3000 vaikinų pabėga į Suomiją, norėdami kovoti kartu su suomiais. Žurnalo „Akadeemia" 2011 metų ketvirtame numeryje sudėti estų vaikinų prisiminimai, kas nutiko tiems, kuriuos Vokietijos okupacinė valdžia suėmė anuomet bandant pabėgti. Erichas Pütseppas 1944 metų sausio 19 dieną rašė: „Praėjusių metų gruodžio pirmosiomis dienomis Hiiu vietovėje netoli Talino buvusioje Estijos pionierių bataliono kareivinių teritorijoje buvo įsteigta nauja pataisos stovykla, vokiškai pavadinta „Fahndungslager" (Baudžiamoji stovykla)." Ji buvo skirta estams, kurie neatvyko į vokiečių tarnybą ar savavališkai pasitraukė iš tarnybos Rusijoje, taip pat ir ketinusiems pabėgti į Suomiją vaikinams. Pataisos stovyklos viršininkas buvo zonderfiureris Hamsteris, Baltijos vokietis iš Estijos. Stovykloje buvo skaitomos auklėjamosios paskaitos, agituojančios prieš Suomiją. „Jie nuolatos laidė šmeižtus apie Suomiją ir keikė Suomijos vyriausybę, kad ji mėgina apgaulingai prisivilioti estus į Suomiją. Estai, kurie stovykloje vykdė ka-

rinį mokymą, kelis kartus mėgino pasipriešinti vokiečiams dėl Suomijos šmeižimo. Taip kilo kivirčai ir nesutarimai su vokiečiais."

Vieną dieną, kai Liisa Tenkku su savo drauge važiavo dviračiais miško keliu Kloogos apylinkėje, jos pastebėjo tarp medžių barakus ir palapines, apie kurias zujo žmonės. Nulipusios nuo dviračių, jos priėjo arčiau. Barakus supo aukšta dygliuota viela. „Dvi moterys pamatė mus ir atbėgo prie tvoros. Susijaudinusios vokiškai mums šūktelėjo: „Brot, haben Sie Brot?" Viena išsisegė iš ausų auskarus, greičiausia auksinius, ir ištiesė mums. Ji šaukė: „Bitte, Brot." Mes neturėjome duonos. Papurtėm galvą. Reikėjo verčiau apsisukti ir dingti. Moterys nubėgo atgal į stovyklą. Mes sėdom ant savo dviračių, o barakas liko miške mums už nugaros."

Tai buvo žydų koncentracijos stovykla. Naciai okupuotą Estiją pavertė savo galiniu kiemu, masiniu kapinynu. Merginos buvo priblokštos to, ką pamatė, bet nusprendė tylėti. Kai vėliau vėl nuvyko ieškoti stovyklos, žmonių joje jau nebebuvo. Kitą vasaros dieną, nuvykusios aplankyti savo draugų Nõmmeje, jos sutiko buvusį Estijos ambasadorių.

„Atsisėdome gyvuliniame vagone, kur buvo sustatyti ilgi suolai. Į vidurį tarp jų lėtai išėjo pagyvenęs ponas, su kuriuo pradėjom kalbėti. Jis vadinosi Hansas Rebane ir pirmiau buvo Estijos ambasadorius Suomijoje. Taip keičiasi pasaulis. Dabar jis sėdėjo čia, tarp žmonių su krepšiais uogų ir gėlių puokštėmis." Ambasadorius Rebane buvo dabartinio Estijos prezidento Toomo Hendriko Ilveso senelio brolis.

Aštuntas skyrius

– **TIK** pamanykit, aš esu buvusi čia, Rannamõisoje, prieš 70 metų. Iš čia iki Suomijos tebuvo 80 kilometrų, – sako Laila Auer man ir Helvi Hödrejärv, buvusiai Annos Tõrvand-Tellmann mokinei.

Turim tik vieną seną nuotrauką, pagal ją mėginame rasti buvusią tėvynės dukterų vasaros stovyklą.

Helju šiame vasarnamyje lankėsi prieš karą su savo mama, *Naiskodukaitse* nare. Pagaliau surandame namą, ir dabartiniai jo savininkai leidžia mums vaikštinėti apie jį, filmuoti ir imti interviu.

Laila pačioje Žiemos karo pradžioje buvo evakuota iš Koivisto Karelijoje.

– Aš buvau Viitasaario mieste, kai Estijos vyriausybė pasiūlė mums po Žiemos karo trims savaitėms pailsėti Estijoje ir atsigauti nuo karo šoko. Koivisto mažųjų *lotų* vadė buvo mano mokytoja. Ji tuo metu buvo Mikkeli miestelyje. Pirmiausia nuvažiavau pas ją pasitarti, paskui grįžau į Helsinkį. Helsinkyje jau laukė kita mažoji *lota,* kilusi iš Koivisto, vardu Annikki, kitos grupės narės buvo iš Uusimos. Visos atėjo manęs pasitikti į stotį. Atrodo, pernakvojau vieną naktį Helsinkyje, ir tada išplaukėme laivu į Taliną. Mūsų kelionė truko keturias valandas. Aš anksčiau, be Viipurio, nebuvau buvusi dideliame mieste. Pamenu siauras gatveles ir gražų Talino bei jūros vaizdą nuo Toompeję. Taline aplankėme *Kaitseliito* būstinę. Viskas buvo taip įdomu, ten sukinėjosi kariai ir Estijos *Naiskodukaitse* narės. Turbūt visi jau buvo gavę žinią, kad kažkas vyksta, bet mums nieko nesakė.

Laila atsivežė ano meto bičiulės mažosios *lotos* Annikki dienoraštį, kuriame prieš 70 metų mergaitė stengėsi įamžinti akimirkas Estijoje ir su okupacija susijusius įvykius. Be to, dienoraštyje buvo dainų tekstai apie prarastus namus Karelijoje, didvyrių kapus, gimtinės ilgesį. Jos įrašytos anksčiau, 1939 metais, kai prasidėjo Žiemos karas. Dienoraščio viršutiniame pakraštyje įrašas: „Estija, 1940, birželio 12–19". Laila skaito po juo tekstą, prisimindama įvykius prieš 70 metų.

Laila atvyko pas mus prieš porą dienų, kol išaušo rytas vykti į Estiją. Mano mama ėjo mus palydėti. Tarp kitų lydinčiųjų buvo lotų *organizacijos vadovė Fanny Luukkonen. Su mumis buvo ir Estijos* Naiskodukaitse *vadė ponia Jeets. Iš pradžių mums visoms buvo nedrąsu, bet greitai susibičiuliavome.* <...> *Estijos tėvynės dukterų vasaros stovykla buvo dviaukščiame name. Vos mums įžengus į vasaros stovyklos kiemą, estaitės padainavo neilgą pasveikinimo dainelę, o kiek vyresnė mergaitė pasakė sveikinamąją kalbą.* <...> *Mudvi su Laila ir dar vieną mergaitę apgyvendino septynviečiame kambaryje. Mums buvo smagu, nes gana gerai supratom vienos kitų kalbą.*

Tėvynės dukterų vasaros stovykla 1940 metais buvo netoli rusų išsinuomotos Paldiskio karinės bazės. Laila prisimena:

– Su mumis buvo Estijos *Naiskodukaitse* moterys ir estės tėvynės dukterys. Orai buvo gražūs, šilti, mes žaidėme kamuoliu. Pirmasis nerimą keliantis ženklas, kad ne viskas gerai, pasirodė danguje. Pamačiau lėktuvą su penkiakampėmis žvaigždėmis. Pasakiau apie tai Estijos *lotai*, o ji paaiškino, kad pagal sutartį dėl bazių Rusijos lėktuvai turi teisę čia skraidyti. Man pasidarė bloga.

Annikki rašo:

Vieną vakarą, kai žaidėme kamuoliu, iš pašto atėjo rusas kareivis ir paklausė kelio kartu su mumis buvusią Naiskodukaitse *narę. Tą patį vakarą, kai buvom su Laila virtuvėje, šeimininkė mums pasakė, kad į Taliną ir jo apylinkes atvežė 30 000 rusų kareivių. Žinoma, mudvi su Laila baisiausiai persigandome. Tuojau pat nuskubėjome papasakoti kitoms mergaitėms, ir tuomet, juokingiausia, visos pradėjom žliumbti. Neturėjom jokios dingsties verkti, bet nežinau, kodėl visos*

pasijutome blogai. Praėjo dvi dienos. Vakare su keturiom suomėm, dviem estėm ir šeimininke patraukėm parduotuvėn. Kaip tik apsipirkinėjome, kai parduotuvėje suskambo telefonas. Pardavėja, kiek pakalbėjusi telefonu, kažką tarė šeimininkei. Abi įpyko, jų veidai surimtėjo. Aš pasakiau vienai mergaitei, kad turbūt čia ateis rusų kareiviai. Ji tik nusijuokė, tačiau kone iškart į parduotuvę atėjo šešetas rusų jūreivių su savo vadu. Šeimininkė liepė mums tuojau pat išeiti. Nedelsdamos grįžome į vasaros stovyklą ir visos pasijutome bjauriai.

Tuo tarpu viskas aprimo, Rusijos lėktuvų nei kareivių nebuvo matyti, ir Laila viena nuėjo į netoliese esančią kaimo krautuvėlę nusipirkti šokolado.

– Nuėjau viena. Mokėdama pinigus išgirdau, kad man už nugaros kažkas įėjo. Apsigręžiau, o ten stovėjo rusas jūreivis, ant jo kepurės buvo raudona žvaigždė. Aš persigandau ir nubėgau į stovyklą. Estaitės pasakė, kad rusams leidžiama laisvalaikiu išeiti už Paldiskio ribų, tad nėra ko būgštauti. Joms, estėms, tas metas tikriausiai buvo baisus, juk jos nujautė, kas laukia ateityje, ir bijojo, kartu rūpinosi mumis ir mus ramino.

Po kelių dienų atėjo pranešimas, kad Rannamõisos vasarnamiai atiduoti sovietų kariams. Mergaitės tikėjosi pakeliauti po Estiją, kaip buvo ketinta ir joms pažadėta. Tačiau gavo netikėtą žinią, kad turi nedelsdamos grįžti į Suomiją.

– Mes turėjome mažųjų *lotų* uniformą ir kasdienius drabužius. *Lotų* uniformas ir Suomijos vėliavas turėjome paslėpti lagamino dugne. Aš šito nesupratau, juk privalėjom grįžti Suomijon, kodėl turėjom bijoti?

Iš Annikki dienoraščio:

Visos mergaitės nuėjo praustis, išskyrus mane. Tada į vasaros stovyklą užėjo toks vyras ir kažką pasakė panelei Nygol. Kai vyras išėjo, panelė ėmė žiūrinėti autobusų grafiką. Aš iškart supratau, kas nutiko. Mergaitėms sugrįžus iš prausyklos, pasakiau joms, kad dabar mes tikrai išvyksime. Visoms suėjus, mus pakvietė į susirinkimą ir pasakė, kad turime išvykti rytoj ryte.

Beveik visos suomės, tai išgirdusios, pravirko, nes buvom įžeistos, kad vėl turime viską palikti rusų kareiviams, viską, kas tik buvo tėvynės dukterų vasarnamyje.

Laila ir jos bičiulė Annikki jau turėjo pabėgėlių patirties. Estaitės dar nežinojo, kas yra karas. Laila ir Annikki 1939 metais privalėjo palikti namus Karelijoje. Kitos suomių mergaitės regėjo, kaip Sovietų Sąjunga per Žiemos karą bombardavo Helsinkį. Mergaitės ištuštino visą tėvynės dukterų vasarnamį. Annikki aprašo atsisveikinimo akimirką:

Mes net visus baldus sutempėm į malkinę, ir tiems nelabiesiems liko tik tuščias namas, nors šis tas ten dar buvo likę. Laukėme dvi valandas, kol autobusas pagaliau atvažiavo mūsų. Savo lotų *uniformos negalėjom apsivilkti. Visos kelionės metu mums buvo draudžiama kalbėti suomiškai. Protarpiais mums priešais judėjo rusų kareivių virtinės.*

Laila mena, kad joms važiuojant per Taliną mieste buvo pilna rusų tankų ir kariuomenės.

– Atrodė, kad mes pro juos neprasigausime. Vis dėlto vairuotojas sugebėjo šalutinėmis gatvelėmis pasiekti uostą. Uoste buvo ramu. Suomijos ambasadorius P. J. Hynninenas atėjo patikrinti, ar mes laimingai įlipome į laivą. Aš stovėjau šalia jo ir paklausiau, kas gi čia dedasi, ir niekada neužmiršiu jo atsakymo: „Estija okupuota. Ant Estijos prezidento rūmų stogo plevėsuoja raudona vėliava ir prezidentas Pätsas išvežtas nežinia kur.

Vos laivui pajudėjus, prie jo priplaukė sovietinė motorinė valtis su trimis rusų kareiviais. Jie per megafoną įsakė sustoti. Kareiviai įlipo į laivą ir jį apieškojo. Po to plaukėme toliau, tuomet mus sustabdė didesnis laivas. Kareiviai vėl atėjo tikrinti laivo. Mes, mergaitės, vaipėmės, rodydamos jiems grimasas. Paskui ir vėl plaukėm. Užsiropščiau ant kapitono tiltelio. Staiga jūroje sugriaudėjo, tartum kas būtų torpedavęs laivą. Paviršiuje pasirodė rusų povandeninis laivas. Ir tie jūreiviai norėjo apžiūrėti mūsų laivą. Mes vėl vaipėmės prieš kareivius. Kai rusai išlipo, kapitonas pasakė, kad buvo tikras, jog mūsų laivą internuos ir nusiųs į Paldiskį. Tačiau mes jau buvome Suomijos vandenyse."

1940 metų birželio 12 dieną Raudonosios armijos Baltijos laivynui ir karinėms oro pajėgoms buvo duotas kovinis įsakymas užblokuoti Es-

Helvi (kraštinė mergaitė kairėje po eglute) norėjo būti tėvynės dukterim ir vilkėjo tėvynės dukterų uniformą per visas 1939 m. Kalėdų šventes

Laila (kairėje) 1940 m. prieš kelionę į Estiją su mažosiomis lotomis. Antras iš dešinės – Lailos brolis Veikko

tiją ir pulti, sovietų supratimu, priešo laivus, valtis, katerius, mėginančius nuo Estijos krantų plaukti į jūrą. Juos reikėjo sunaikinti jūroje apšaudant kulkosvaidžiais ir skeveldrinėmis bombomis. Paldiskio rajono pasienio tarnybos viršininko prisiminimuose rašoma, kad gana greit iki Estijos okupacijos buvo duotas įsakymas apšvarinti Paldiskį nuo vietos gyventojų. Kai žmonės ėjo iš savo namų, pamiškėse ir rugių laukuose buvo pilna pasirengusių šaudyti Rusijos kareivių. Paldiskyje buvo dislokuotos stambios kariuomenės dalys, būtinos Talinui užimti. Laila, Annikki ir kitos mažosios *lotos* sveikos pargrįžo į Suomiją. Vasara tebesitęsė, tačiau ryšis su Estija nutrūko. Laila niekada nebesusitiko su tomis mažomis tėvynės dukterimis, kartu su ja buvusiomis Rannamõisos stovykloje.

1941 metų birželio 25 dieną Suomijoje prasidėjo vadinamasis Tęstinis karas. Laila su kitomis *lotomis* išėjo į frontą. 1944 metais, kai šalia Helsinkio esanti Porkkalos vietovė buvo perleista Sovietų Sąjungai, Laila darbavosi tų *lotų* būryje, kuris evakavo šios teritorijos gyventojus. Porkkaloje gyveno 7000 žmonių. Evakuacijos darbams buvo pasiųsta 3000 kareivių ir *lotų*. Sausakimši sunkvežimiai ir arkliai su vežimais gabeno iš Porkkalos mantą tų žmonių, kurie turėjo perleisti Sovietų Sąjungai savo namus. Galvijus iš Porkkalos ginė naktį, kad bandos dienos metu neužtvertų kelio.

Laila pamena, kad suomiai labai sielojosi ir slėpė savo jausmus, niekas nežinojo, koks likimas laukia nepriklausomos Suomijos valstybės.

1944 metais, pasirašę su Maskva sutartį dėl paliaubų, suomiai buvo priversti perleisti Porkkalą Sovietų Sąjungos karinei bazei įkurdinti.

Mannerheimo nuomone, perleisti Helsinkio pašonėje esančią teritoriją buvo itin pavojinga, tad Suomijos sostinė buvo perkelta į Turku miestą.

Prezidentas Paasikivi juokaudamas pasakė, kad dėl Porkkalos Suomiją galima manyti esant pusiau okupuotą. Karinis atramos taškas Sovietų Sąjungai buvo išnuomotas 50 metų. Suomiams labai palengvėjo, kai SSRS 1955-ųjų rudenį pranešė paliekanti tą teritoriją.

Estijos tėvynės dukterys su savo mokytoja Tõrvand-Tellmann.
Nuotrauka iš Helvi Hödrejärv asmeninio archyvo

Laila – lota Tęstiniame kare.
Nuotrauka iš Veikto Ilmasti asmeninio archyvo

Laila baigė medicinos seserų mokyklą, ištekėjo ir okupuotoje Estijoje lankėsi tik kartą, važiuodama pro Estiją į turistinę kelionę Lenkijoje.

1941 metais viena iš *Naiskodukaitse* vadovių, Alma Jeets, buvo ištremta į Rusijos įkalinimo lagerį. Tai ji buvo surengusi Suomijos mažųjų *lotų*, arba tėvynės dukterų, kelionę į Estiją ir priėmė jas Taline *Kaitseliito* būstinėje. Ji sugrįžo atgal, tačiau be teisės gyventi Taline. Helvi sako, esą tada, kai jų mokyklos direktorė Anna Tõrvand-Tellmann buvo uždaryta į gyvulinį vagoną, ji šūktelėjusi kitoms *Naiskodukaitse* narėms ir suimtoms bendražygėms: „Nenusiminkite, mes dar sugrįšime iš Sibiro, keliausime į Paryžių, nusipirksim gražių drabužių, vėl pasipuošime ir veiksime toliau!"

Helvi tėvas Hugo Pärtelpoegas, vienas paskutiniųjų Estijos vyriausybės ministrų ir ilgametis Estijos banko vadovas, buvo tuoj pat suimtas, o paskui atėjo eilė ir krašto apsaugos savanorėms tetoms bei dėdėms.

– Mano senelė turėjo penketą vaikų, dauguma jų žuvo sovietų okupacijos ir persekiojimų metais. Mano dėdė Voldemaras Aljasas, *Kaitseliito* narys ir Tartu universiteto dėstytojas, buvo ištremtas kartu su žmona Rita. Jie turėjo metinukus dvynius Riiną ir Jürį bei trejų metų dukrelę Mae, kuri irgi buvo suimta ir ištremta į Sibirą. Dėdę sušaudė įkalinimo lageryje. Dėdės žmona Rita buvo suimta vos atvykusi į Novosibirską, o trimetę mergaitę Rusijoje nusiuntė į vaikų namus. Dėdės žmona, paleista iš kalėjimo, neištvėrė ir su likusia gyva dukra pabėgo iš Sibiro į Estiją. Netrukus sovietų saugumiečiai griebėsi jos ieškoti, o suradę pasodino į kalėjimą. Ji neištvėrusi nusinuodijo. Mūsų šeimai tie laikai buvo kupini nevilties.

– Mano teta Julia Reinmere buvo *Naiskodukaitse* narė, jos vyras – karininkas. Trėmimo naktį senelė atėjo po jų langais ir tyliai kartojo: „Ulli ir Julia bus išvežtos." Aš buvau vaikas, ir mane įleido į namą. Visi buvo priblokšti, mėgino susikrauti daiktus ir ką nors pasiimti. Ulli verkė. Mano mama vėliau nuėjo ieškoti, kur juos išvežė. Mes jau buvom išgyvenusios vienos netekties skausmą. Ulli paskui sugrįžo iš Sibiro, bet jos

mamą Julią ten suparalyžiavo. Daugelis žmonių neištverdavo tokių gyvenimo sąlygų. Julios vyras žuvo okupacijos metais, mano tėtis irgi mirė Sibiro įkalinimo lageryje.

Helvi pasakoja, kad jos šeima tomis įtampos kupinomis dienomis nakvojo kiekvienas skirtingoje vietoje.

– Mes bijojome, kad staigiai ateis mūsų išvežti, tada bent neras visos šeimos. Mes nemėgdavom kalbėti apie tai po karo, aš tęsiau mokslus, tačiau daugelio mūsų tėvai liko Rusijoje. Daug Annos Tõrvand-Tellmann mokyklos moksleivių buvo ištremti.

Su Helvi pussesere Mae Gailit susipažinau ieškodama savo knygai nuotraukų. Mae visą gyvenimą negalėjo išsivaduoti nuo didelio sielvarto ir kartėlio. Ji atminė, kaip juos su mama vežė į Sibirą, gyvuliniame vagone buvo baisios sąlygos. Mae išplėtusi akis stebėjo nepažįstamus žmones ir nesuprantamai kalbančius kareivius. Dvynių sveikata ėjo vis blogyn, ir jie numirė.

– Aš gerai nežinau, kur ir nuo ko pasimirė Jüri su Riina. Tik vėliau mama man priminė, kad tai nutiko traukinyje pakeliui į Novosibirską. Traukiniui sustojus mama išlipo palaidoti dvynukų ir nupynė jiems vainiką iš lauko gėlių. Kadaise, daug vėliau, norėjau priskynusi padovanoti jai lauko gėlių, o mama liūdnai pasakė: „Mielas vaikeli, niekad nedovanok man lauko gėlių."

Atvykus į Novosibirską, Mae motina, lydima sargybinių, buvo išvežta į priverstinių darbų lagerį. Mae liko vienui viena, kol viena rusė nuvedė ją į vaikų namus, kuriuose mergaitė išbuvo ligi 1945 metų.

– Vaikų namuose aš tapau visiška rusakalbė. Ten vyravo smurtas ir mane dažnai mušdavo. – Mae rodo didelius randus nugaroje, dėl tų randų jai ir dabar sunku sėdėti. Ir tada vieną 1945 metų dieną į vaikų namus atėjo nepažįstama moteris, ji pasakė esanti Mae mama. Mae tuo metu buvo septynerių. Ji priėjo prie moters, mergaitė nebeatminė apie save nieko, tik vardą Mae. Moteris ją glamonėjo, ji atpažino savo dukrą

ir padavė išalkusiai mergaitei sausainį. Mae nedrįso jo krimsti, nes vaikų namuose buvo draudžiama ką nors imti iš nepažįstamųjų. Kai niekas nematė, ji atsikando gabalėlį sausainio ir paskui suvalgė visą skanėstą.

– Aš atgavau savo mamą, iš visos šeimos gyvos likome tik mudvi.

Mae mama Rita, būdama ryžtinga ir drąsi moteris, prieš karą dalyvavusi *Naiskodukaitse* veikloje, pasiėmė savo dukrą ir 1946-aisiais pabėgo į Estiją.

– Kadangi mes pabėgome, mama iš pradžių apgyvendino mane pas savo tėvą Johaną Arensą. Talino senamiestyje, Saunos gatvėje, kur senelis pirmiau turėjo didelį butą, jam buvo paliktas tik vienas kambarys, tualetu ir virtuve turėjome dalytis su kitais žmonėmis, kuriuos tenai įkėlė sovietų santvarka.

Mae pradėjo lankyti mokyklą ir netrukus vėl prakalbo estiškai. Ji pamena, kaip mokytojai kartkartėmis slėpdavo ją nuo sovietinės milicijos, nes mokykloje buvo vykdomos kratos. Pabėgusi iš Sibiro mergaitė iškart būtų buvusi suimta. Tarpais Mae turėjo gyventi Säreverėje ir Türi, kur nelegaliai gyveno jos mama. 1949 metais prasidėjo antroji trėmimų banga – kovo 25 dieną iš Estijos į Sibirą ištrėmė daugiau kaip 22 000 žmonių.

– Tremties dieną mums pavyko išsigelbėti. Viena pažįstama paslėpė mus vištidėje, ten kurį laiką ir gyvenome.

Paskui Mae vėl persikėlė pas senelį. Jis irgi buvo vadinamasis liaudies priešas, nes prieš Estijos okupaciją turėjo parduotuvę. Liaudies priešui buvo sunku gauti darbo. Jis buvo gražus vyras ir kartkartėmis turėdavo galimybę pozuoti Dailės institute. Tarpais pardavinėjo bilietus į Dainų šventę. Jo išsilavinusiems sūnums Olevui ir Ilo Arensui pavyko pabėgti į užsienį, vėliau jie ten pasiekė kuklios karjeros. O laivą, 1944 metais išplaukusį su pabėgėliais iš Talino uosto, kuriuo plaukė ir senelio žmona su dviem dukterimis, nuskandino rusai. Senelis liko Taline, tikėdamasis sulaukti savo dukters Ritos su vaikais, gyvų pargrįžusių iš Rusijos. Dabar jis stengėsi išgelbėti savo dukrą ir vienintelį likusį gyvą jos vaiką.

1950-uosius Mae sutiko pas motiną Viisu kaime netoli Paidės.

– Kadangi po švenčių vėl turėjau grįžti mokyklon Taline, nuskubėjau į traukinį. Net nespėjau apkabinti savo mamos.

Dvylikametė Mae nenujautė, kad daugiau niekad nebepamatys mamos. Sausio 24 dieną senelis Johanas gavo iš Paidės skubią telegramą, kad Rita suimta. Senelis išskubėjo į Paidę. Mae mamai pavyko milicininkui negirdint šnektelėti su savo tėvu. Tuomet paprašė, kad milicininkas leistų jai nueiti į tualetą, tas leido. Grįžusi iš ten ji pareiškė milicininkams, kad jos daugiau niekas nebesuims, ir tarė tėvui: „Mielas tėti, pasirūpink mano dukra Mae."

Tada ji nualpusi mirė. Mae mama nusinuodijo.

– Seneliui nenorėjo atiduoti mamos palaikų. Vėliau tai pavyko padaryti, mamą atvežė į Taliną, tačiau šeimai neleido jos palaidoti. O mes nesilaikėme to draudimo ir palaidojome mamą tėčio giminių kapavietėje.

Mae toliau tebegyveno pas senelį ir vėliau baigė kirpėjų kursus. Liaudies priešų duktė negalėjo stoti į aukštąją mokyklą. Ji svajojo mokytis muzikos, bet ir muzikos mokyklos durys buvo uždaros tokiems kaip ji. Mae rodo seną nuotrauką iš prieškario laikų. Joje šalia Mae tėvo sėdi žinomas estų kompozitorius ir chorvedys Gustavas Ernesaksas. Ernesaksas buvo Mae krikštatėvis. Mae ir dabar su kartėliu prisimena, kad krikštatėvis nusigręžė nuo jos, nors mergaitė tikėjosi, kad jis padės jai įstoti į muzikos mokyklą. Gustavas Ernesaksas pasakęs, kad nebepažįsta Mae. Tai, kad jis kažkada buvo jos krikštatėvis, buvo susiję su jo praėjusiu gyvenimu, kurio jau nebebuvo. Teroro ir mirties baimė stūmė žmones į klystkelius ir dorovinį konfliktą su savimi. Viename dokumentiniame filme apie Gustavą Ernesaksą pasakota, kad pirmaisiais okupacijos metais jį kamavo psichikos sutrikimai. Vis dėlto muzikos dėka jis buvo labai populiarus tarp estų ir sugebėjo palaikyti jų laisvės siekį.

Mae senelis mirė 1957-aisiais, kai Mae buvo devyniolikos metų.

– Viskas taip sunkiai klojosi, žmonės buvo įbauginti. Pagaliau gavau

Helvi mama (dešinėje) su seserimis Julia ir Lidia

Vienintelė likusi Mae tėvų, motinos Ritos ir tėvo Valduro, nuotrauka

Helvi motina Maria Pärtelpoeg

Mae su kūdikiais, sesute Riina ir broliuku Jüri, likus metams iki 1941 m. birželio tremties

Mae su mama 1947 m., sugrįžus į Estiją. Nuotrauka iš Mae Gailit asmeninio archyvo

pardavėjos darbą. Man taip pat padėjo vaikystėje pabėgusios į Švediją dailininkės Ilonos Wikland teta Karin Siim-Juse, baigusi Pallaso dailės mokyklą madų dizainerė, irgi persekiojama. Dar Karin mama ir mano senelė buvo draugės, o mano mama ir Karin buvo bičiulės. Teta Karin išmokė mane gerų manierų, suteikė žinių apie kultūrą ir mokė, kaip išgyventi.

Mae namuose ant sienos kabo ypatingi Karin Siim-Juse paveikslai ir viena drobė, nutapyta jos garsios sesers, dailininkės Ilonos Wikland motinos, Vidos Paabo-Juse, kuri emigravo iš Estijos dar 1939 metais. Mae pasakojimo, kupino netekties sielvarto ir gedulo, fone atsispindi dingusi kultūros istorija. Nors Estija daugiau kaip 20 metų yra nepriklausoma, tų dviejų dailininkių vardai išnyko iš tautos sąmonės. Tačiau Mae namuose kabančios drobės yra ją saugančios relikvijos. Paėmusi savo dėdės Olevo Arenso nuotrauką, ji sako, kad Olevo našlė paskambino jai iš Švedijos ir pasakė, jog dėdė Olevas buvo dabartinio Estijos prezidento, Švedijoje išeivijoj gimusio Toomaso Hendriko Ilveso krikštatėvis.

Siekiant nuslėpti Sovietų Sąjungos nusikaltimus, SSRS veikė svarbiausia cenzūros institucija *Glavlitas*, įdarbinusi 70 000 tarnautojų, kurie šalino netinkamus tekstus arba kūrė klastotes. Tiesa ir teisingi statistikos duomenys pradingo vaizduotės pasaulyje. Istorija buvo perrašyta iš naujo, netinkami žmonės išnyko. Buvo sukurta nauja praeitis ir nauja šiandiena, kurios įtaka juntama ir dabar.

Mae duktė Külli kopijuoja man senas nuotraukas. Aš suprantu Külli, kai ji sako, kad buvusių kartų traumas gali paveldėti ir ateinančios kartos. Tuomet vaidmenys pasikeičia, vaikas perima tėvų širdgėlą, o kartais turi būti motina savo mamai. Kita Mae duktė – Piret pradėjo tirti savo giminės istoriją, rinkdama ją po krislelį kaip dėlionę.

Devintas skyrius

NETRUKUS po to, kai Suomijos ambasadorius Estijoje Paavo Hynninenas Lailą, Annikki ir kitas mažąsias *lotas* išsiuntė laivu į Suomiją ir gavo patvirtinimą, kad mergaitės saugiai pargrįžo į namus, jis parašė namo, Suomijos užsienio reikalų ministerijai, pranešimą.

1940 m. liepos 25 d.

Parėjau iš ceremonijos, kurioje buvo palaidota Estijos nepriklausomybė, mums, suomiams, taip mielai skambanti Viron tasavalta – Estijos Respublika. Naujoji „tikrajai tautos valiai" atstovaujanti Valstybės taryba ką tik pasibaigusiame pirmajame posėdyje nutarė pritarti deklaracijai, kuria numatyta Estijos Respubliką pavadinti Estijos Tarybų Socialistine Respublika.

Kartu buvo nuspręsta kreiptis į TSRS Aukščiausiąją Tarybą su prašymu, kad nauja respublika būtų prijungta prie Tarybų Sąjungos.

Įžengęs į Estijos Parlamento Riigikogu posėdžių salę, iškart pastebėjau vykstant kažką ypatinga. Kone visa salė buvo išklota raudonu audeklu, balkonų pakraščius juosė didelėmis raidėmis išrašinėti šūkiai, kaip antai: „Tegyvuoja Tarybų Sąjungos tautų ir viso pasaulio darbininkų vadas didysis Stalinas", „Estija žengs koja kojon su Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga", o už pirmininko paaukštinimo – milžiniškas sovietų herbas, aplink Lenino ir Stalino biustai, Markso ir Engelso portretai. Didėli prožektoriai kone žilpino akis, ir ištisos virtinės tiek estų, tiek sovietų fotografų laukė eilės. Lemiama akimirka, regis, išmušė <...>.

Matydamas liaudies atstovų gretose tik nykius, fanatiškus veidus ir klausydamas jų beprotiškų pagyrų, kurias sukeldavo kiekvienas buržuazinį pasaulį triuškinantis sparnuotas posakis, supratau, kad regiu visai ne liaudies atstovų susirinkimą, o gaują jakobinų, pasirengusių revoliucijos keliu nueiti tokius žingsnius, kokius tik jiems palieps iš aukščiau. Apie jokį apmąstymą, taip pat apie jokį apsikeitimą

nuomonėmis negalėjo nė kalbos būti. <...> Estijos nepriklausomybės jau nebėra ir estų tauta artėja prie vidinės priešpriešos, kuri neišvengiamai susijusi su komunistiniu perversmu. Visa, kas per 22 nepriklausomybės metus buvo pasiekta įvairiose srityse, – o tai sudarė pagarbos vertą gausą, – visa tai atsidūrė pavojuje. Tikriausiai Latvijos ir Lietuvos padėtis tokia pat, tačiau Estijos likimas mums artimesnis ir vienu ar kitu požiūriu labiau įsidėmėtinas. Atrodo, tartum būtume praradę kažką sava, ir todėl tas praradimas dar skaudesnis.

Baltijos valstybių okupacijos meistriška technika

BRITŲ konsulas W. H. Gallienne 1940 metų birželio 24 dieną praneša iš Talino: „Ši mano ataskaita iš Talino gali būti paskutinė, nes Estijos Respublikos dienos jau suskaičiuotos.

Technika, kurią SSRS pritaikė užgrobdama Baltijos valstybes, buvo meistriška. Meistriška, tačiau negailestinga ir žiauri. Jau birželio 5-ąją užsienio stebėtojams buvo aiškus Rusijos sprendimas, kad pagaliau stojo akimirka okupuoti tas valstybes, tačiau ligi paskutinės dienos – netgi ir dabar – estai negali patikėti sulaukę tokio likimo. Dar praėjusią savaitę užsienio reikalų skyrių viršininkai prašė manęs pareikšti savo nuomonę, turbūt tikėdamiesi, jog manau Estiją netapsiant sovietine respublika."

W. H. Gallienne su estais siejo gražūs ir šilti santykiai. Jis dažnai užsukdavo į Annos Tõrvand-Tellmann Anglų koledžą, kurio mokiniai jo kvietimu ne kartą lankėsi Anglijoje.

Konsulas Gallienne kartu su kitais užsienio valstybių atstovais buvo pakviestas į Valstybės atstovų susirinkimą, kuris jį šokiravo. „Tai buvo teatrališkas renginys, sukėlęs man pasibjaurėjimą. Kalbos vienatonės ir visas procesas ne kas kita kaip organizuota propaganda. Naujieji deputatai balsavo vienbalsiai kaip avys." Jis rašo, kad dar nespėjus užsienio diplomatams išvykti iš šalies, buvo pradėtos demonstracijos ir žmonių suėmimai.

Generolas Laidoneris, buvęs vyriausiasis kariuomenės vadas, buvo išvežtas į Maskvą. Didžioji dalis gyventojų puolė į neviltį ir paniką. Pirmą kartą supratau, kodėl žmonės prisipažįsta kentę daugelyje Maskvos procesų, nes čia mačiau viešai ir turbūt savanoriškai tvirtinančius estus, esą jų vyriausybė ir valstybė yra kalta padariusi ne vieną nusižengimą. Ministrų, žurnalistų, deputatų ir kalbėtojų pareiškimai dažniausiai (išskyrus vieną išimtį) yra visiškai melagingi arba juokingi. Išimtis – vienintelis teisingas priekaištas, taikomas keliems buvusios vyriausybės nariams ir jų draugams kaltinant juos korupcija. Daugelis estų dabar gailisi, kad praėjusių metų spalį nepareiškė nesutinkantys su Sovietų Sąjungos kariuomenės įvedimu į Estiją ir nežuvo kovodami. Rašau su kartėliu, nes jį sukėlė mano nuomonė apie estus kaip apie šaunią tautą, su kuria niekas neturėjo teisės taip niekingai pasielgti.

Skaitydama buvusių diplomatų dokumentus ir pranešimus, stebiuosi, kaip jie sugebėjo įsijausti. Tie žmonės išgyveno aną laiką ir aną akimirką ir nujautė nelaimę, kurion ėmė smigti Europa. Visai kitoks jausmas kyla pasiklausius 2011 metų sausį Suomijos Yleisradio nacionalinio transliuotojo laidos „Savaitės įžvalgos".

Laidos vedėjas klausinėja Suomijos karo istorijos profesorių Martti Turtolą. Jis klausia Turttolos, kodėl suomiai turi rašyti kaimyninės tautos veikėjų biografijas. Tiek buvusio „diktatoriško" Estijos prezidento Konstantino Pätso, vyriausiojo kariuomenės vado generolo Johano Laidonerio, tiek Jaano Tõnissono biografijas teko rašyti suomiams.

Martti Turtola arogantiškai atsako:

– Estams kalbėjimas apie artimą praeitį yra didelė problema, neleidžianti išlaikyti būtinos distancijos požiūryje į savo istoriją.

Paskui profesorius įrodinėja, kaip Estija savanoriškai prisijungė prie Sovietų Sąjungos:

– Tõnissonas savo iniciatyva ieškojo ryšių su SSRS vyriausybe, tam tikslui atvyko į Helsinkį pas Hellą Wuolijoki. Tõnissonas pritarė bendradarbiavimui su Sovietų Sąjunga. SSRS norėjo įsteigti Vakarų pasienyje saugią zoną ir nutarė, kad būtų neblogai, jeigu ją sudarytų dalis Pabaltijo ir Suomija. O kadangi nuvykęs Suomijon Tõnissonas tai išpasakojo, Estija ėmė atrodyti nepatikima.

Laidos vedėjas klausia:

– Ar Suomijos požiūriu 1939 metais Estija pasirinko bendradarbiavimą su SSRS?

Turtola atsako visiškai rimtai:

– Taip, estams tai didžiulė trauma, nuo kurios jiems sunku atsigauti. Patys estai ir valstybės vadovai ir opozicionierius Jaanas Tõnissonas laikėsi nuomonės, kad Estija turi savanoriškai pasirinkti Sovietų Sąjungą, diktatoriškas prezidentas Pätsas nesipriešindamas viską pasirašė. Jie, aišku, nežinojo, kad neteks nepriklausomybės ir bus tremiami.

Laidos vedėjas mano, kad Erkki Tuomiojos parašytoje knygoje apie Tõnissoną yra pateiktas įdomus požiūris į Estijos nepriklausomybę. Tuomioja savo knygoje neigia, kad dabartinė Estijos nepriklausomybė yra ketvirtojo dešimtmečio nepriklausomybės tiesioginis tęstinumas, ir skirsto Estiją į keturias respublikas.

– Ką tai reiškia? – klausia laidos vedėjas.

Turtola atsako:

– Estijoje yra giliai įsišaknijęs legitimumo principas, kuriuo norima pabrėžti, kad šiuolaikinė Estija yra ketvirtojo dešimtmečio Estijos Respublikos tiesioginė tąsa, tačiau taip nėra. Estija buvo trečiojo dešimtmečio respublika, ketvirtojo dešimtmečio respublika, sovietinės Estijos Respublika ir šiuolaikinė respublika.

Klausausi tos laidos ir prisimenu istorijos pamoką sovietinėje mokykloje, kur mokiniai buvo mokomi, kad Estija gera valia prisijungė prie Sovietų Sąjungos. Menu Helmi Visnapuu žodžius, kad viskas gal būtų buvę kitaip, jeigu mažosios paribio valstybės prieškariu būtų bendradarbiavusios. Tačiau jos nesugebėjo to padaryti.

Kai 2006 metais laikraščiui „Postimees“ (Žinianešys) dariau interviu su suomių istoriku Seppo Zetterbergu, jis kalbėjo, kaip po karo Sovietų Sąjungos propaganda ėmė brukti požiūrį, esą dėl Žiemos karo buvusi kalta Suomijos užsienio politika. Propaganda įrodinėjo, kad Stalinas nė

neketino pulti Suomijos, Sovietų Sąjunga tik buvo priversta gintis. Suomijos inteligentija, politinio elito veikiama, ėmė kartoti nuomonę, kad Suomija buvo kalta. Zetterbergas mano, kad suomiams taikytas kaltinimo šablonas dabar kartojasi kalbant apie Estiją. Todėl man rūpi rašyti apie tas suomes ir estes, kurios ketvirtąjį dešimtmetį bendradarbiaudamos stengėsi užkirsti kelią karui. Siekdami sukurti sveikesnę emocinę savijautą, turime suprasti mūsų istorijos raidą.

Šimtas svarbių Pabaltijo istorijos dienų. Apie Estijos valstybės tęstinumą

NORĖČIAU trumpai apžvelgti Estijos ir kitų Baltijos valstybių tęstinumo istoriją, nulėmusią tai, kokias save regi tos valstybės ir – kas dar svarbiau – kokias jas mato kitos šalys. Čia pasitelksiu tarptautinio masto rašytojo, skiltininko, Baltijos šalių ir Rusijos reikalų eksperto, analitiko Paulio Goble straipsnį „Šimtas svarbiausių Pabaltijo istorijos dienų". Goble aprašo Baltijos valstybių ir Estijos padėtį 1991 metų rugpjūtį.

Šimtas dienų, kurios praėjo nuo Estijos, Latvijos ir Lietuvos nepriklausomybės de facto atkūrimo 1991 metų rugpjūtį iki Sovietų Sąjungos subyrėjimo į dvylika nepriklausomų valstybių tų pačių metų gruodį. Jų pasekmės tų šalių vidaus ir užsienio pasiekimams yra tokios reikšmingos, kad tos dienos laikomos pačiu svarbiausiu trijų Baltijos valstybių šimtadieniu.

Tokias išvadas mums leidžia daryti trejetas esminių dalykų. Visų pirma, Baltijos valstybės įgyvendino savo nepriklausomybę prieš suyrant Sovietų Sąjungai, įsitvirtindamos didžiųjų Vakarų valstybių sąmonėje kaip šalys, atsiskyrusios nuo jas okupavusios Sovietų Sąjungos.

Antra, jos laikėsi legitimaus tęstinumo, sudariusio nepripažinimo politikos branduolį ir davusio pagrindą konstituciniam ir teisėtam Baltijos valstybių santvarkos atkūrimui. Trečia, Estijai, Latvijai ir Lietuvai pavyko užsitikrinti, kad jos būtų greitai priimtos į Europos Sąjungą ir NATO, ko padaryti ligi šiol nepavyko jokiai kitai buvusiai sovietinei respublikai.

Kas būtų buvę tada, jeigu būtų atkūrusios nepriklausomybę vienu metu su kitomis SSRS respublikomis, tarp kurių buvo apskritai gavusių ją pirmą kartą?
Tuo atveju Baltijos valstybių padėtis būtų buvusi kur kas blogesnė. Viena vertus, jų teisinis išskirtinumas daugelyje pasaulio šalių būtų likęs nepastebėtas ir toms trims valstybėms būtų daromas spaudimas, kad jos priimtų tokį pat pilietybės įstatymą, įsiteisėjusį kitose dvylikoje šalių, ir joms vienaip ar kitaip būtų tekę prisijungti prie NVS arba Nepriklausomų valstybių sandraugos, kurioje Rusija turėjo dominuojančią poziciją. Tų valstybių prisijungimo prie ES ir NATO abudu žingsniai būtų nusikėlę mažiausiai per vieną kartą.
<...>
Kita vertus, jos nebūtų pelniusios tokio Vakarų valstybių vyriausybių dėmesio, kaip pelnė 1991-ųjų rudenį, nes tuo atveju Vakarai būtų turėję galvoti ne vien apie tai, kaip bendrauti su Baltijos valstybėmis, bet ir apie tai, kaip palaikyti santykius su Rusijos Federacija ir kitomis buvusiomis sovietinėmis respublikomis.
Jeigu Baltijos valstybės būtų atsidūrusios tokioje būklėje, jos tikriausiai nebūtų turėjusios galimybės susitikinėti su Vakarų atstovais tokiu aukštu lygiu ir turbūt patys Vakarai nebūtų siuntę į Taliną, Rygą, Vilnių savo žymių diplomatų.
Galbūt kai kam tokie seni dalykai pasirodys neesminiai, tačiau estai, latviai ir lietuviai greičiausiai daro geriau už bet kurią kitą Europos tautą, suvokdami, kad praeitis, nesvarbu ar būtų 1920, 1940 ar 1991 metai, neišnyksta vien dėl padaugėjusių metų. Visų trijų valstybių gyventojai dar mena 1940-uosius, ir tai buvo juo svarbiau, juo labiau artėjo 1991 metai. Tas pat pasakytina ir apie tą šimtadienį, skyrusį Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimą nuo Sovietų Sąjungos subyrėjimo. Tiek Baltijos valstybių gyventojai, tiek didžioji dalis Vakarų vyriausybių visada laikėsi nuostatos, kad Baltijos valstybės fundamentaliai skiriasi nuo Sovietų Sąjungos, okupavusios jas per Antrąjį pasaulinį karą. Išsilaisvinusios de facto iš tos okupacijos 1991 metų rugpjūtį, Estija, Latvija ir Lietuva vėl įtvirtino savo išskirtinumą ir sugebėjo paneigti kai kuriuos pareiškimus, kėlusius dvejonių dėl jų išskirtinumo.
Estijos, Latvijos ir Lietuvos diplomatai turėjo per tris mėnesius paplušėti, siekdami įtvirtinti tradicinę paramą, kuri vyravo Vakaruose tų valstybių atžvilgiu okupacijos metais. Taigi trejetas valstybių 1991 metų rudenį sugebėjo šimtą dienų išlikti pasaulio dėmesio centre, ir Talinas, Ryga, Vilnius sugebėjo įrodyti, kaip jos skiriasi nuo kitų sovietinių respublikų.
Jeigu 1991-ųjų rudenį nebūtų vėl įtvirtintas teisinio tęstinumo principas, Baltijos valstybės būtų patyrusios itin didelį spaudimą ir, ko gero, būtų turėjusios sutikti

Suomijos karo archyvo nuotrauka

su vadinamuoju nuliniu variantu, kuris reiškia, kad sovietinės armijos kareiviams būtų reikėję suteikti Estijos pilietybę, jau per pirmuosius rinkimus promaskvietiškos jėgos būtų pasiuntusios į Estijos Parlamentą savo atstovybę, kuri būtų blokavusi bet kokį tų šalių judėjimą Vakarų kryptimi. O tuo metu, kai Sovietų Sąjunga subyrėjo ir ją pakeitė Rusijos vyriausybė, pasirengusi priešintis Vakarų institucijų plėtrai į Rytus, tinkamas metas Maskvai veikti jau buvo praėjęs. Tačiau Estijai, Latvijai ir Lietuvai nesibaigė metas įgyvendinti savo siekius, ir jas lydėjo sėkmė.

Baltijos valstybės, anksčiau atkūrusios nepriklausomybę ir remiamos daugelio Vakarų valstybių bei JAV politikos, nepripažįstančios Baltijos šalių okupacijos, visą okupacijos metą ėjo teisinio tęstinumo keliu. Todėl Suomijos vadovai – prezidentas Mauno Koivisto, ministras pirmininkas Esko Aho ir valstybės sekretorius Martti Ahtisaari užmezgė su Estijos Respublika diplomatinius santykius, užblokuotus 1940–1991 metais. Kodėl užblokuotus? Dėl Sovietų Sąjungos okupacijos. Dėl okupacijos Estijos suverenumas neturėjo galios, tačiau valstybės teisės ir tarptautinės teisės požiūriu *de jure* jis niekada nebuvo nustojęs egzistuoti. 1992 metų balandį Estijos ambasadoriumi Suomijoje buvo paskirtas Lennartas Meri. Skiriamųjų raštų įteikimo ceremonija buvo istorinė. Meri padavė Suomijos prezidentui Koivisto buvusio Estijos ambasadoriaus Aleksandro Warmos 1940 metais paliktų skiriamųjų raštų kopiją. Vėl atnaujintas tęstinumas, nes Suomijos ir Estijos diplomatiniai santykiai iš tikrųjų niekad nebuvo nutrūkę.

Estijos ir Suomijos likimo panašumai

PER pastarąjį dešimtmetį Estijoje sustiprėjo tendencija viešoje žiniasklaidoje menkinti viską, ko buvo pasiekta 1918–1940 metais Estijos Respublikos laikais.

Patys estai ėmė nepasitikėti savo valstybe, jos ateitimi ir praeitimi. Dabar jau įprasta, kad užėjus kalbai apie Estijos istoriją, prezidentą Pät-

są ir generolą Laidonerį, gali išgirsti atsainią šablonišką pažiūrą: „Ak tie, kurie pardavė Estiją".

Kai kurie istorikai nuo 2000 metų ir Estijoje, ir Suomijoje uoliai plušo siekdami, kad estai gėdytųsi ne sovietinės okupacijos laikų, o prieš tai įkurtos ir gerai puoselėtos savo valstybės. Neigiamais reiškiniais grindžiama žiniasklaida įvirtino sampratą, jog estai patys kalti dėl to, kad buvo okupuoti, nes Estijos vyriausybė nepasipriešino Sovietų Sąjungai, kaip tai padarė suomiai.

– Tai stulbinanti padėtis, – sako Helvi Hödrejärv. – Turiu daug draugų suomių, ir niekas jų nerodė į mus pirštu ir nesišaipė iš estams skirto likimo.

Helvi atmena, kad maždaug per sovietinės okupacijos vidurį Estijoje buvo surengtas suomių ir estų chemikų seminaras. Seminarui pasibaigus ji pasikvietė vakarienės kolegas suomius, kad jiems nereikėtų likti viešbutyje. Aišku, Helvi žinojo, kad šitaip elgtis negalima. KGB visus sekė, ir pasikvietusi namo užsieniečius ji galėjo užsitraukti grėsmę savo darbui, karjerai ir gyvenimui, tačiau ji to nepaisė. Stebėjosi, kad visi suomiai norėjo pasisvečiuoti pas ją. Nuo ano vakaro tarp Helvi ir jos kolegų užsimezgė nuoširdi draugystė, kuri tebesitęsia ligi dabar.

Estijos užsienio politikos instituto direktorius Andresas Kasekampas, knygos „A History of the Baltic States" (2010) autorius, nagrinėjo Estijos politinės policijos 1939 metų ataskaitas, kuriose aprašomos žmonių nuotaikos. Jis sako, kad iš dokumentų matyti, jog estai, kaip ir visa Europa, norėjo išvengti karo. „Svarstant po fakto, Suomijos karinės istorijos fone gali atrodyti, kad estai iš tikrųjų buvo pasirengę kariauti, tik prezidentas Pätsas su generolu Laidoneriu buvo seni, aptingę ir todėl nesipriešino. 1939 metais, turint galvoje tragiškus Žiemos karo įvykius, estai atrodė protingesni už suomius, nes suomiai nesitikėjo Rusijos kariuomenės užpuolimo, o Stalinas savo ruožtu netikėjo, kad suomiai ims jai priešintis. Mes dabar sakome, kad Suomija laimėjo Žiemos karą, ta-

čiau anuomet buvo kalbama Suomiją pralaimėjus, bet išsaugojus nepriklausomybę."

Kasekampas primena, kad prezidentas Pätsas ir generolas Laidoneris paprastų žmonių širdyse visad užėmė svarbią vietą. „Galbūt 1939 metais jie priėmė neteisingą sprendimą, pasirašydami tą sutartį su Sovietų Sąjunga, tačiau jie nebuvo savanaudžiai ir nesistengė gelbėti savo kailį, kaip teigia Martti Turtola. Galbūt Pätsas pervertino save ir, būdamas įgudęs politikas, 1917 metais pergudravęs komunistus ir vėliau *vapsus*, tikėjosi, kad ta sutartis dėl karinių bazių estų tautai buvo geresnė išeitis negu karas. Estijos vyriausybė, pažinojusi rusus, kapituliuodama vadovavosi racionalumu, nes kitaip Rusijos karinės pajėgos būtų atsiradusios Estijoje jau kitą dieną."

Andresas Kasekampas laikosi nuomonės, kad pažiūra, neva Estija savanoriškai prisijungė prie Sovietų Sąjungos, yra Helsinkio universitete daktaro laipsnį apgynusio Magnuso Ilmjärvo ir kai kurių kitų jį palaikančių Suomijos kolegų istorijos traktavimo pasekmė. Tai tapo pagrindinio žiniasklaidos srauto naratyvu. „Tikra paranoja – bet kokia kaina įrodyti savo teigimą, ir todėl prie kiekvieno tyrimo nepridedamos naudotų šaltinių nuorodos. Tačiau tą periodą nagrinėjo ir kiti istorikai, kurie nurodė daugelį interpretacijų ir faktų esant neteisingus."

Kasekampas stebisi, jog Turtola nuėjo taip toli, kad teigia, esą Pätso išdavystei turėjo įtakos tai, kad jo motina buvusi rusė. „Tai iš dabarties nuves mus į hitlerizmo pasaulį, kuriame tikėta, kad slavai yra nepatikima rasė."

„Žinoma, suomiai turi pagrindo didžiuotis Žiemos karu", – teigia istorikas Heino Arumäe, paskelbęs daug tyrimų ir straipsnių apie 1939 metų įvykius Estijoje ir Suomijoje. Jis mano, kad neteisinga Žiemos karo fone kitus, nekovojusius už savo nepriklausomybę, laikyti nevisaverčiais ir primesti jiems žeminančius motyvus.

„Taip pasielgė Martti Turtola ir po jo Erkki Tuomioja, prikaišiodami Estijos vyriausybei, kad ji nepadarė nieko, kad padėtų per Suomijos ir So-

vietų Sąjungos derybas." Istorikas sako, kad generolas Laidoneris kalbėjo apie tai su pačiu Stalinu 1939-ųjų gruodį, siūlydamas, kad Estija yra pasirengusi pateikti sprendimus, bet siūlymas buvo atmestas. „Taikos sutarties problemomis užsiėmė ir Estijos ambasada Stokholme, nors Suomijos ir SSRS ryšiai buvo palaikomi per H. Wuolijoki ir Sovietų Sąjungos atstovus. 1940 metų vasario 5 dieną net Väinö Tanneris susitiko su sovietų ambasadore Aleksandra Kollontai ir svarstomais klausimais kreipėsi į Estijos ambasadą. Vasario 7 dieną TASS atstovas Kramilovas ir jo padėjėja Kruglova prisistačiusi moteris Estijos ambasadoje lankėsi pas spaudos atstovą Karlą Astą. Jie kalbėjo apie Žiemos karo priežastis ir jo baigimo galimybes. Kruglova pabrėžė, kad tarpininkauti galinti tik Švedija, nes kariaujančioms valstybėms tai nedera, o SSRS ir JAV santykiai yra blogi. Kruglova pridūrė: „Šiaip jau Estija būtų galėjusi tarpininkauti, tačiau ji jau laikoma Sovietų Sąjungos vasale ir todėl neteko autoriteto."

Arumäe primena, kad Suomija patyrė tokį pat didelį spaudimą kaip Estija 1939 metais. Todėl dabar verčiau reikėtų nagrinėti tuos psichologinio blogio modelius, kurių moralė neišvengiamai devalvuoja. 1944 metų liepą Suomijos vyriausybė padarė išvadą, kad Suomija nebepajėgia toliau kariauti. Liepos viduryje rusai per Stokholmą pranešė, kad jie pasirengę kalbėti apie paliaubas. Iškart buvo pateikti reikalavimai, kaip ir Estijai 1940-ųjų birželį. Suomija privalėjo pakeisti prezidentą ir vyriausybę. Prezidentas Ryti atsistatydino 1944 metų rugpjūčio 4 dieną, parlamentas paskyrė prezidentu maršalą Mannerheimą, kurio įtaka iškart buvo politiškai susilpninta. Paliaubų 13 straipsnis reikalavo, kad Suomija nubaustų karinius nusikaltėlius. 1945 metų rugsėjo 11 dieną Suomijos demokratiškai išrinktas parlamentas rusams įsakius išleido įstatymą, kuris atgaline data kriminalizavo „antisovietinę karo politiką". 1946 metų vasario 20-ąją įvyko teisminio farso finalas. Prezidentas Ryti buvo nuteistas dešimčiai metų, ministrai pirmininkai Rangellis ir Linkomiesas šešeriems metams įkalinimo. Kalėti buvo nuteisti dar keturi ministrai ir vienas ambasadorius. Ly-

ginant galima pasakyti, kad Estijos teismas neįkalino Estijos prezidento. SSRS reikalaujant pradėta suiminėti ir grąžinti į Sovietų Sąjungą kovojusius už Suomijos laisvę estų, ingrų ir kitų tautybių savanorius.

Suomijos karo laivynas buvo paverstas sovietiniu karinės įrangos priedėliu ir pasiųstas Rusijos Baltijos karo laivyno žinion veikti Estijos teritoriniuose vandenyse. Iš Suomijos laivyno, kurį sudarė daugiau kaip šimtas laivų, rusai kartu su suomiais išlaipino jūrų desantą Saaremoje. Propagandos srityje valstybinio radijo direktore paskirta GPU specialiųjų operacijų vado Anatolijaus Trilisserio buvusi meilužė Hella Wuolijoki. Buvo nušalintas Helsinkio universiteto rektorius Rolfas Nevanlinna, mokyklų valdybos direktorius P. Poijärvi. *Lota Svärd* organizacija paskelbta fašistine. Atsirado istorikų, kurie rašė veikalus apie tai, kad suomiai buvę patys kalti dėl karo tarp Suomijos ir SSRS. Ir taip toliau, ir taip toliau. Mažosios valstybės spaudimo sąlygomis turėjo daryti jų dorovei nepriimtinus sprendimus. Jie vėliau įgavo keistą pavidalą, kaip rodo žiniasklaidos pagarsinti istoriniai debatai.

Potrauminis atšiaurumas tarp Estijos ir Suomijos, pasireiškiantis bent politiniame gyvenime, byloja apie tai, kad, įprasmindami savo artimą istoriją, vis dar turime problemų. Santykinai didelių smurto ir susitaikymo su smurtu rodiklių, vakarinių laikraščių pirmuosiuose puslapiuose paverstų pramoga, negalima aiškinti vien artimos istorijos kolektyvinėmis traumomis, įtampą kelia veikiau tai, kaip mes įveikėme savo istorijos skaudulius. Čia esminį vaidmenį turi pažeidžiamumo neigimas, nes jis laikomas feministiniu tiek Estijos, tiek Suomijos kultūrinėje erdvėje. Ypač didelė našta teko Estijai, kur okupacinis teroras išsklaidė šeimas, politinius ir socialinius sluoksnius ir nuvertino atjautos bei žmogaus gyvybę teigiančias tradicijas. Gyvenimas virto pigia preke. Kadangi niekas nenori būti auka, labiau stengiamasi apsaugoti psichiką, negu palaikyti empatiją.

Suomijos karo archyvo nuotrauka

Istorijos juodoji dėžė

NESU tikra, ar mums pakanka intelekto ir atjautos išteklių, jautrumo, takto jausmo, leidžiančio rasti kelią į ano meto tragediją. Kartais atrodo, kad žmonija ligi šiol nieko nepasimokė iš istorijos.

Praeities įvykių svarba pirmiausia priklauso nuo pėdsakų, kuriuos jie įspaudė. Svarbūs ne tiek patys istoriniai įvykiai, kiek jų poveikis dabarčiai ir bendravimui, kuris nepertraukiamomis vilnimis sklinda mūsų kasdieniame ir politiniame gyvenime ir reikalauja pertvarkos siekiant supratimo ateityje.

Atviras žvilgsnis, kuriuo žiūrime į kitas tautas, skatina atjautą. Tais atvejais, kai gali tiesiogiai keistis mintimis ir jas suvokti, neįmanoma pasakyti, kad viena šalis yra vertesnė už kitą, kad manoji visatos dalis yra geresnė ar ypatingesnė.

Prisiminimai, grožinė literatūra, žiniasklaida, kelionės leidžia mums įsijausti į tuos žmones, kuriuos anksčiau galbūt buvom nuvertinę, ir suprasti, kaip mūsų pačių gyvenimas priklauso nuo atsitiktinumų arba kaip mums pasisekė vien laimės dėka. Kad ir kas būtų sukėlę karą, jis palieka gilius pėdsakus. Tai verčia mus galvoti, kodėl kyla karas ir kaip palaikyti taiką. Kalbėti ne vien apie tai, ką buvome padarę blogai, bet ir apie tai, ką darėme gerai. Nes visi esame padarę ir šį tą teisingai, tik svarbu suprasti, kas tai yra ar buvo.

Taigi samprata, kad atminimas yra giliai etiškas aktas, neleidžiantis mums prarasti savo dorovės ir etikos, būdinga mūsų kaip žmonių prigimčiai. Tačiau beširdiškumas eina ranka rankon su amnezija. Paprasčiausiai pasaulyje yra per daug neteisybės ir per daug skriaudos atminimų.

Istorija duoda mums prieštaringus ženklus apie kolektyvinio istorijos laikotarpio atminties reikšmę. Stojus taikai įsigali ir užmarštis. Žmogaus tikslas dažniausiai yra surasti tylią vietelę, kur jis galėtų ramiai gy-

venti. Jeigu jis iškelia savo prisiminimus viešumon, vadinasi, tikisi, kad privers žmones susimąstyti ir panagrinėti, kaip politinė valdžia pateisina tautų kančias. Prisiminimai apie praeitį nedaro nieko blogo. Išminčiai tvirtino: „Niekas vienu metu negali mąstyti ir kurti.“

„Kai judvi su Helmi ten, paplūdimiu, vaikštinėjote dviese, prisimindamos praeitį, aš supratau, kad Suomija ir Estija yra neperskiriamos“, – tarė Ullos Maritos anūkė Julia. Nuotrauka iš filmo „Suomijos įlankos seses“

Naudota literatūra

Arjakas, Kullo (RED.). Faatum. Eesti tee havingule 1939–1940. Riigikontrolör Karl Soonpää päevik aastatest 1939–1940. Eesti vabariigi saatuseaastatest. Molotovi-Ribbentropi pakti tagamaad: dokumente ja materjale. SE&JS 2009

Arumäe, Heino. Professor Lauri Kettuneni visiit Eestisse Talvesõja ajal. Tuna 4/2007

Arumäe, Heino. Võrdlevalt Eesti-Nõukogude ja Soome-Nõukogude läbirääkimistest sõgisel 1939. Tuna 1/2006

Ajakiri Looming 5/1938

Bandler, Vivica ja Backström, Carita. Vastaanottaja tuntematon. Otava 1992

Bellon, Denise. Onnen maa. Suomi elokuussa 1939. OY Finn Lectura AB 2008

François Dosse. Mälujälgede historiseerimine. Historizing the traces of memory. Vikerkaar 4–5/2006

Einstein, Albert, Freud, Sigmund. Why war? International Institute of Intellectual Cooperation, 1933

Figes, Orlando. Sosistajad. Eraelu Stalini Venemaal (The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia). Tõlge eesti keelde

Aldo Randmaa. Varrak 2010

Goble, Paul. Balti ajaloo 100 tahtsamat päeva. Diplomaatia 35–36/2006

Ilves, Toomas Hendrik. Oma häälega. Toimetanud Iivi Anna Masso. Tänapäev 2012

Jaama, Arvo (koostaja). Rukkilillesinised koolimütsid Tallinna tänavail. Raamat Anna Tõrvand-Tellmannist, tema koolist ja tema opilastest. Varrak 2006

Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara 1996

Kasekamp, Andres. A History of the Baltic States. Palgrave Macmillian 2010. Eesti keeles: Balti riikide ajalugu. Varrak 2011. Inglise keelest tõlkinud Marek Laane

Kinnunen, Tiina. Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen. Otava 2006

Kivikkaho, Eila. Kootut runot. WSOY 1975

Kubi, Eve. Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vaheline vastastikuse abistamise leping ja sellest lähtuvad hilisemad lepingud. http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2011/03/KVUOA_ Toimetised_13_Kubi.pdf

Kubi, Eve. Nõukogude sõjavaebaaside ajastu lõpp ja Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. a juunis. Akadeemia 6/2011

Kubi, Eve. Nõukogude sojaväebaasid Eestis: baaside lepingust Narva diktaadini. Magistritöö. Juhendaja PhD Tõnu-Andrus Tanneberg. Tartu ölikooli filosoofia teaduskond 2007

Kuorsalo, Anne ja Saloranta, Iris (toim). Sodan haavoittama lapsuus. Gummerus 2010

Kurvet-Käosaar, Leena. Vaikusesse vajunud aeg Imbi Paju „Tõrjutud malestustes". Ariadne Lõng (nais-ja meesuuringute ajakiri), lk 136–147/2008

Kuusinen, Aino. Jumala syöksee enkelinsä. Muistelmat vuosilta 1919–1965. Otava 1972

Lagerbohm, John. Kirves, Jenni. Kleemola, Olli (toim). Me puolustimme elämää. Naiskohtaloita sotakuvien takaa. Otava 2010

Lagerbohm, John (toim). Sotakohtaloa. Otava 2011

Lilja, Pekka. Kenraali Johan Laidoner ja Viron tasavallan tuho 1949–1940 – Martti Turtola. Keskisuomalainen 21.4.2008

Makšejev, Vadim. Viige talle lilli! Kirjastus Aleksandra 2009

Merradale, Catherine. Ivan's War. The Red Army 1941–45. Faber and Faber 2005. Eesti keeles: Ivani sõda. Punaarmee aastatel 1939–1945. Inglise keelest tõlkinud Maia Boltovsky. Tänapäev 2007

Miljutina, Tamara. Inimesed minu elus. Varrak 2007

Moisi, Dominique. Tunnete geopoliitika. Prantsuse keelest tõlkinud Martin Kala. Eesti Päevalehe kirjastus 2010

Myllyniemi, Seppo. Baltian kriisi 1938–1941. Otava 1977

Mäelo, Helmi. Eesti naine labi aegade. Eesti kirjanike kooperatiiv AB 1957

Naiskodukaitse tegevuse ülevaade. Algpäevilt kuni 1938. aastani. Naiskodukaitse keskjuhatuse kirjastus Tallinnas 1939

Nivanka, Erika. Soome lahe kahel kaldal. Faatum 2002

Näre, Sari. Ronkainen, Suvi. Paljastettu intiimi. Sukupuolistuneen vakivallan dynamiikkaa. Lapin Yliopistokustannus 2008

Oksanen, Sofi. Paju, Imbi. Kaiken takana oli pelko. WSOY 2009. Eesti keeles: Kõige taga oli hirm. Eesti Päevalehe kirjastus 2009

Oras, Ants. Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Olion 2002

Paju, Imbi. Tõrjutud malestused. Eesti Entsüklopeediakirjastus 2007

Poska-Grunthal, Vera. See oli Eestis. Välis-Eesti & EMP. Stockholm 1975

Poska-Grunthal, Vera. Naine ja naisliikumine. Tallinn 1935

Raamot, Mari. Minu mälestused. Kultuur 1962 (New York)

Rahi-Tamm, Aigi. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 2004

Rahi-Tamm, Aigi. Eestlaste küüditamised. Teosest: Kõige taga oli hirm. Eesti Päevalehe kirjastus 2010

Smolar, Rony. Stiller, Setä. Valpon ja Gestapon välissa. Tammi 2003

Tenkku, Jussi. Tenkku, Liisa. Inkeriläisia siirtämässä. Jussi ja Liisa Tenkun päivakirjat 1943–1944. SKS 2008

Solonin, Mark. 25. juuni 1941. Rumalus või agressioon? Vene keelest tõlkinud Andres Undrul. Kirjastus Grenader 2010

Sontag, Susan. Vaadeldes teiste valu (Regarding the Pain of Others). Tõlkinud Külli Paulus. Tänapäev 2008

Toivanen, Erkki. Õhtune jalutuskaik (Iltäkavelyllä). Tolkinud Piret Saluri. Varrak 2004

Tuominen, Arvo. Kremlin kellot. Muistelmia vuosilta 1933–1939. Tammi 1957

Tuomioja, Erkki. Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus (Jaan Tõnisson ja Viron itsenäisyys). Tõlkinud Kadri Jaanits ja Katrin Kurmiste. Varrak 2010

Tuomioja, Erkki. Õrnroosa (Häivähdys punaista. Hella Wuolijoki ja hanen sisärensa Salme Pekkala vallankumouksen palveluksessa). Tõlkinud Riina Jesmin. Varrak 2006

Tuomi-Nikula, Jorma. Suomen laivat punatähtisen sotalipun alla. Atena kustannus OY 2000

Turtola, Martti. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940 (Kenraali Johan Laidoner ja Viron tasavallan tuho 1939–1940). Tõlkinud Maimu Berg. Tänapäev 2008

Tuononen, Terhi. Lota Svärd – järjestön kansainvaliset suhteet vuosina 1921–1939. Yleisen historian lisensiaattityö. Joensuun yliopisto, historian laitos 2005

Washbrun, Foster. On A Search fot Happy Country. HBD in the Books & Magazines 1940

Weil, Simone. The Iliad, or the Poem of Force. Chicago Review, 18.2.1965

Wihtol, Erik. Merivoimat valvontakomission kynsissä (Suomi valvonnassa 1944–1947). Sotahistoriallinen aikakauskirja 16/1997

Raamatu ajakirjandusülevaade on tehtud artiklitekogumiku „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasäjas" 2. raamatu pähjal. Toim. Richard Maasing. EMP, Stockholm 1955

Imbi Paju

Pa89 Suomijos įlankos sesės. Kai regi kitų skausmą. – Vilnius: Homo liber, 2014. – 248 p., iliustr.

ISBN 978-609-446-089-0

Estų režisierės, rašytojos ir žurnalistės Imbi Paju (g. 1959) knyga parašyta kuriant dokumentinį filmą „Suomijos įlankos sesės". Tai istorinės psichologijos kūrinys, parašytas remiantis autentiškais dokumentais ir tebegyvenančių liudininkų prisiminimais apie tai, kas buvo nutylėta Šaltojo karo metais. Tai pasakojimas apie dviejų Baltijos valstybių, Suomijos ir Estijos, moterų organizacijų bendradarbiavimą, siekiant užkirsti kelią karui.

UDK 94(474.2)

Imbi Paju

Suomijos įlankos sesės.

Kai regi kitų skausmą

Vertė *Danutė Sirijos-Giraitė*
Redagavo *Teresė Gužauskienė*

Pasirašyta spaudai 2014 11 12
12,15 apsk. leid. l.
Leidykla „Homo liber"
J. Baltrušaičio 11–126 Vilnius LT- 06145
Svetainė internete: www.homoliber.lt

Spausdino UAB Petro ofsetas
Račių g. 24, LT-03156 Vilnius
Svetainė internete: www.petroofsetas.lt

Estų režisierės, rašytojos ir žurnali knyga „Suomijos įlankos sesės. Kai regi kitų skausmą" (2011) parašyta kuriant dokumentinį filmą „Suomijos įlankos sesės". Filmas buvo pastatytas 2009-aisiais ir susilaukė didelio dėmesio tarptautiniuose forumuose. Knyga jau išleista estų, suomių, švedų, o dabar ir lietuvių kalbomis. Tai istorinės psichologijos kūrinys, parašytas remiantis autentiškais dokumentais ir prisiminimais apie tai, kas buvo nutylėta Šaltojo karo metais.

Ši knyga – pasakojimas apie dviejų Baltijos valstybių, Suomijos ir Estijos, moterų organizacijų bendradarbiavimą, siekiant užkirsti kelią karui. 1940-ųjų vasara. Po alinančio Žiemos karo Suomija ką tik sudariusi paliaubų sutartį su Sovietų Sąjunga. Į estaičių skaučių vasaros stovyklą atvyksta suomės – mažosios *lotos*. Joms atostogaujant Estija okupuojama. Esčių šaulių organizacijų vadoves ištinka Estijos karininkų likimas – įsigalėjus sovietinei okupacijai jos nužudomos. Kitapus įlankos po karo uždraudžiama suomių moterų organizacija *Lotta Svärd*. Suomija, Sovietų Sąjungai reikalaujant, ją paskelbia fašistine. Vartai tarp dviejų valstybių užsiveria.

Lietuvių skaitytojas Žiemos karo ir Estijos okupacijos įvykius išvys tų įvykių liudininkų akimis. Pasakojimas pagrįstas nuslėptais ir primirštais, skaudžiai neteisingai traktuotais, o dabar iš naujo prisimintais istoriniais faktais. Jaudinantys gyvų liudininkų prisiminimai, užsienio spaudos citatos atskleidžia mažųjų šalių tarpusavio santykius karų akivaizdoje ir jų padėtį grobuoniškai nusiteikusių didžiavalstybių apsuptyje. Šiandien, kai vėl grasinama taikiam valstybių sambūviui, kaip niekad atgyja Antrojo pasaulinio karo išvakarių įvykiai, prie Baltijos ir visame pasaulyje tvyrojusi agresijos nuojauta.

• • •

Pirmasis kūrinys, pelnęs Imbi Paju tarptautinį pripažinimą, yra filmas „Atstumti prisiminimai" ir vėliau (2005) tuo pačiu pavadinimu pasirodžiusi knyga. 2009 m. I. Paju kartu su suomių rašytoja Sofi Oksanen išleido straipsnių rinkinį „Už visko slypėjo baimė", kuriame autorės atskleidžia sovietinės diktatūros esmę. 2010 m. I. Paju buvo apdovanota Estijos užsienio reikalų ministerijos kultūros premija, 2013 m. Suomijos prezidentas Sauli Niinistö už kūrybą ir kultūrinių ryšių plėtojimą tarp dviejų valstybių įteikė autorei Suomijos Liūto riterių komandoro ordiną.

JTO atstovės Elisabeth Rehn nuomone, Imbi Paju kūryba pasaulyje deramai atstovauja Estijos kultūrai.

ISBN 978-609-446-089-0

